

5

КИЇВ - 1978

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Нова Радянська Конституція і сучасна ідеологічна боротьба
- Дальший розвиток Комуністичною партією теорії і практики будівництва комунізму у ході виконання рішень XXV з'їзду КПРС
- У братній сім'ї народів Радянського Союзу (До виходу в світ книги члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького «Советская Украина»)
- Воєнно-організаторська та ідейно-політична діяльність Компартії України в роки Великої Вітчизняної війни
- З історії становлення і розвитку партійних архівів на Україні
- Державні архіви на Україні за роки Радянської влади

- БРЕЖНЕВ Л. И. — О Конституции СССР. Изд. 2-е, доп. М., Политиздат, 1977, 80 с.
- ЩЕРБИЦКИЙ В. В. — Озладевать ленинским стилем работы. К., Политиздат Украины, 1978. 295 с.
- ЩЕРБИЦКИЙ В. В. — Советская Украина. М., Политиздат, 1977, 143 с.
- БУЛКИН С. П. — Герои Отечества. Изд. 2-е, испр. и доп. Донецк, «Донбас», 1977, 376 с.
- ВАТЧЕНКО О. Ф. — Рівна серед рівних. К., Політвидав України, 1977, 167 с. Укр., англ. та франц. мовами.
- ВАЩЕНКО Г. І. — Все в ім'я людини, для її блага. К., Політвидав України, 1977. 127 с. Укр., англ. та франц. мовами.
- Візит Йосипа Броз Тіто в Радянський Союз. 16—24 серп. 1977 р. Промови, документи, матеріали. К., Політвидав України, 1977, 40 с.
- ДЕМЕНТЬЕВ В. Т. — На страже завоеваний Великого Октября. К., 1978. 64 с. (О-во «Знание» УССР).
- ДРОБНОХОД Ю. Ф. — Економічні основи соціалістичного способу життя. К., 1978. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ДУЧЕНКО Н. В. — XXV съезд КПСС о дальнейшем возрастании роли марксистско-ленинской идеологии. К., 1978. 48 с. (О-во «Знание» УССР).
- История городов и сел Украинской ССР. В 26-ти т. Днепропетровская область. К., Глав. ред. Укр. Сов. Энциклопедии, 1977. 838 с.
- Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 4. К., «Наукова думка», 1978, 98 с.
- Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. Вид. 5-е, доп., К., Політвидав України, 1977, 800 с.
- КАТКОВА З., ЛЕБЕДЕВА И., КЛИМОВИЧ И. — Дорогами бессмертия. Очерк. Одесса, «Маяк», 1978. 126 с.
- МАРИНИЧ О. М. — Знання та праця поруч ідуть. К., Політвидав України, 1977, 142 с. Укр., англ. та франц. мовами.
- МИРОНОВ В. П. — Город, в котором мы живем. Популярный очерк. Донецк, «Донбас», 1977, 128 с.
- МИХАЙЛОВСЬКИЙ М. К. — XXV з'їзд КПРС і дальше зміцнення соціалістичної співдружності. К., 1978. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Наш соціалістичний спосіб життя. На допомогу слухачам мережі комсомольської політосвіти. К., «Молодь», 1977, 255 с.
- ОКЛАДНОЙ Г. М. — Пролетарський інтернаціоналізм — бойовий прапор комуністів. К., 1977, 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ПАТОН Б. Є. — До висот науки. К., Політвидав України, 1977. 135 с. Укр., англ. та франц. мовами.
- ПОЛЕВОЙ Л. П. — Национально-государственное строительство в СССР. Факты и домыслы. Критика западногерманской буржуазной историографии образования и развития многонационального советского государства. [1917—1940 гг.]. К., «Вища школа», Головное издательство, 1977. 167 с.
- ПОПОВИЧ Д. — Крізь тортури. Ужгород, «Карпати», 1977, 197 с.
- Присяга на верность. Сборник документов. Донецк, «Донбас», 1977. 200 с.
- Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933—1941. Сборник документов и материалов. В 2-х ч. Ч. 2. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период упрочения и дальнейшего развития социалистического общества. [1938—июнь 1941 г.]. К., «Наукова думка», 1977, 288 с.
- РЫЛЕЕВ В. П. — Сила партийного слова. О работе сельских политинформаторов и агитаторов Херсонщины. Симферополь, «Таврия», 1977, 48 с.
- Сила творческого содружества. К., Политиздат Украины, 1978. 191 с.
- 73 героических дня. [Хроника обороны Одессы в 1941 г.]. Изд. 2-е, испр. и доп. Одесса, «Маяк», 1978. 319 с.
- ТКАЧ А. П. — Конституція розвинутого соціалістичного суспільства. К., Політвидав України, 1977. 48 с.
- ТРОНЬКО П. Т. — Культура — всенародне надбання. К., Політвидав України, 1977. 155 с. Укр., англ. та франц. мовами.
- У стен Запорожья. Воспоминания, очерки. Изд. 2-е, испр. и доп. Днепропетровск, «Промінь», 1978. 327 с.
- Украина. Дорогой Октября. Материалы празднования 60-летия установления Советской власти на Украине и образования Украинской Советской Социалистической Республики. К., Политиздат Украины 1978. 283 с.
- Экономическая политика партии на современном этапе. К., Политиздат Украины, 1978. 287 с.
- ЮЩЕНКО М. Д. — Деятельность Компартии Украины по мобилизации трудящихся республики на разгром фашизма в 1943—1945 гг. К., «Вища школа», Издательство при Киевском университете, 1977, 127 с.
- ЯРМИШ Ф. А. — Науково-технічна революція і загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі. К., 1977. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5 (206)

ТРАВЕНЬ

1978

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

Конституція СРСР — основний закон розвинутого соціалістичного суспільства

Соломатін М. М. Нова Радянська Конституція і сучасна ідеологічна боротьба 5

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Маковійчук І. М. Дальший розвиток Комуністичною партією теорії і практики будівництва комунізму у ході виконання рішень XXV з'їзду КПРС 18

Юрчук В. І. У братній сім'ї народів Радянського Союзу (До виходу в світ книги члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького «Советская Украина») 28

До 60-річчя Комуністичної партії України

Григорович Д. П., Нем'ятій В. М. Воєнно-організаторська та ідейно-політична діяльність Компартії України в роки Великої Вітчизняної війни 35

До 60-річчя ленінського декрету про реорганізацію і централізацію архівної справи

Щедріна Д. С. З історії становлення і розвитку партійних архівів на Україні 45

Кузьменко В. В. Державні архіви на Україні за роки Радянської влади 53

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії братніх соціалістичних країн

Постоловський Р. М. (Ровно). Ідейно-політична робота Соціалістичної спільноти молоді ЧССР (1970—1977 рр.) 62

Цятко В. М. (Луцьк). Боротьба Комуністичної робітничої партії Польщі за єдиний фронт робітничого класу (1923 р.) 67

* * *

Безпалко М. Г. З історії створення і діяльності радянсько-партійних шкіл на Україні в період соціалістичного будівництва 72

Крутиков В. В. (Дніпропетровськ). Гірничопромислова буржуазія України та митна політика царизму в останній чверті XIX ст. 81

Артеменко І. І. Видатний радянський історик (До 70-річчя з дня народження академіка Б. О. Рибаківа) 89

ЗАМІТКИ

*З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу
(1941—1945 рр.)*

Мельник П. І. (Чернівці). Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР 95

Ларін А. Ф. До питання про матеріально-побутове постачання населення України (1943—1945 рр.)	102
--	-----

* * *

Бохан І. В., Буряк М. Д. Роль клубних закладів України в розвитку громадсько-політичної активності трудящих у дев'ятій п'ятирічці	106
---	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Жерновський Е. Н. Прилад для швидкого засвоєння хронології	115
--	-----

СПОГАДИ

<u>Нижник В. Є.</u> .. Ясєв Г. Є. Записна книжка комісара	118
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Бур'луцький Д. М. (<i>Львів</i>). Участь трудящих прикордонних районів в охороні західного кордону СРСР у передвоєнні роки (До 60-річчя створення прикордонних військ)	130
--	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

Аппатєв С. П. (<i>Одеса</i>). Ідеологічні аспекти зовнішньополітичних доктрин США після другої світової війни	134
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо багатотомну «Історію Української РСР»

Буцько М. О., Замлинський В. О. Том сьомий. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945)	141
--	-----

* * *

Зєніна А. М. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.	144
Шевченко Ф. П. Лешек Подгородецкий. Нарис історії України	146
Євтух В. Б. III. А. Богина. Иммигрантское население США. 1865—1900 гг.	151

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Пінчук Ю. А., Кодак М. П. Загальні збори Академії наук Української РСР .	153
Хворостяний І. М. Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР	155
Міщенко В. М. Нове поповнення АН УРСР	157
Шевченко Л. А. Присудження А. В. Лихолату премії ім. Д. З. Мануїльського .	159
<u>Бессарабов Микола Антонович</u>	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.

Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Конституция СССР --- основной закон развитого социалистического общества

Соломатин Н. Н. Новая Советская Конституция и современная идеологическая борьба	5
---	---

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

Маковейчук И. М. Дальнейшее развитие Коммунистической партией теории и практики строительства коммунизма в ходе выполнения решений XXV съезда КПСС	18
Юрчук В. И. В братской семье народов Советского Союза (К выходу в свет книги члена Политбюро ЦК КПСС, первого секретаря ЦК Компартии Украины товарища В. В. Щербицкого «Советская Украина»)	28

К 60-летию Коммунистической партии Украины

Григорович Д. Ф., Немятый В. Н. Военно-организаторская и идейно-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны	35
--	----

К 60-летию ленинского декрета о реорганизации и централизации архивного дела

Щедрина Д. С. Из истории становления и развития партийных архивов на Украине	45
Кузьменко В. В. Государственные архивы на Украине за годы Советской власти	53

СООБЩЕНИЯ

Из истории братских социалистических стран

Постоловский Р. М. (Ровно). Идейно-политическая работа Социалистического союза молодежи ЧССР (1970—1977 гг.)	62
Цятко В. Н. (Луцк). Борьба Коммунистической рабочей партии Польши за единый фронт рабочего класса (1923 г.)	67

* * *

Беспалко М. Г. Из истории создания и деятельности советско-партийных школ на Украине в период социалистического строительства	72
Крутиков В. В. (Днепропетровск). Горнопромышленная буржуазия Украины и пошленная политика царизма в последней четверти XIX ст.	81
Артеменко И. И. Выдающийся советский историк (К 70-летию со дня рождения академика Б. А. Рыбакова)	89

ЗАМЕТКИ

Из истории Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.)

Мельник П. И. (Черновцы). Участие молодежи в восстановлении сельского хозяйства УССР	95
Ларин А. Ф. К вопросу о материально-бытовом снабжении населения Украины (1943—1945 гг.)	102

* * *

Бохан И. В., Буряк Н. Д. Роль клубных учреждений Украины в развитии общественно-политической активности трудящихся в девятой пятилетке	106
--	-----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Жерновский Э. Н. Прибор для быстрого усвоения хронологии	115
--	-----

ВОСПОМИНАНИЯ

Нижник В. Е./, Ясев Г. Е. Записная книжка комиссара	118
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Бурлуцкий Д. М. (Львов). Участие трудящихся пограничных районов в охране западной границы СССР в предвоенные годы (К 60-летию создания пограничных войск) 130

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Аппатов С. И. (Одесса). Идеологические аспекты внешнеполитических доктрин США после второй мировой войны 134

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем многотомную «Історію Української РСР»

- Буцко Н. А., Замлинский В. А. Том сьомий. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945) 141

* * *

- Зенина А. И. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. 144
Шевченко Ф. П. Лешек Подгородецкий. Нарис історії України 146
Евтух В. Б. Ш. А. Богина. Иммигрантское население США. 1865—1900 гг. . . 151

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Пинчук Ю. А., Кодак Н. П. Общее собрание Академии наук Украинской ССР 153
Хворостяный И. М. Общее собрание Отделения истории, философии и права АН УССР 155
Мищенко В. М. Новое пополнение АН УССР 157
Шевченко Л. А. Присуждение А. В. Лихолату премии им. Д. З. Мануильского 159
Бессарабов Николай Антонович 160

Статті

Конституція СРСР—основний закон розвинутого соціалістичного суспільства

М. М. СОЛОМАТІН (Київ)

НОВА РАДЯНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ І СУЧАСНА ІДЕОЛОГІЧНА БОРОТЬБА

Знаменною віхою на шляху суспільного прогресу людства стало прийняття нової Конституції СРСР, Конституції Української РСР та конституцій інших союзних республік. У них глибоко і яскраво відображено економічну і політичну систему, соціальну структуру і духовний розвиток, миролюбну зовнішню політику першої в світі загальнонародної держави. Конституції закріпили величні завоювання соціалістичної демократії, широкі права і свободи громадян нового суспільства, їх обов'язки, національно-державний устрій Радянського Союзу, систему органів влади і управління. Все це свідчить про найповніше втілення ідей Жовтня, безсмертних заповітів великого Леніна.

З першого дня опублікування проект нової Конституції СРСР перебував у центрі уваги трудящих усього світу. Як зазначав у доповіді на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв, його обговорення «...стало не тільки всенародним, а й міжнародним. І в цьому ми бачимо ще одне свідчення величезної ролі соціалізму в сучасному світі»¹.

Трудящі братніх соціалістичних країн палко підтримали нову Конституцію СРСР, відзначили її велику роль у накресленні перспектив розвитку своїх країн. Відображені в Конституції досягнення Радянського Союзу служать також надихаючим прикладом для молодих країн, які недавно звільнилися від колоніалізму і беруть курс на соціалізм. Могутньою зброєю в справедливій боротьбі за соціальний прогрес і мир стала вона для трудящих країн капіталу і їх бойового авангарду — комуністичних і робітничих партій. «Нова Радянська Конституція, — заявив Генеральний секретар комуністичної партії США Г. Холл, — це різка і переконлива відсіч тим колам на Заході, в тому числі в США, які просторікують про «права людини» при капіталізмі і виставляють самих себе в ролі «захисників демократії», хоча для цього у них немає жодних підстав»². Виступаючи на міжнародній науково-теоретичній конференції «Великий Жовтень і сучасна епоха», член Президії і Секретаріату правління Німецької комуністичної партії К. Фріч підкреслив,

¹ Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь і виступи на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 4 і 7 жовтня 1977 року, К., 1977, стор. 16.

² Див.: «Коммунист», 1977, № 11, стор. 93.

що нова Конституція СРСР «являє собою у справжньому розумінні слова хартію соціалістичного гуманізму, демократії і миру»³. Прийняття нової Радянської Конституції вітала преса організацій прогресивних українців за кордоном.

Своє ставлення до нової Радянської Конституції висловили і буржуазні засоби масової інформації. Деякі з них не могли не відзначити великого історичного значення цього документа. Так, американська газета «Балтімор сан», зокрема, писала, що Конституція СРСР передбачає для радянських громадян «більш повні права порівняно з будь-якими західними конституціями: право на працю, відпочинок, вибір професії, соціальне забезпечення, забезпечення житлом, освіту, безплатну медичну допомогу». Проте, як і слід було чекати, революційний заряд нової Конституції СРСР викликав лють серед ворогів соціального прогресу і миру, які вдаються до безсоромних фальсифікацій, наклепів і брехні з метою перекрутити, а то й зовсім «перекреслити» основний закон розвинутого соціалізму. «Повторилося те, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — що ми вже тисячі разів бачили за роки існування Радянської держави: виразна картина методів імперіалістичної пропаганди. Що для неї наша велика країна з її героїчною історією, з яскравою і різноманітною культурою, з одним з найвищих у світі рівнів освіти, з інтенсивним і дружним творчим життям численних націй і народностей! Спеціалістів «психологічної війни» все це цікавить дуже мало. У них одна мета: перешкодити зростанню впливу соціалізму на умі людей, посіяти будь-якими засобами недовіря і неприязнь до нього»⁴.

У доповіді Л. І. Брежнева на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання дано нищівну відсіч фальсифікаціям, що з'явилися у так званій «великій» буржуазній пресі — у газетах «Генераль-анцайгер», «Корр'єре делла сера», «Нью-Йорк таймс», «Таймс» та інших. Звичайно, слідом за «великою» з наклепами на Радянську Конституцію виступила і «мала», «пігмейна» преса — різноманітні буржуазно-націоналістичні видання, що перебувають на утриманні імперіалістичних розвідок і є рупором ворогів миру і соціального прогресу. На зборах партійного активу республіканських організацій м. Києва і Київської області член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький, зокрема, підкреслював: «Особливою злобністю, як і завжди, відзначаються всілякі антикомуністичні центри, українські буржуазні націоналісти, сіоністи. Всім цим брудним намаганням треба давати рішучу відсіч, всемірно підвищувати політичну пильність наших людей»⁵.

Виразно простежуються нападки насамперед на соціалістичну демократію, на широкий комплекс економічних, політичних і особистих прав та свобод радянської людини. Норвезька газета «Афтенпост», наприклад, вбачає «недолік» Конституції у тому, що в ній, мовляв, «як і раніше, основний наголос робиться на соціальних і економічних свободах — житлі, праці, освіті, охороні здоров'я». Що ж, про такий «недолік» можуть тільки мріяти трудящі капіталістичних країн. А газета з досить таки смішною сьогодні назвою «Санкт-Петербург таймс», що виходить в американському штаті Флоріда, пише про якесь «обмеження індивідуальних свобод» у Конституції СРСР. Буржуазним писакам підживляє жовтоблакитна преса. «В теорії Конституція виглядає дуже шляхетною і корисною для радянських громадян», — зазначає канадська буржуазно-націоналістична газета «Українські вісті» (16 червня

³ «Правда», 12 листопада 1977 р.

⁴ Л. І. Брежнев. Назв. праця, стор. 18.

⁵ «Радянська Україна», 15 жовтня 1977 р.

1977 р.). Але, коментує газета, тільки в теорії. «Написане право ще далеко не є здійсненим правом»,— застерігає читачів затятий націоналіст З. Пеленський («Християнський голос», 26 червня 1977 р.).

У чому ж тут справа? Адже загальновідомо, що Радянська Конституція, на відміну від буржуазних, не тільки проголошує, а й гарантує здійснення прав і свобод громадян. Пояснюється цей пропагандистський маневр, а точніше кажучи брехня, тим, що наші вороги зі свого боку нічого не можуть протиставити таким правам радянських громадян, як право на працю, відпочинок, охорону здоров'я, житло, освіту, користування досягненнями культури, на участь в управлінні державою тощо. Ось що каже з цього приводу людина офіційна, а саме — міністр охорони здоров'я, освіти і соціального забезпечення США Дж. Каліфано: «І на сьогоднішній день,— пише він,— в Америці залишається не розв'язаною проблема рівних можливостей: можливостей одержати роботу, житло, медичне обслуговування. І можливість знайти ключ до всіх цих речей — здобути освіту»⁶.

Буржуазні пропагандисти спекулюють на міцному стереотипі західного читача, який давно знає ціну західній демократії і не вірить у можливість скористатися навіть тими кучими правами і свободами, що проголошуються буржуазними конституціями. Його намагаються переконати в тому, що і в Радянській країні існує така ж прірва між конституційною теорією і практикою.

Стаття 59-а Конституції СРСР проголошує: «Здійснення прав і свобод є невіддільним від виконання громадянином своїх обов'язків. Громадянин СРСР зобов'язаний додержувати Конституції СРСР і радянських законів, поважати правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання громадянина СРСР»⁷. Буржуазні ідеологи намагаються перекутати зміст і цієї статті. Газета «Нью-Йорк таймс», зокрема, з цього приводу пише, що в новій Конституції «політичні права окреслені менш виразно» і що цим самим обмежується «активність дисидентів»⁸. Беручи під захист групуку «внутрішніх емігрантів», політичні диверсанти тим самим визнають, кому служать ці відщепенці, які у своїй антирадянській діяльності спираються на розвідувальні і пропагандистські центри імперіалістичних країн.

Втім цікаво, що в західній пресі вже почали з'являтися матеріали, автори яких з неприязним гумором ставляться до «дисидентів». Взяти хоча б статтю «Дисиденти», надруковану 24 квітня 1977 р. в українській буржуазно-націоналістичній газеті «Вільна думка» (Австралія). Раніше було значно краще, згадує на її шпальтах старий емігрант — уболівальник за «самостійну Україну». Піднімеш, було, чарку, вип'єш за «матір Україну», огірочком-вареничком закусиш і почувашся патріотом, говорить він. А зараз, бачите, всі показалися на дисидентах, тільки про них і чуєш. У цій самій статті наведено слова одного студента, який, зокрема, зауважує, що дисиденти нарікають, нібито у них на батьківщині немає свободи слова, «а самі того, хто не з ними, аби могли — пutoм би задушили».

Так у хвилини відвертості націоналісти говорять і пишуть про дисидентів, про свободу слова і демократію в капіталістичних країнах. Але такої відвертості, як свідчить жовтоблакитна преса, надовго не вистачає. Добре розуміючи, що жменька відщепенців, які зрадили інтере-

⁶ «Литературная газета», 31 серпня 1977 р.

⁷ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 року, К., 1977, стор. 24.

⁸ «Правда», 19 вересня 1977 р.

си народів, не має ніякої опори в соціалістичних країнах, наші вороги посилено використовують їх для наклепів на радянський лад, нову Конституцію СРСР. Висміюючи такі незграбні пропагандистські маневри, Л. І. Брежнєв говорив: «І взагалі, з точки зору наших класових противників, громадянам СРСР слід було б, мабуть, надати одне єдине «право» — на радість імперіалістичній боротьбі проти Радянської держави, проти соціалістичного ладу. Та ми повинні розчарувати таких «критиків» нашої Конституції: назустріч їх побажанням радянський народ не піде ніколи!»⁹.

Вістря буржуазних фальсифікацій спрямовується проти КПРС, проти її керівної і спрямовуючої ролі в будівництві комунізму, що зафіксована в новій Конституції СРСР. Лондонська «Гардіан», боннська «Генераль-анцайгер» та інші буржуазні газети з роздратуванням пишуть про «фактичне єдиновладдя КПРС», про «диктатуру керівництва партії», про «злиття партії і держави» в нашій країні. Проте всі ці облудні твердження витягнуто із старої «валізки» антикомунізму і антирадянщини. Свого часу з приводу такої «тарабарщини» В. І. Ленін писав: «Сама вже постановка питання: «диктатура партії чи диктатура класу? диктатура (партія) вождів чи диктатура (партія) мас?» — свідчить про найбільш неймовірну і безнадійну плутанину думки»¹⁰. Історія засвідчила нерозривну єдність партії і народу. Його добробут і щастя були й залишаються метою КПРС, яка гідно виправдовує безмежне довір'я всіх класів і соціальних прошарків нашого суспільства. І це дістало своє відображення в новій Конституції СРСР, у конституціях союзних республік.

Привертає до себе увагу й той факт, що буржуазні та націоналістичні «марксологи» звинувачують Конституцію СРСР у «відступі» від марксизму і навіть дають поради щодо «поліпшення» соціалізму. Деякі з них уболівають за тим, що сталося «відречення» від диктатури пролетаріату, що в новій Конституції йдеться про суспільство «без робітників і селян». Хіба не блюзнірством виглядає така «оцінка» Конституції, перша стаття якої проголошує, що «Союз Радянських Соціалістичних Республік є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх націй і народностей країни»¹¹. Буржуазні і буржуазно-націоналістичні фальсифікаторів підтримують пекінські наклепники. Навіть не озпайомивши китайський народ із змістом Конституції СРСР, вони ополчились проти таких її основних теоретичних положень, як зростання керівної і спрямовуючої ролі КПРС — ядра політичної системи СРСР, переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу. Тим самим вони лише підтвердили правильність оцінки, яку було дано маоїзму на XXV з'їзді КПРС. «Тепер уже мало сказати, — зазначалося, зокрема, у Звітній доповіді ЦК КПРС, — що маоїстська ідеологія і політика несумісні з марксистсько-ленінським ученням. Вони прямо ворожі йому»¹².

Конституція СРСР і конституції союзних республік відобразили дедалі зростаючу соціальну однорідність радянського суспільства, непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції. Саме тому наші ідейні вороги воліли б заперечити монолітну єдність радянського народу, протиставити інтереси основних класів

⁹ Л. І. Брежнєв. Назв. праця, стор. 20.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 23.

¹¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 6.

¹² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 12.

і соціальних груп суспільства розвинутого соціалізму. Незграбною є і спроба знайти якусь суперечність між державою диктатури пролетаріату і загальнонародною державою, ігнорувати природний і об'єктивний процес переростання першої в другу. Теорія і практика соціалістичного будівництва свідчить, що після повної і остаточної перемоги соціалізму диктатура пролетаріату, виконавши свою історичну місію, з точки зору внутрішнього розвитку країни перестає бути необхідною і пролетарська держава закономірно перетворюється в орган вираження інтересів і волі всього народу — загальнонародну державу. Діалектика державного і суспільного розвитку зрілого соціалізму полягає в тому, що мільйони громадян беруть дедалі активнішу участь у роботі органів влади, народного контролю, в управлінні виробництвом і розподілом, в соціальному, політичному і культурному житті країни, у здійсненні правосуддя. Так відбувається поступове переростання радянської державності в комуністичне громадське самоуправління.

Буржуазна і буржуазно-націоналістична преса вправляється у справах фальсифікувати національно-державний устрій в СРСР. Ще до опублікування проекту нової Конституції СРСР у деяких західних газетах з'явилися матеріали, автори яких прогнозували дальшу «русифікацію» союзних республік, зокрема, «анулювання» права на їх вільний вихід з СРСР. Коли ж ці прогнози не справдилися, націоналісти почали базікати про «формальний характер» національно-державного устрою в нашій країні. Майже всі націоналістичні видання з лютою неприязню прокоментували статтю 70-у, в якій говориться: «Союз Радянських Соціалістичних Республік — єдина союзна багатонаціональна держава, утворена на основі принципу соціалістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік. СРСР уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму»¹³.

Націоналісти, по-перше, вбачають суперечність між «вільним самовизначенням націй» і їх «добровільним об'єднанням». Про цю «суперечність» писали свого часу Д. Донцов і Л. Юркевич — ідеологи буржуазного націоналізму, яких нещадно критикував В. І. Ленін. Ще задовго до перемоги Великого Жовтня Володимир Ілліч вказував на нерозривний зв'язок між правом націй на самовизначення і їх добровільним об'єднанням у єдиній багатонаціональній державі. У статті «Револьюційний пролетаріат і право націй на самовизначення» він, зокрема, писав: «Ми вимагаємо свободи самовизначення, *тобто незалежності, тобто свободи відокремлення пригноблених націй* не тому, щоб ми мріяли про господарське роздроблення або про ідеал дрібних держав, а, навпаки, тому, що ми хочемо великих держав і зближення, навіть злиття, націй, але на справді демократичній, справді інтернаціоналістській базі, *неможливий без свободи відокремлення*»¹⁴. Як бачимо, ленінські ідеї дістали повне відображення в новій Радянській Конституції.

По-друге, націоналістичні наклепники заперечують, що в нашій країні склалася і утвердилася нова історична спільність людей — радянський народ. У їх фальшивому трактуванні — це наднація, що «перекриває всі інші нації». Але поняття радянський народ аж ніяк не переписує існування й розквіту соціалістичних націй і не означає якоїсь єдиної радянської нації. «Соціально-політична єдність радянського народу, — підкреслював у своїй доповіді на позачерговій сьомій сесії

¹³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 26.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 63.

Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання Л. І. Брежнев, — зовсім не означає зникнення національних відмінностей. Завдяки послідовному проведенню ленінської національної політики ми, побудувавши соціалізм, одночасно — вперше в історії — успішно вирішили національне питання. Непорушною є дружба радянських народів, у процесі комуністичного будівництва неухильно відбувається їх зближення, взаємне збагачення їх духовного життя. Але ми стали б на небезпечний шлях, коли б почали штучно форсувати цей об'єктивний процес зближення націй. Від цього наполегливо застерігав В. І. Ленін, і від його заповітів ми не відступимо»¹⁵.

Успішний розвиток багатонаціонального Радянського Союзу свідчить про мудрість і далекоглядність національної політики ленінської партії. Це яскраво продемонструвала позачергова сьома сесія Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання, на якій виступали депутати, що представляли всі нації і народності нашої країни. Вони одноставно проголосували за нову Радянську Конституцію, яка забезпечує справді демократичне поєднання спільних інтересів трудящих багатонаціонального Союзу з інтересами народів кожної республіки, всебічний розквіт і неухильне зближення всіх радянських націй і народностей. У промові на сесії член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький переконливо показав, яких величезних звершень досяг український народ у братній сім'ї соціалістичних націй. Промисловість Української РСР дає нині продукції в три з лишком рази більше, ніж уся країна напередодні війни¹⁶. В усіх республіках досягнуто високого рівня розвитку економіки, науки і культури. Порівняно з 1940 р. промислове виробництво в Казахській РСР, зокрема, збільшилося в 27 разів, Білоруській — у 22, Киргизькій — 30, Вірменській — 33, у Молдавській — в 41 раз¹⁷.

Неухильно зміцнюються і поглиблюються духовні зв'язки соціалістичних націй, що сприяє взаємовпливу і взаємозбагаченню їх культур. В Конституції СРСР відображено спільну волю радянських народів-братів до ще більш тісного єднання в ім'я торжества комуністичних ідеалів. Нова Конституція непримиренна до будь-яких проявів націоналізму і пройнята високими інтернаціоналістськими ідеалами.

Не обійшла мовчанням націоналістична преса і включення до Конституції СРСР глави про зовнішню політику Радянської держави. Український буржуазний націоналізм завжди робив ставку на імперіалістичні багнети і плекав надію в обозі чужинців повернутися на Україну. Він прислужувався гітлеризмові, бо знав, що гітлеризм — це війна. Після розгрому фашизму націоналістичні організації перейшли на утримання реакційних кіл США, Англії, ФРН та інших капіталістичних країн. Змикаючись з американськими ультра, неофашистами Західної Європи, сіоністською воячиною і пекінською клікою, українські буржуазні націоналісти показали себе як вороги миру і безпеки народів. Саме тому в новій Конституції СРСР націоналістам не до вподоби проголошення ленінської політики миру, спрямованої на відвернення агресивних воєн, досягнення загального і повного роззброєння та послідовне здійснення принципу мирного співіснування держав з різним соціальним ладом.

Намагаючись кинути тінь на соціалістичну демократію, буржуазна і буржуазно-націоналістична преса з самого початку опублікування і винесення на всенародне обговорення проекту нової Конституції СРСР

¹⁵ Л. І. Брежнев. Назв. праця, стор. 12.

¹⁶ «Радянська Україна», 6 жовтня 1977 р.

¹⁷ «Правда», 12 вересня 1977 р.

стверджувала, що «ніякого обговорення не буде». Через тиждень їй уже не подобалося, як проходить обговорення, а точніше те, що радянські люди одностайно схвалювали і підтримували цей історичний документ. В лондонській «Дейлі телеграф» і гамбурзькій «Ді вельт» з'явилися статті, в яких повторювалися облудні твердження, нібито в новій Конституції «немає нічого нового», що в ній проголошуються лише ті права і свободи, які були записані в Конституції 1936 р. Але досить порівняти обидва тексти, щоб спростувати і цей відволікаючий маневр буржуазних пропагандистів, які бояться визнати той незаперечний факт, що нова Конституція свідчить про розширення і поглиблення соціалістичної демократії в Радянській країні.

«У будь-якій західній державі, — писала канадська буржуазно-націоналістична газета «Гомін України» 18 червня 1977 р., — проект конституції обговорюють на засіданнях парламентських комісій з участю юристів і знавців основного закону». А в СРСР мовляв, нічого цього нема. І знову факти свідомо перекручено. Як відомо, були і парламентські комісії, і юристи, і знавці законів. Але при обговоренні проекту ще виявлялася й величезна активність трудящих, чим не може похвалитися жодна капіталістична країна. За чотири місяці у всенародному обговоренні взяло участь понад 140 млн. чол., тобто більш як чотири п'ятих дорослого населення нашої країни. До Конституційної комісії надійшло близько 400 тис. пропозицій про поправки до окремих статей, спрямованих на уточнення, поліпшення і доповнення тексту проекту. Широким, творчим, справді всенародним було обговорення проектів конституцій союзних республік, зокрема Української РСР. Товариш В. В. Щербицький у доповіді на сесії Верховної Ради УРСР 19 квітня 1978 р. «Про проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки і підсумки його всенародного обговорення», зокрема, відзначав: «І на сьогодні трудящі республіки, схвалюючи свою Конституцію, протиставляють всім демократіям «вільного світу», які ґрунтуються на нерівності класів, соціальних груп і національностей, новий тип демократії — демократії розвинутого соціалістичного суспільства. Ця демократія базується на справжньому народовладді і справжніх правах і свободах, на принципах соціальної і національної рівності»¹⁸.

В. І. Ленін неодноразово вказував на корінну відмінність радянської демократії від буржуазної, на класову полярність між першою Радянською Конституцією, яка служила трудящим і була могутньою зброєю в боротьбі за побудову соціалізму, і буржуазними конституціями, що стояли і стоять на сторожі інтересів панівних класів. Ця полярність ще виразніше простежується при порівняльному аналізі нової Конституції СРСР з конституціями капіталістичних країн, які характеризуються, насамперед, глибоким розривом між обіцянками на папері і реальними правами трудящих. Досить звернутися до конституції США, яка, за словами буржуазних пропагандистів, заснована на «найдемократичніших засадах справедливості, народовладдя і гуманізму». І хоча відстань між прийняттям цих документів становить майже 200 років (конституцію США було прийнято в 1787 р.), але такі паралелі прийнятні, бо обидві конституції є діючими і визначають законодавчу суть розвинутого соціалізму і розвинутого капіталізму.

Впадає в око соціальний склад конституційного конвенту, що приймав американську конституцію. З 55 його членів 15 були плантаторами-рабовласниками, 14 — фінансистами, ще 14 — великими поміщиками, 12 представляли торговців, промисловців і судновласників.

¹⁸ «Радянська Україна», 20 квітня 1978 р.

Відомо, що Декларація незалежності лягла в основу американського законодавства ще тоді, коли буржуазія була зацікавлена вести трудящі маси на штурм феодалізму і абсолютизму, прикриваючи свої класові інтереси, здавалося б, позакласовим гаслом «свобода, рівність і братерство». Але хоч це й був історичний крок вперед у порівнянні з середньовіччям, буржуазна демократія, за словами В. І. Леніна, «завжди лишається — і при капіталізмі не може не лишатися — вузькою, урізаною, фальшивою, лицемірною, раєм для багатих, пасткою і обманом для експлуатованих, для бідних»¹⁹. Історія свідчить, що буржуазія, взявши владу, наповнювала гасло «свобода для всіх» своїм класовим змістом, створюючи суспільство, засноване на свободі приватної власності. Справді, за два століття світ змінився невпізнанно. Видатний англійський драматург і публіцист Б. Шоу зазначав, що конституцію США тепер можна оголосити змовою проти уряду. В цьому парадоксі приховується глибокий зміст, коли взяти до уваги процес перетворення буржуазії з революційного класу в клас реакційний. У зв'язку з цим пригадується анекдотичний, але дуже повчальний випадок, який описується у книзі відомого американського філософа і юриста К. Беккера «Нові свободи замість старих». Поліцейський заарештував оратора, який виступав на мітингу, і коли той пояснював, що слова його виступу взято з Декларації незалежності, написаної Джеферсоном, страж порядку вигукнув: «Ну й прекрасно! Де цей хлопець Джеферсон? Ми заарештуємо і його»²⁰.

Основні громадянські свободи США, в тому числі й свобода слова і друку, свобода зборів і демонстрацій, релігійна свобода записані в першій поправці до американської конституції, в так званому «біллі про права». Чому ж ці свободи проголошено не в конституції, а лише в поправці до неї? Історія прийняття «білля про права» свідчить, що вже тоді, коли американська держава тільки зароджувалася, точилася боротьба між її демократичними й реакційними силами. Справа в тому, що федералісти — праве крило буржуазії США — на чолі з своїм лідером Гамільтоном виступали проти послідовного проведення в життя завоювань американської революції кінця XVIII ст. Гамільтон при обговоренні проекту федеральної конституції, зокрема, сказав: «Що означає заява про недоторканність свободи? Що означає сама по собі «свобода преси»? Хто може дати їй таке вичерпне визначення, яке не залишило б ніякої можливості для різного роду вивертів? Я вважаю, що це неможливо»²¹. Гамільтону категорично заперечив Джеферсон — видатний теоретик і практик американської революції: «Наша свобода залежить від свободи преси, а цю, останню, не можна обмежити, не загубивши остаточно»²².

На якийсь час Гамільтон здобув перемогу — конституція США не передбачала ніяких громадянських свобод. Та Джеферсон продовжував боротьбу. За його пропозицією штат Вірджинія проголосив умовою ратифікації конституції включення до неї спеціального додатку про громадянські свободи. На своїй першій сесії у 1791 р. конгрес затвердив цей додаток, надавши йому статусу «поправок до конституції» або «білля про права».

Можливо, й не варто було б згадувати факти, які вже стали надбанням історії, якби не одна просто знаменна обставина. Полягає

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 241.

²⁰ С. Becker. New Liberties for Old. New Haven, 1941, стор. 1—2.

²¹ Див.: F. Mott. The News in America, Harvard University Press, 1952, стор. 177.

²² Там же, стор. 181.

вона в тому, що, прикриваючись іменем Джеферсона і зовсім забувши про Гамільтона, нинішні буржуазні теоретики по суті опинилися на позиціях останнього. Хіба не перекликається із словами Гамільтона висновок, до якого прийшов у своїй книжці «Свобода слова і преси в Америці» сучасний американський юрист Е. Хадон: «Справді, історія цієї поправки до конституції є втіленням невизначеності, хоча прийнята вона була для того, щоб покінчити з невизначеністю»²³. І якщо Гамільтон усіма силами перешкоджав включенню до конституції пункту про громадянські свободи, то його однодумці в двадцятому столітті, посиляючись на якусь «невизначеність», намагаються пристосувати цю поправку до потреб правлячих імперіалістичних кіл. Саме на цьому аспектові хваленої американської демократії спинимося докладніше.

Вже протягом майже двох століть ведуться нескінченні суперечки з приводу першої поправки і Декларації незалежності. За цей час конституція обросла цілою низкою нових законів, які, за словами К. Маркса, «встановлюють» обіцяну свободу тим, що знищують її²⁴. Остаточним тлумачем конституції виступає Верховний суд США, який був і залишається вірним стражем буржуазного правопорядку. Тут доцільно нагадати, що Верховний суд США складається з 9 суддів, яких на довічний строк призначає президент і затверджує конгрес. І хоч на цьому формально і закінчується залежність суддів від федеральної влади, навіть журнал «Америка» повинен був визнати, що «за допомогою різних, цілком законних заходів президент може домогтися найбільш вигідних для нього тлумачень конституції»²⁵.

В основі сучасних конформістських концепцій, спрямованих на захист існуючого капіталістичного ладу, лежить так звана доктрина «наявної і присутньої небезпеки». Вперше вона була висунута ще в 1881 р. відомим американським юристом, пізніше членом Верховного суду США О. Холмсом і здобула юридичний статус у 1919 р. Цікаво зіставити ці дати: перша — пов'язана з посиленням реакції у США у зв'язку з переходом американського капіталізму до імперіалістичної стадії, друга — з наступом реакції проти демократичного руху в країні, що зростав під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Холмс фактично виступив проти буржуазно-демократичного карно-правового принципу, який полягає в тому, що «нема злочину без зазначення в законі і нема кари без злочину». Згідно з конституцією уряд США не має права застосовувати репресії проти інакомислячих. І от на допомогу йому прийшов Холмс, який надав політичного змісту своєму юридичному казусу. Злочиним, твердить він, вважається не тільки повалення існуючого ладу, а й будь-який виступ проти нього (політична промова, мітинг, страйк), бо врешті-решт він теж спрямований на повалення уряду.

Захищаючи капіталістичний лад всіма можливими засобами, американська буржуазія водночас лицемірно твердить, що конституція США є носієм свободи для всіх. Та життя свідчить, що свої удари уряд спрямовує саме проти демократичних сил, які відображають інтереси і прагнення трудящих Америки — переважної більшості населення країни.

Узявши на озброєння доктрину Холмса і нехтуючи всіма правовими нормами буржуазної демократії, Верховний суд США після за-

²³ Е. Хадон. Freedom of Speech and Press in America, Washington, 1963, стор. 167.

²⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 507.

²⁵ «Америка», № 92, стор. 25.

кінчення першої світової війни кинув до в'язниці відомих діячів соціалістичної і комуністичної партій країни. Засудивши публікацію «Комуністичного маніфесту» англійською мовою, Верховний суд ще раз підкреслив, що свобода слова не поширюється на висловлювання, які «спрямовані на повалення уряду і загрожують його існуванню або перешкоджають виконанню ним своїх обов'язків»²⁶.

Отже, доктрина Холмса, зведена до офіціозу, на практиці повністю ліквідувала громадянські свободи, проголошені конституцією США. Репресії проти діячів компартії США після другої світової війни свідчать, що всі зусилля американської, так званої «демократичної» держави були спрямовані саме проти справжньої демократії. Так, у 1949 р. протягом дев'яти місяців тривав судовий процес проти Денніса, Вільямсона, Уїнстона, Гріна, Холла та інших лідерів компартії США. Звинувачення будувались на читанні витягів з «Комуністичного маніфесту», ленінської праці «Держава і революція». Кожного з названих діячів було засуджено до п'ятирічного строку тюремного ув'язнення. Навіть «Нью-Йорк таймс» визнала тоді весь фарс цього процесу.

У 1955 р. було заарештовано і кинуте до тюрми 16 керівників комуністичної організації штату Нью-Йорк. Загальна кількість засуджених перевищила 150 чол., 400 комуністів іноземного походження було вислано з США. З 1951 по 1956 р. компартія фактично перебувала на нелегальному становищі. Через п'ять років її було звинувачено у відмові зареєструватися як «іноземний агент» і оштрафовано на 120 тис. доларів. У 1965 р. окружний суд у Вашингтоні присудив компартії сплатити штраф розміром 230 тис. доларів.

Так тлумачиться в США перша поправка до конституції. Зберігається, здавалося б, прогресивна правова форма, але наповнюється вона зовсім протилежним антидемократичним змістом. При цьому знає змін не лише дух, а й буква сучасної буржуазної юриспруденції. Досить лише перелічити законодавчі акти, прийняті в США у післявоєнний період з метою боротьби проти комунізму, щоб зрозуміти все блюзнірство і фарисейство буржуазної демократії з її хваленими, «загальнолюдськими» свободами. Так, у 1947 р. в США прийнято закон Тафта-Хартлі, згідно з яким профспілки позбавлялися можливості використовувати свої кошти для участі у виборчій кампанії, в тому числі й для видання власних друкованих органів. Право на політичні публікації мала лише преса приватного капіталу, тобто преса монополій.

Згодом було прийнято і введено в дію так званий закон Сміта, за яким злочином вважається агітація за «повалення уряду за допомогою сили» або членство в організації, що ставить перед собою таку мету. Буржуазна пропаганда лицемірить, коли намагається пояснити прийняття закону Сміта умовами воєнного часу. Адже цьому передувала тривала підготовка у комітетах конгресу ще з 1935 р.

У 1950 р. конгрес США схвалив закон Маккарена, так званий «акт внутрішньої безпеки». Один з його пунктів передбачає реєстрацію в міністерстві юстиції всіх комуністів і організацій, які, за офіційною думкою, близькі до комуністичної партії. В наступні роки було прийнято ряд поправок до цього закону, які тільки посилили його антидемократичну спрямованість.

Згідно з законом, відомим під назвою Маккарена-Уолтера, за приналежність до комуністичної партії особи іноземного походження позбавляються американського громадянства і висилаються за межі країни. В преамбулі до іншої поправки, або закону Хемфрі-Батлера, під-

²⁶ Див.: М. Konvitz. Fundamental Liberties of a Free People, New York, 1957, стор. 298.

креслюється, що компартія США «є змовницькою організацією, яка переслідує мету повалення уряду США... Її роль як агента ворожої держави робить її існування наявною і присутньою небезпекою для США»²⁷.

Характерно, що навіть тодішній президент Г. Трумен наклав вето на закон Маккарена, зазначивши, що його прийняття «перетворить у папірець «Білль про права». Однак конгрес схвалив законопроект і підкріпив його цілим рядом антидемократичних поправок.

Намагаючись прикритися тогою об'єктивністю, буржуазні юристи часто посилаються на те, що антидемократичне законодавство спрямоване взагалі проти екстремістів як зліва, так і справа. Та судова практика свідчить, що під його дію підпадають аж ніяк не американські профашистські організації, які перебувають на службі монополій. Ці, останні, по-своєму тлумачать американську демократію. Жертвами фінансової олігархії стали не тільки неугідні їй профспілкові лідери, керівники негритянського та американського руху. До їх числа потрапили навіть представники тих же монополій — президент США Джон Кеннеді та його брат сенатор Роберт Кеннеді, які намагалися проводити політичний курс США відповідно до реального співвідношення сил у світі.

Насильство капіталу в США вже давно звело у небуття ті принципи, які були проголошені в Декларації незалежності. Так, газета «Кепітл таймс» провела опитування громадської думки в американському місті Медісон (штат Вісконсін). Редакція підготувала петицію, яка складалася виключно з окремих положень Декларації незалежності і «Білля про права», і доручила одному із своїх репортерів збирати під нею підписи. Підсумки експерименту виявилися приголомшувочими — 111 чол. із 112, до яких звернувся репортер, відмовилися підписати петицію. 20 чол. одразу ж поцікавилися, чи не є репортер членом комуністичної партії. Один з них навіть вигукнув йому: «Чоловіче, і ви намагаєтесь запевнити мене в тому, що це витяг з Декларації незалежності? Можливо, це декларація незалежності Росії, а ви не можете переконати мене в тому, що це наша Декларація». Інші відмовилися поставити свої підписи, бо боялися втратити роботу.

Варто згадати, що, наприклад, XV поправка до конституції США, згідно з якою ніхто не може бути позбавленим виборчих прав або обмежуватися в них «у зв'язку з расою, кольором шкіри або колишнім перебуванням у рабстві», вступила в силу ще в 1870 р. Потрібно було майже століття безперервної боротьби негритянського населення за громадянські права, щоб домогтися практичного здійснення цього законодавства. А під час виборів негри і до сьогоднішнього дня зазнають дискримінації. XIX поправка до конституції, що була прийнята у 1920 р., надала виборчі права жінкам, але й до цього часу жінки в США не мають рівних прав з чоловіками і, насамперед, у заробітній платі.

«Білль про права» з усіма його доповненнями проголошує лише одне соціально-економічне право — право на володіння і розпорядження приватною власністю. Що ж до таких найважливіших прав, як право на працю, відпочинок, освіту, соціальне забезпечення, на житло, то американська конституція їх взагалі не згадує. Буржуазні пропагандисти намагаються зробити вигляд, що в цьому немає і потреби. Але це не що інше, як спроба зробити хорошу міну при поганій грі. Професор Колумбійського університету Дж. Хазард висловлюється від-

²⁷ Днев.: Н. Н. Яковлев. Новейшая история США, М., 1961, стор. 577.

вертіше: «Заперечення проти права на працю виникли не тому, що комусь подобається безробіття, а тому, що ми не можемо забезпечити всіх роботою до того часу, поки у нас існує система приватного підприємства»²⁸. Різким контрастом на фоні пропагандистської кампанії про права людини, що роздувається в США та інших капіталістичних країнах, звучить визнання американського журналіста А. Уйтмана на сторінках журналу «Ролінг стоун»: «Мільйони американців не мають якоїсь підходящої роботи, гарного житла, пристойного медичного обслуговування. Вони недостатньо харчуються і не мають пристойного забезпечення в старості. Для цих людей права людини, якщо вкладати в цей термін більш-менш реальний зміст, просто не існують»²⁹.

За повідомленням газети «Вашінгтон пост», радник американського президента з національної безпеки З. Бжезінський заявив, що «права людини — основа, на яку спирається наша (американська. — М. С.) зовнішня політика — мають замінити собою антикомунізм». Це не що інше, як переорієнтація з використанням негідних засобів. Всупереч проголошеним американською конституцією свободам нині у США за прогресивні політичні погляди відбувають покарання тисячі людей. Засуджено до страти молодого робітника із штату Алабама Джона Харріса. До в'язниці кинуто «уїлмінгтонську десятку» і «шарлоттську трійку». Оголошено злочинцями поетесу, відважного борця за громадянські права Ассату Шакур, активістів «Руху американських індіців». На одному з мітингів у Нью-Йорку, присвяченому боротьбі за права і свободи американців, громадський діяч Аарон Бой пристрасно запитував: «Де вони, ці права людини, в Америці? Де права Бена Чейвіса і його товаришів з «уїлмінгтонської десятки»? Де права Ассати Шакур? Де права тисяч політичних в'язнів, яких кинуто за ґрати тільки за те, що вони протестували проти расизму і політичних репресій, які процвітають сьогодні у США?»³⁰.

Процеси, які відбуваються нині в житті американського суспільства, викликають дискусії і з приводу самої конституції, яку пропонують або підновити й доповнити, або зректися її зовсім і замінити більш сучасним законодавством. Конституцію вважають застарілою, оскільки написана вона, за словами американського юриста М. Ернста, «гусячим пером»³¹. Виходячи з того, що всі конституції є «документами історично зумовленими, недосконалими продуктами часу і місця», К. Беккер пропонує написати нову конституцію, «засновану більше на досвіді і прагматизмі, ніж на концепції абсолютних прав»³². Однак у відкритій ревізії конституційних гарантій панівні класи вбачають ускладнення насамперед для себе. Бо що ж тоді буде з розрекламованою на весь світ американською демократією, отими «абсолютними, загальнолюдськими» свободами, якими користується людина у «вільному» світі? Більшість американських законодавців пропонують залишити все на старий зразок і так само за старим зразком душити все прогресивне і демократичне в країні. Адже для буржуазних діячів головне — тлумачення закону, а не сам закон.

Сучасне американське законодавство, яке зазнало найрізноманітніших обмежень у вигляді законодавчих і виконавчих актів, що за своєю юридичною силою прирівнюються до конституції, — це формальне збереження зовнішніх атрибутів законності, з яких вихолощено на-

²⁸ Див.: «США: економіка, політика, идеология», 1977, № 8, стор. 8.

²⁹ «Литературная газета», 31 серпня 1977 р.

³⁰ Цит. за: «Коммунист», 1977, № 11, стор. 93.

³¹ Див.: Е. Нудон. Назв. праця, стор. VII.

³² С. Векег. Назв. праця, стор. 95.

віль її буржуазно-обмежену демократичну суть. Позбавлений свого матеріального змісту, режим законності фактично перетворився на свою протилежність.

Гасло «свобода, рівність і братерство», проголошене буржуазією ще на початковому етапі зародження капіталізму, виявилось забутих, коли капіталізм вступив в останню, імперіалістичну стадію свого розвитку. Ще у 1916 р. В. І. Ленін писав: «Політичною надбудовою над новою економікою, над монополістичним капіталізмом. (імперіалізм є монополістичний капіталізм) є поворот від демократії до політичної реакції... В цьому розумінні безспірно, що імперіалізм є «заперечення» демократії взагалі, всієї демократії...»³³.

В умовах державно-монополістичного капіталізму демократія по-американськи, демократія для «всіх», якою так хизуються ідеологи імперіалізму США, перетворилася на свою протилежність і означає насправді диктатуру правлячих кіл країни, спрямовану проти трудової Америки і прогресивного руху в усьому світі.

Конституціям капіталістичних країн, що узаконюють приватну власність і спрямовуються проти інтересів трудового народу, протистоять нова Конституція СРСР — основний закон першої в світі загальнонародної соціалістичної держави, велика хартія будівників комунізму, маніфест миру і дружби між народами.

Н. Н. Соломатин

НОВАЯ СОВЕТСКАЯ КОНСТИТУЦИЯ И СОВРЕМЕННАЯ ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ БОРЬБА

Резюме

На основании сравнительного анализа новой Конституции СССР и конституций капиталистических стран, в частности американской, в статье раскрываются неоспоримые преимущества социалистической демократии перед буржуазной демократией. Кроме того, в ней дается критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций основных положений новой Конституции СССР и конституций союзных республик.

³³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 89.

XXV з'їзд КПРС

і проблеми комуністичного будівництва

І. М. МАКОВІЙЧУК (Київ)

ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК КОМУНІСТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ У ХОДІ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ XXV З'ЇЗДУ КПРС

Комуністична партія Радянського Союзу проводить величезну роботу в справі розвитку марксистсько-ленінської теорії і неухильного втілення її в життя. Відкриваючи науково-теоретичну конференцію на тему «Великий Жовтень і сучасна епоха», член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш М. О. Суслов зазначав: «Значним є вклад нашої партії, її Центрального Комітету, Політбюро на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС товаришем Л. І. Брежнєвим у розвиток теорії комуністичного будівництва в останні роки»¹.

У документах XXV з'їзду партії, постановах ЦК КПРС, прийнятих після з'їзду, рішеннях пленумів ЦК, промовах і статтях Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва ґрунтовно розроблено марксистсько-ленінську програму побудови комунізму в нашій країні, глибоко і всебічно проаналізовано сучасну міжнародну обстановку, визначено ленінський генеральний курс внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, спрямований на дальше зміцнення Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності, на забезпечення миру і безпеки народів усього світу.

Важливою віхою в житті радянського народу став 1977 рік, який, за словами товариша Л. І. Брежнєва, був роком дуже насиченим, дуже важливим у політичному й економічному відношенні: прийнято нову Конституцію Радянського Союзу; урочисто відзначено 60-річчя Жовтня; помітно вперед просунулась наша економіка².

Нова Конституція СРСР, доповіді товариша Л. І. Брежнєва «Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення», «Великий Жовтень і прогрес людства», стаття «Історичний рубіж на шляху до комунізму», промова на грудневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС збагатили науковий комунізм фундаментальними теоретичними узагальненнями, новими положеннями, оцінками і висновками. У новорічному поздоровленні радянському народові ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Рада Міністрів СРСР вказували, що в цих документах «яскраво і переконливо розкриті видатні успіхи революцій-

¹ «Коммунист», 1977, № 17, стор. 21.

² «Радянська Україна», 20 грудня 1977 р.

но-перетворюючої діяльності партії і народу, показані ясні, надихаючі перспективи нашого руху вперед, сформульовані завдання комуністичного будівництва в умовах розвинутого соціалізму»³.

В Основному Законі нашої держави, доповідях і статтях товариша Л. І. Брежнєва знайшов відображення ряд важливих теоретичних проблем, зокрема такі, як зростання керівної ролі КПРС на сучасному етапі; найважливіші риси і основні закономірності розвинутого соціалістичного суспільства, його економічна і політична система, економічна стратегія КПРС; зростання соціальної однорідності радянського суспільства; розвиток соціалістичної демократії; основні закономірності, умови і шляхи побудови у нашій країні комунізму; розвиток світової соціалістичної системи і характерні риси сучасного комуністичного руху; проблеми боротьби Радянського Союзу за докорінне оздоровлення міжнародного клімату, за міцний і тривалий мир на планеті. Ці та інші теоретичні проблеми, розроблені КПРС, її Центральним Комітетом, Політбюро на чолі з товаришем Л. І. Брежнєвим, збагачують марксистсько-ленінську теорію і мають величезне значення для дальшого розвитку суспільних наук, зокрема історичної.

У матеріалах XXV з'їзду КПРС, інших документах Центрального Комітету партії, працях товариша Л. І. Брежнєва глибоко розкрито суть процесу дальшого зростання керівної ролі Комуністичної партії Радянського Союзу, яка гідно виконує роль політичного вождя робітничого класу, всіх трудящих, всього народу, що зумовлюється науковою обґрунтованістю, далекоглядністю і реалізмом її політики, здатністю спрямовувати зусилля народу на розв'язання кардинальних завдань комуністичного будівництва. КПРС нагромадила величезний досвід політичного керівництва масами, в усій своїй політичній та організаторській діяльності керується найпередовішою теорією — марксизмом-ленінізмом, глибоким знанням законів суспільного розвитку, ленінським стилем роботи. «На роль керівної і спрямовуючої сили нашого суспільства.— вказував товариш Л. І. Брежнєв,— КПРС висунута перемогою Жовтневої революції, всією шістдесятирічною історією Країни Рад. Ця роль партії ясно відображена в Основному Законі Радянської держави»⁴.

Всі свої досягнення і перемоги радянський народ справедливо пов'язує з титанічною діяльністю партії. «В її рядах, — підкреслював товариш Л. І. Брежнєв у доповіді, присвяченій 60-річчю Великого Жовтня,— кращі представники робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції. Вона користується безмежним довір'ям трудящих... У нашої партії є все для того, щоб бути на висоті своєї історичної відповідальності. Нас надихає висока мета — благо народу. Ми маємо великий, багаторічний досвід будівництва нового життя. Керівництвом до дії нам служить марксизм-ленінізм — наука, яка увібрала в себе всі досягнення людського генія»⁵.

Таким чином, у документах ЦК КПРС, працях товариша Л. І. Брежнєва переконливо показано, що КПРС — партія робітничого класу — стала в умовах розвинутого соціалізму партією всього народу, керівною силою, ядром політичної системи радянського суспільства.

³ «Радянська Україна», 1 січня 1978 р.

⁴ Л. І. Брежнєв. Історичний рубіж на шляху до комунізму, К., 1977, стор. 20.

⁵ Л. І. Брежнєв. Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 2 листопада 1977 року, К., 1977, стор. 15—16.

В міру ускладнення завдань і розширення масштабів комуністичного будівництва в нашій країні роль Комуністичної партії дедалі більше зростає. Основними факторами, що зумовлюють цей процес, є: нові вимоги, зрослі масштаби і потреби розвитку суспільства; якісно нові явища, характерні для соціальних відносин, — підвищення провідної ролі робітничого класу, зміцнення його союзу з селянством та інтелігенцією; зміни в політичній організації суспільства, піднесення творчої активності мас, підвищення ролі громадських і державних організацій, розвиток соціалістичної державності і соціалістичної демократії; підвищення значення теорії наукового комунізму, її творчий розвиток, марксистсько-ленінський аналіз економічних, соціально-політичних та ідеологічних процесів суспільного розвитку; міжнародний аспект діяльності КПРС, політичне згуртування країн соціалістичної співдружності, розвиток економічної інтеграції між ними, нагромадження сукупного досвіду розвитку світового соціалізму, зміцнення єдності комуністичних і робітничих партій світу.

У рішеннях та документах XXV з'їзду КПРС, пленумів ЦК партії, постановах ЦК КПРС, доповідях товариша Л. І. Брежнєва, присвячених всенародному обговоренню і прийняттю нової Конституції СРСР, та «Великий Жовтень і прогрес людства», його статті «Історичний рубіж на шляху до комунізму» всебічно обгрунтовано концепцію розвинутого соціалістичного суспільства як закономірного етапу становлення комуністичної суспільно-економічної формації. Ця концепція розроблена спільно з братніми партіями країн соціалістичної співдружності. «Вчення про розвинутий соціалізм, — вказувалося у редакційній статті газети «Правда», — правомірно поставити в один ряд з найбільшими теоретичними відкриттями в галузі наукового комунізму»⁶.

У статті «Історичний рубіж на шляху до комунізму» товариш Л. І. Брежнєв писав, що, накреслюючи контури соціалізму і комунізму, класики марксизму-ленінізму нічого не фантазували, були надзвичайно обережними, не допускали утопічних припущень, а визначали лише тенденції розвитку суспільства. Вони наперед не могли знати, якими конкретно будуть ступені розвитку соціалізму і комунізму. На це питання вперше відповів В. І. Ленін, який говорив про «готовий», «повний», «розвинутий» соціалізм як про перспективу, про мету соціалістичного будівництва. Ці ідеї В. І. Леніна лягли в основу концепції розвинутого соціалістичного суспільства, розробленої колективними зусиллями КПРС та інших братніх партій⁷. Досвід Радянського Союзу, а слідом за ним і братніх країн, — вказує товариш Л. І. Брежнєв, — показав, що створення основ соціалізму, тобто ліквідація експлуаторських класів і утвердження суспільної власності в усіх секторах народного господарства, не дає ще змоги почати безпосередній перехід до комунізму. Перемігший соціалізм має пройти певні стадії свого розвитку, тобто через певні ступені визрівання на власній основі, і тільки розвинуте соціалістичне суспільство дає можливість приступити до комуністичного будівництва. Причому, застерігає товариш Л. І. Брежнєв, розвиток, удосконалення соціалізму — завдання не менш складне, ніж створення його основ. Адже зріле соціалістичне суспільство повинне спиратися на високорозвинуті продуктивні сили, на могутню, передову індустрію, на велике, основане на колективістських принципах, високомеханізоване сільське господарство⁸.

⁶ «Правда», 3 лютого 1978 р.

⁷ Л. І. Брежнєв. Історичний рубіж на шляху до комунізму, стор. 4—5.

⁸ Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь

Показавши грандіозні досягнення в усіх галузях економіки, науки і культури, зростання матеріального добробуту радянських людей, товариш Л. І. Брежнєв підкреслює, «що в СРСР тепер побудовано розвинутий соціалізм — таку стадію зрілості нового суспільства, коли завершується перебудова всієї сукупності суспільних відносин на внутрішньому притаманних соціалістичній колективістських началах»⁹.

На основі цього теоретичного положення товариш Л. І. Брежнєв у доповіді на сьомій сесії Верховної Ради СРСР зробив надзвичайно важливі висновки про те, що розвинутий соціалізм повністю забезпечує:

по-перше, повний простір для дії законів соціалізму, для виявлення його переваг в усіх сферах суспільного життя;

по-друге, органічну цілісність і динамізм соціальної системи, її політичну стабільність, незламну внутрішню єдність;

по-третє, зростаюче зближення всіх класів і соціальних груп, усіх націй і народностей, утворення історично нової соціальної та інтернаціональної спільності людей — радянського народу;

по-четверте, створення нової соціалістичної культури, утвердження нового, соціалістичного способу життя.

Таким чином, у Радянському Союзі соціалізм не лише переміг повністю і остаточно, але й став цілісним організмом, досяг стадії зрілості. В результаті планомирного розвитку всіх галузей народного господарства, використання найновіших досягнень науки і техніки, високих і сталих темпів зростання виробництва й продуктивності праці, підвищення її ефективності створено могутню матеріально-технічну базу, «став можливим помітний поворот економіки до дедалі повнішого задоволення різноманітних матеріальних і культурних потреб людей. Інакше кажучи, нині найвища мета соціалістичного виробництва прямо й безпосередньо стає в центр практичної політики партії. Тим самим повніше і яскравіше розкриваються історичні переваги соціалізму як способу виробництва і способу життя, його справді гуманна суть»¹⁰.

Партія підкреслює, що розвинуте соціалістичне суспільство — закономірний ступінь соціально-економічної зрілості нового ладу в рамках першої фази комуністичної формації, це той зміцнілий соціалізм, від якого починається поступовий перехід до комунізму. Але слід мати на увазі, що це тривалий історичний період, протягом якого вирішуються такі складні завдання комуністичного будівництва, як створення матеріально-технічної бази комунізму, зближення і поступове злиття двох форм соціалістичної власності на засоби виробництва, забезпечення повного достатку предметів народного споживання, стирання класових граней, поступове усунення суттєвих відмінностей між розумовою та фізичною працею, формування нової людини.

Обґрунтовану програму дій, спрямованих на успішне виконання народногосподарських планів СРСР, виробив жовтневий (1976 р.) Пленум ЦК КПРС. Кардинальні проблеми внутрішнього розвитку СРСР висвітлені у промовах товариша Л. І. Брежнєва на урочистому засіданні, присвяченому врученню місту-герою Тулі медалі «Золота Зірка», а також на XVI з'їзді профспілок СРСР. Важливі теоретичні проблеми порушені в постанові ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», в якій дано аналіз розвинутого соціалістичного суспільства, а також показано

і виступи на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 4 і 7 жовтня 1977 р., К., 1977, стор. 23; Л. І. Брежнєв. Історичний рубіж на шляху до комунізму, стор. 5.

⁹ Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення, стор. 24.

¹⁰ Л. І. Брежнєв. Історичний рубіж на шляху до комунізму, стор. 6.

зміни, що відбулися після Великого Жовтня в нашій країні та на міжнародній арені.

У документах ЦК КПРС, виступах і доповідях товариша Л. І. Брежнєва викладено основні закономірності будівництва розвинутого соціалізму: забезпечення високого рівня розвитку продуктивних сил на основі використання новітніх досягнень науково-технічної революції; дальший розвиток і поступове зближення двох форм соціалістичної власності; збереження протягом тривалого часу і вдосконалення соціалістичного принципу розподілу за працею; прогресивні зміни у соціальній структурі, що ведуть до соціальної однорідності суспільства; ідейно-політична єдність усіх націй та народностей СРСР; переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну соціалістичну державу; даліше підвищення культурно-освітнього рівня трудящих, зростання їх політичної свідомості та ідейної зрілості.

Розвинуте соціалістичне суспільство розвивається тепер на власній основі: політичній, економічній, соціальній та правовій.

За новою Конституцією СРСР політичною основою Радянської держави є Ради народних депутатів, у діяльності яких особливо яскраво виявляється демократизм нашого ладу. Дедалі більша кількість трудящих бере активну участь в управлінні державою, вдосконалюється державний апарат, підвищується роль громадських організацій, зокрема народного контролю, тощо. «Наша партія,— підкреслював товариш Л. І. Брежнєв,— виявляла і далі виявлятиме постійну турботу про те, щоб трудящі не просто мали надані Конституцією можливості брати участь в управлінні суспільством, а й фактично, реально брали участь у ньому»¹¹.

Основу економічної системи нашого суспільства становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності. Але в період розвинутого соціалізму рівень усупільнення економіки значно підвищується, відбувається неухильне зближення двох форм власності. Активізації цього процесу сприяло, зокрема, прийняття ЦК КПРС постанови «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції»¹², в якій визначено головний напрям аграрної політики партії на сучасному етапі. Для розвинутого соціалістичного суспільства характерний високий рівень планування народного господарства. «З перемогою Жовтня,— вказував товариш Л. І. Брежнєв,— перед людьми праці вперше відкрилася можливість покінчити з експлуатацією і вирватися з полону економічної стихії»¹³. Нині, як зазначається в новій Конституції СРСР, «керівництво економікою здійснюється на основі державних планів економічного і соціального розвитку, з урахуванням галузевого і територіального принципів, при поєднанні централізованого управління з господарською самостійністю й ініціативою підприємств, об'єднань та інших організацій»¹⁴.

Одна з особливостей сучасного етапу розвитку радянської економіки полягає в тому, що доводиться одночасно розв'язувати багато відповідальних завдань. У промові на грудневому (1977 р.) Пленумі

¹¹ Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення, стор. 33.

¹² «Коммунист», 1976, № 9, стор. 3—13.

¹³ Л. І. Брежнєв. Великий Жовтень і прогрес людства, стор. 6.

¹⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 року, К., 1977, стор. 10.

ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев висунув ряд глибоких, аргументованих положень, спрямованих на якнайшвидше розв'язання найважливіших народногосподарських завдань. «...Перед нами, — вказував він, — все настійніше постає питання про необхідність своєчасної концентрації ресурсів на головних напрямках, правильного визначення пріоритетів, тобто черговості розв'язання проблем відповідно до їх значення для народного господарства»¹⁵.

У документах ЦК КПРС, працях товариша Л. І. Брежнева чітко сформульовано висновки і нові положення про дальше зміцнення соціальної основи нашої держави. В них на конкретних прикладах показано, що в умовах розвинутого соціалізму посилюється соціальна однорідність суспільства завдяки стиранню класових відмінностей, істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, завдяки всебічному розвитку та зближенню всіх націй і народностей СРСР.

За роки Радянської влади істотно змінилося соціальне обличчя нашого суспільства. Величезним завоюванням Жовтня стало утвердження принципів соціальної рівності і справедливості. У доповіді на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев докладно показав, якими є нині робітничий клас, колгоспне селянство і народна інтелігенція.

Робітничий клас становить сьогодні дві третини населення країни і налічує більш як 70 млн. чол. Це — переважно високоосвічені, технічно грамотні люди. Важливим є висновок про те, що «в умовах розвинутого соціалізму і під впливом науково-технічної революції зростає виробничник нового типу, в діяльності якого все гармонійніше поєднуються фізична і розумова праця»¹⁶. Значно зросла суспільно-політична активність робітників, їх участь в управлінні державою.

Істотно змінилося селянство. Психологія сьогодиньшого колгоспника сформувалася вже на соціалістичній основі. За соціальним станом селянство дедалі більше зближується з робітничим класом, а за способом життя — з мешканцями міст. Товариш Л. І. Брежнев дає узагальнюючу характеристику особи нинішнього селянина, якому притаманні колективістська психологія, висока ідейність, відданість справі соціалізму і комунізму.

Справді народною, соціалістичною стала інтелігенція, лави якої поповнюються в основному за рахунок робітників і селян. Це — найбільш швидкозростаючий загін радянських трудящих. Зростання його відбувається в зв'язку з небувалим піднесенням ролі науки в комуністичному будівництві.

Важливим теоретичним висновком є те, що за роки Радянської влади на основі єдиного народногосподарського комплексу і марксистсько-ленінської ідеології в умовах добровільно створеної союзної держави склалися відносини тісної дружби та співробітництва між робітниками, колгоспниками, інтелігенцією, між усіма націями і народностями Союзу РСР, утворилася історично нова соціальна й інтернаціональна спільність — радянський народ. «Це означає, — підкреслює товариш Л. І. Брежнев, — що вирішального значення у нас поступово набувають спільні, не залежні від соціальних і національних відмінностей риси поведінки, характеру, світогляду радянських людей»¹⁷. Саме з виникненням нової історичної спільності людей безпосередньо пов'язаний той

¹⁵ «Радянська Україна», 20 грудня 1977 р.

¹⁶ Л. І. Брежнев. Історичний рубіж на шляху до комунізму, стор. 7—8.

¹⁷ Там же, стор. 9.

факт, що наша держава стала загальнонародною, а це внесло істотні зміни в політичну систему суспільства: в органах державної влади — Радах народних депутатів широко представлені всі соціальні групи, всі нації і народності багатонаціональної Країни Рад, які вважають державні інтереси своєю кровною справою.

У доповіді про проект нової Конституції товариш Л. І. Брежнев докладно зупинився на питанні про національні відмінності, які існують у період розвинутого соціалізму. Він, зокрема, підкреслив, що «соціально-політична єдність радянського народу зовсім не означає зникнення національних відмінностей. Завдяки послідовному проведенню ленінської національної політики ми, побудувавши соціалізм, одночасно — вперше в історії — успішно вирішили національне питання. Непорушною є дружба радянських народів, у процесі комуністичного будівництва неухильно відбувається їх зближення, взаємне збагачення їх духовного життя. Але ми стали б на небезпечний шлях, коли б почали штучно форсувати цей об'єктивний процес зближення націй»¹⁸.

У рішеннях XXV з'їзду КПРС, постановках пленумів ЦК, працях товариша Л. І. Брежнева висунуто довгострокову програму розвитку нашої країни по шляху до комунізму. Хід суспільного розвитку, зазначалося в доповіді «Великий Жовтень і прогрес людства», висуває дедалі складніші завдання в різних галузях життя. «У нас справді є все, щоб упевнено йти до заповітної мети — комунізму, завойовувати все нові вершини прогресу, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев. — А це, товариші, — саме вершини. Підйом до них може бути крутим і нелегким. І щоб пройти його, говорячи технічною мовою, в оптимальному режимі, треба вже сьогоднішні плани націлювати на розв'язання завдань завтрашнього дня. Партія так і робить»¹⁹. Виступаючи на грудневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС, товариш Л. І. Брежнев порушив ключові проблеми вдосконалення економіки країни: поліпшення капітального будівництва, підвищення ефективності таких важливих галузей, як добувна промисловість, енергетика і металургія; господарське використання виробничих потужностей, скорочення простоїв устаткування; піднесення сільського господарства на новий техніко-економічний рівень; кількісне і якісне зростання виробництва товарів народного споживання; розв'язання проблеми трудових ресурсів тощо. Ставиться завдання всімірно підвищувати організованість і злагодженість усіх ланок суспільства, постійно дбати про вдосконалення планування і управління, поєднувати централізм в управлінні з місцевою ініціативою. Важливо систематично пропагувати і поширювати цінні ініціативи трудящих, рішуче усувати різні перешкоди, що стоять на шляху передового досвіду. «Необхідно, — говорив на Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — зберегти, закріпити трудовий порив і ритм ювілейного змагання. Сьогодні працювати краще, ніж учора, завтра — краще, ніж сьогодні. Таким є лозунг дня. А краще — це значить упор на якість, на ефективність, на зростання продуктивності праці. Саме тут — серцевина соціалістичних зобов'язань, як і взагалі всієї нашої господарської діяльності»²⁰.

Великого значення у дальшому розвитку нашого суспільства партія надає науці, яка вносить значний вклад у розв'язання найважливіших завдань будівництва комунізму. У документах XXV з'їзду КПРС і доповіді «Великий Жовтень і прогрес людства» накреслено найближ-

¹⁸ Л. І. Брежнев. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення, стор. 12.

¹⁹ Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства, стор. 12—13.

²⁰ «Радянська Україна», 20 грудня 1977 р.

чі завдання радянської науки, зокрема відкриття нових джерел енергії і заміників багатьох видів природних ресурсів, технічне переозброєння народного господарства, боротьба з хворобами і подовження життя людини тощо.

Багато уваги ЦК КПРС, зокрема товариш Л. І. Брежнев, приділяють питанням поліпшення ідейно-виховної роботи. Говорячи про майбутнє, він підкреслював, що «для всіх сфер життя і розвитку нашого суспільства дедалі більшу роль відіграватиме рівень свідомості, культури, громадянської відповідальності радянських людей. Виховувати в людині спрямованість до високих суспільних цілей, ідейну переконаність, справді творче ставлення до праці — це одне з найбільш першорядних завдань. Тут проходить дуже важливий фронт боротьби за комунізм, і від наших перемог на цьому фронті дедалі більше залежатиме і хід економічного будівництва, і соціально-політичний розвиток країни»²¹.

Актуальні питання суспільної свідомості — формування нової людини — ґрунтовно висвітлені у постановах ЦК КПРС «Про керівництво Томського обкому КПРС засобами масової інформації і пропаганди»²², «Про підвищення ролі усної політичної агітації у виконанні рішень XXV з'їзду КПРС»²³, «Про завдання партійного навчання у світлі рішень XXV з'їзду КПРС»²⁴, «Про здійснення Орським міськомом КПРС комплексного вирішення питань ідейно-виховної роботи»²⁵, «Про стан і заходи поліпшення лекційної пропаганди»²⁶ та ін.

В партійних документах, працях товариша Л. І. Брежнева на підставі узагальнення сукупного досвіду розвитку світового соціалізму зроблено важливі теоретичні висновки про загальні корінні, невід'ємні риси соціалістичної революції та соціалістичного будівництва. Товариш Л. І. Брежнев виділяє чотири головні уроки сучасного розвитку соціалізму, які зберігають свою силу, незважаючи на різноманітність конкретних форм:

а) головним питанням революції, як і раніше, залишається питання про владу. Або влада робітничого класу, який виступає в союзі з усіма трудящими, або влада буржуазії, оскільки іншого бути не може;

б) перехід до соціалізму можливий тільки, якщо робітничий клас і його союзники, оволодівши реальною владою, використовують її для ліквідації соціально-економічного панування капіталістичних та інших експлуататорів;

в) перемога соціалізму можлива, якщо робітничий клас і його авангард — комуністи зуміють надихнути, згуртувати трудящі маси в боротьбі за побудову нового суспільства, перетворення на соціалістичних началах економіки і всіх суспільних відносин;

г) соціалізм може утвердитися лише в тому разі, якщо влада трудящих зуміє захистити революцію від будь-яких атак класового ворога (а такі атаки неминучі — як всередині, так, найімовірніше, і ззовні)²⁷.

Ці важливі теоретичні висновки, як зазначала у редакційній статті газета «Правда», «мають істотне значення і для визначення перспектив суспільного розвитку в несоціалістичних країнах. Тим більше,

²¹ Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства, стор. 14—15.

²² «Радянська Україна», 27 січня 1977 р.

²³ «Коммунист», 1977, № 4, стор. 3—7.

²⁴ «Правда», 21 вересня 1976 р.

²⁵ «Коммунист», 1977, № 13, стор. 5—8.

²⁶ «Правда», 5 березня 1978 р.

²⁷ Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства, стор. 17—18.

що в міру поглиблення загальної кризи капіталізму зростає прагнення мас до корінних змін... Соціалізм став об'єктивною умовою і настійною потребою дальшого прогресу людства»²⁸. Товариш Л. І. Брежнев підкреслює, що, якими б не були специфічні умови соціалістичних країн, вони неминуче повинні пройти етап вдосконалення на власній основі (тобто етап розвинутого соціалістичного суспільства). При цьому пізнання і використання всіх можливостей розвинутого соціалізму необхідні для переходу до будівництва комунізму.

Велике місце у документах ЦК КПРС, працях товариша Л. І. Брежнева займають питання сучасного міжнародного комуністичного і робітничого, а також національно-визвольного рухів. Характерною рисою комуністичного руху на сучасному етапі є зростання впливу комуністичних і робітничих партій у ряді капіталістичних країн. Як відомо, капіталізм — це суспільний лад, що не має майбутнього. Його економіка постійно переживає кризи, рівень безробіття та інфляція катастрофічно зростають, мають місце політичні махінації, зловживання владою тощо. За цих умов нестримно розвивається світовий революційний процес. Комуністи зміцнюють свої ряди на принциповій марксистсько-ленінській основі, прагнуть об'єднати боротьбу трудящих за поліпшення матеріального становища з боротьбою за соціалістичну перспективу. Але для досягнення основної мети — соціалізму, підкреслює товариш Л. І. Брежнев, ні в якому разі не можна жертвувати принципами. Головним з цих принципів є пролетарський інтернаціоналізм — могутня і випробувана зброя комуністичних партій світу. КПРС завжди була і залишається вірною великому братерству комуністів усіх країн. Разом з тим, наголошує товариш Л. І. Брежнев, «наша партія, як і всі марксистсько-ленінські партії, твердо додержується загальноприйнятих у комуністичному русі принципів — рівноправності, незалежності, невтручання у внутрішні справи, солідарності і взаємної підтримки комуністів усіх країн»^{29–30}.

У доповіді «Великий Жовтень і прогрес людства» товариш Л. І. Брежнев глибоко проаналізував проблеми національно-визвольного руху, підкресливши, що саме перемога Жовтня по-справжньому пробудила свідомість колоніальних народів, допомогла їм добитися величезних успіхів у боротьбі за визволення від гніту імперіалізму. Зроблено важливий висновок про те, що «в цілому колоніальну систему імперіалізму в її класичних формах можна вважати вже ліквідованою»³¹.

Значне місце у працях Л. І. Брежнева займають проблеми збереження і зміцнення миру в усьому світі. Він глибоко, аргументовано, на багатьох конкретних фактах показує, що Радянський Союз впевнено йде шляхом миру, активно й наполегливо виступає за те, «щоб не на полі бою, не на конвеєрах озброєнь вирішувався спір соціалізму і капіталізму, а в сфері мирної праці»³². У багатьох партійних документах розкрито суперечливість сучасної міжнародної обстановки, суть процесу активізації мілітаристських сил, визначаються конкретні завдання щодо припинення гонки озброєнь, дається принципова оцінка актуальних проблем миру і війни.

Таким чином, праці товариша Л. І. Брежнева посідають винятково важливе місце в ідейно-теоретичному арсеналі нашої партії. У його доповідях, промовах і статтях знаходять концентрований вияв творча

²⁸ «Правда», 3 лютого 1978 р.

^{29–30} Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства, стор. 24.

³¹ Там же, стор. 20.

³² Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства, стор. 28.

думка партії, дальший розвиток марксистсько-ленінської науки стосовно умов розвинутого соціалізму і переходу до комунізму. Академія наук СРСР, відзначаючи видатний вклад Л. І. Брежнева у розвиток марксистсько-ленінської теорії, наукову розробку актуальних проблем розвинутого соціалізму і всесвітньо-історичної боротьби за комуністичні ідеали, удостоїла його найвищої нагороди — Золотої медалі імені Карла Маркса. Одержуючи цю нагороду, товариш Л. І. Брежнев сказав: «Вчення Маркса всесильне, тому що воно вірне», — говорив Володимир Ілліч Ленін. Він же неодноразово підкреслював, що марксизм — це не закам'яніла догма, а живе, творче вчення, яке черпає свої сили з життя, з суспільної практики. Хотілося б, щоб наші вчені, на якій би ділянці науки вони не трудилися, завжди пам'ятали ці ленінські заповіді і керувалися ними»³³.

Трудаці Радянської України, зокрема наукові працівники республіки, ґрунтовно вивчають і використовують у своїй роботі твори Л. І. Брежнева, які надихають їх на нові звершення у ході втілення в життя ленінського курсу нашої партії, історичних рішень XXV з'їзду КПРС. У доповіді, присвяченій 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький зазначав: «Справді неоціненним є вклад Леоніда Ілліча Брежнева у розвиток марксистсько-ленінського вчення, відстоювання його революційної суті та ідейної чистоти, у створення наукової, стрункої концепції розвинутого соціалістичного суспільства. Радянські люди цілком справедливо відзначають величезну турботу Леоніда Ілліча про благо народу, його кипучу енергію, цілеспрямований і творчий підхід до розв'язання актуальних внутрішніх і зовнішньополітичних завдань»³⁴.

Отже, рішення пленумів та постанови ЦК, прийняті після XXV з'їзду КПРС, праці товариша Л. І. Брежнева вносять великий вклад у дальший розвиток теорії і практики комуністичного будівництва, відіграють важливу роль у підвищенні ефективності виробництва, сприяють формуванню наукового світогляду, високих ідейно-політичних і моральних якостей нашого сучасника. Вони озброюють суспільствознавців фундаментальними теоретичними узагальненнями, марксистсько-ленінською методологією підходу до явищ суспільного життя, дають змогу ще тісніше наблизити теорію до практики.

И. М. Маковейчук

ДАЛЬНЕЙШЕЕ РАЗВИТИЕ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИЕЙ ТЕОРИИ
И ПРАКТИКИ СТРОИТЕЛЬСТВА КОМУНИЗМА
В ХОДЕ ВЫПОЛНЕНИЯ РЕШЕНИЙ XXV СЪЕЗДА КПСС

Резюме

В статье отражены неустанная теоретическая деятельность КПСС по обобщению опыта социалистического строительства в СССР, выработка партией научно обоснованных планов построения коммунизма, вопросы борьбы Советского Союза за упрочение мира и безопасности народов в ходе выполнения решений XXV съезда КПСС. Главное внимание уделяется работам товарища Л. И. Брежнева, связанным с принятием новой Конституции СССР, докладу «Великий Октябрь и прогресс человечества», статье «Исторический рубеж на пути к коммунизму», речи на декабрьском (1977 г.) Пленуме ЦК КПСС.

³³ «Коммунист», 1977, № 17, стор. 17.

³⁴ «Радянська Україна», 6 листопада 1977 р.

У БРАТНІЙ СІМ'Т НАРОДІВ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

(До виходу в світ книги члена Політбюро ЦК КПРС,
першого секретаря ЦК Компартії України
товариша В. В. Щербицького «Советская Украина»)*.

У грудні 1977 р. трудящі Радянської України і всього Радянського Союзу урочисто відзначили шістдесят років проголошення на Україні Радянської влади і утворення Української Радянської Соціалістичної Республіки. Знаменно, що видатну дату шістдесятиріччя своєї соціалістичної історії трудящі України відзначали у рік святкування славного ювілею Великого Жовтня, рік прийняття нової Конституції, у якій відображені підсумки всієї революційно-перетворюючої діяльності партії і народу, викладена ясна перспектива дальшого комуністичного будівництва.

Про Радянську Україну, рівну серед рівних 15 братніх республік могутнього Радянського Союзу, про велич пройденого нею шістдесятирічного шляху, про грандіозні перетворення в економіці і культурі, в усіх сферах життя українського народу, його самовіддану боротьбу під керівництвом КПРС в дружній сім'ї народів нашої країни за здійснення історичних рішень XXV з'їзду КПРС розповідає у своїй книзі «Советская Украина» член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький. Книга була видана до 60-річчя Радянської влади на Україні.

Книга написана на багатому фактичному матеріалі, висновки і теоретичні узагальнення в ній ґрунтуються на глибокому марксистсько-ленінському аналізі, на конкретних прикладах, які свідчать про непогрішну вірність народу Радянської України справі ленінської партії, ідеалам комунізму, священному братерству, великій дружбі народів нашої країни, їх нерозривній єдності. Через всі сторінки книги проходить ідея єдності і нерозривності історичного шляху російського і українського народів, керівна і спрямовуюча роль партії у побудові комуністичного суспільства.

У книзі — шість розділів. Всі вони тісно зв'язані між собою, кожен з них — це науково-обґрунтована, узагальнююча панорама боротьби трудящих України під керівництвом партії за виконання ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні, за захист завоювань Жовтня, за здійснення програмних накреслень ленінської партії.

Книга розпочинається з висвітлення головної події XX століття — переможного здійснення під керівництвом Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка поклала початок епосі революційного оновлення світу, переходу людства

* В. В. Щербицький. Советская Украина. М., 1977, 143 с.

від капіталізму до комунізму. Нова епоха, як вказував В. І. Ленін, пов'язана з пробудженням творчої активності широких народних мас, з переходом їх від історичної сплячки до нової історичної творчості, до самостійного політичного життя¹. Жовтнева революція вперше в історії принесла визволення народам Росії від колоніального гніту царизму та імперіалізму, ознаменувала докорінний поворот в долі усіх народів нашої країни, в тому числі українського народу.

Визначальним фактором всесвітньо-історичної перемоги у Жовтні 1917 р., підкреслюється в книзі, «...було те, що його натхненником і керівником, його душею була загартована у класових битвах, безмежно віддана інтересам народу партія більшовиків, у якій втілювалося все найкраще, світле і героїчне, що було у робітничому класі» (стор. 9). Партія Леніна виявилась на висоті покладеної на неї всесвітньо-історичної місії. озброєна марксистсько-ленінським вченням, досконально володіючи мистецтвом класової боротьби, вона зуміла об'єднати навколо революційного прапора багатомільйонні маси трудящих всіх націй і народностей Росії і сміливо повела їх на штурм старого світу, на створення нового, найпрогресивнішого суспільного ладу.

Сторінки книги розповідають про небачені по глибині і розмаху революційні перетворення в усіх сферах суспільного життя під мудрим керівництвом Комуністичної партії за роки, які минули після Великого Жовтня. За цей час Країна Рад пройшла шлях, рівний століттям, «...здійснивши воістину легендарне сходження до вершин соціального прогресу» (стор. 10).

Під керівництвом партії радянський народ подолав усі труднощі і з честю справився з найскладнішим завданням — будівництвом. Він успішно здійснив ленінський план побудови соціалізму. Було вирішене в єдиній союзній державі одне з найскладніших питань — національне.

Здійснилося, наголошується в книзі, геніальне передбачення В. І. Леніна про те, що соціалізм творить нові, вищі форми людського співжиття, у яких потреби і прогресивні прагнення трудящих всякої національності будуть задоволені в інтернаціональній єдності².

Тільки завдяки послідовному втіленню в життя Комуністичною партією ленінської національної політики, братерської єдності народів нашої соціалістичної Батьківщини став можливим той стрімкий злет до вершин прогресу, який здійснила Радянська Україна під зорею Великого Жовтня.

У книзі розкривається неминуще значення ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму у боротьбі трудящих за своє щасливе майбутнє, показується, що боротьба за владу Рад на Україні була органічною і нерозривною частиною загальноросійської боротьби за перемогу соціалістичної революції. Український народ пишається тим, що в дні Жовтня трудящі України разом з робітничим класом Росії пішли по шляху, вказаному Леніним, в єдиному строю зі всіма народами нашої країни боролися за перемогу пролетарської революції, за соціалістичне перетворення суспільства.

Виходячи з історичного досвіду розвитку братніх взаємовідносин російського і українського народів, автор цілком справедливо відзначає, що для робітничого класу, трудящих України завжди був і буде священним заповіт В. І. Леніна про те, що «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»³.

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 146.

² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 34.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 125.

У вогні трьох російських революцій, у вирішальні дні Жовтневого збройного повстання сини українського народу у складі загонів Червоної гвардії, революційних солдат і матросів пліч-о-пліч з російськими братами йшли на штурм Зимового палацу, боролися за утвердження влади Рад. Чимало сторінок книги присвячено висвітленню боротьби трудящих за утвердження влади Рад на Україні. Слідом за революційним Петроградом робітники і селяни, очолювані більшовиками, проголосили про перехід всієї влади до Рад у Луганську, Макіївці, Горлівці, Краматорську та інших містах Донбасу. Революція переможно крокувала по всій Україні. Однак, цій революційній бурі протистояли контрреволюційні сили на чолі з буржуазно-націоналістичною Центральною радою. Трудящі України швидко розпізнали її підступну суть і рішуче виступили проти неї. Програмою їх дій став написаний В. І. Леніним «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради».

В героїчній боротьбі трудящих України за перемогу соціалістичної революції історичне значення мав Перший з'їзд Рад України, який відбувся 24—25 грудня 1917 р. Він проголосив Україну Радянською республікою і виявив волю всього українського народу — жити в дружбі і братньому союзі з великим російським народом. У телеграмі Радянського уряду України Раді Народних Комісарів РСФРР від 28 січня 1918 р., пише автор, коли під ударами революційних сил остаточно розвалився антинародний режим Центральної ради і над древнім Києвом запалахотіло Червоне знамено Рад, вказувалося: «Кров українських і російських робітників і селян, пролита в ім'я робітничої революції на Україні, назавжди освятила братерський союз між трудящими масами Великої Росії і України. Вони не потерплять ніяких спроб з боку буржуазії розірвати цей союз» (стор. 21).

Величезне значення для дальшого розгортання боротьби за розгром внутрішніх і зовнішніх ворогів мав процес завершення об'єднання більшовицьких організацій в Комуністичну партію України, яке відбулося на її з'їзді в липні 1918 р. Робота з'їзду проходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна.

Компартія України, як один з бойових загонів єдиної ленінської партії, була її вірною опорою у боротьбі за зміцнення завоювань соціалістичної революції і здійснення соціалістичних перетворень. «Комуністи республіки горді тим, — підкреслюється в книзі, — що, будучи бойовим, вірним загonom КПРС, Комуністична партія України завжди виступала її надійною опорою у згуртуванні мас під прапором марксизму-ленізму, твердо проводила в життя ленінську генеральну лінію» (стор. 21).

Після переможного закінчення громадянської війни, Комуністична партія України під керівництвом КПРС спрямувала зусилля трудящих республіки на відбудову зруйнованого народного господарства, на зміцнення союзу робітничого класу і селянства на новій економічній основі, на виконання ленінського плану побудови соціалізму у нашій країні.

Яскраво показані в книзі звершення українського народу, яких досяг він завдяки єдності і тісній дружбі з російським народом, взаємодопомоги всіх братніх народів СРСР за шістьдесят років Радянської влади. Економіка дореволюційної України носила однобокий, аграрний характер. Хоча вона і вважалася порівняно розвинутою, але в провідних галузях промисловості панували монополістичні об'єднання, які в основному знаходились в руках англійських, німецьких, французьких і бельгійських магнатів капіталу. Понад 80% населення було зайнято

в сільському, переважно дрібному, натуральному, господарстві. Причому, переважна і краща частина землі належала невеличкій купці поміщиків, царській сім'ї, монастирям, а більше третини селянських господарств не мали навіть клатика землі. Середній врожай у найбільш сприятливі роки досягав лише 10 ц з гектара (стор. 24—25). Життєвий рівень трудящих був низьким, до того ж, царизм позбавив український народ права на національну культуру, чинив жорстокі розправи над борцями за соціальне і національне визволення.

Переконалими цифрами і фактами показано в книзі як змінилося соціально-політичне і економічне обличчя України за роки Радянської влади.

З початку всенародної битви за соціалізм Українська РСР перетворилася у величезний будівельний майданчик, на якому енергією і розумом визволених від капіталістичного гніту людей «зводились нові фабрики і заводи, виникали сучасні галузі промисловості, високими темпами здійснювалась реконструкція народного господарства на новій технічній базі. Менше ніж за два десятиріччя Україна стала республікою високорозвинутої індустрії» (стор. 26).

Переборюючи жорстокий опір останнього і найбільш багаточисельного експлуататорського класу — куркульства — на шлях соціалістичного життя стало селянство. На зміну дрібним одноосібним селянським господарствам прийшли оснащені передовою технікою великі колективні господарства.

Народу стали доступні всі досягнення науки і культури. «Волею, працею, розумом мільйонів перетворювалась Країна Рад, — пише автор, — створювався новий, радянський спосіб життя.

Невід'ємною характерною рисою цього народженого революцією способу життя стало неухильне зростання народного добробуту» (стор. 27).

Не можна без хвилювання читати сторінки книги, на яких розповідається про суворі, сповнені масового героїзму радянського народу роки Великої Вітчизняної війни, про титанічну діяльність Комуністичної партії, її Центрального Комітету. Комуністична партія була натхненником і організатором перемоги нашого народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. «Історичний досвід переконливо показав, — підкреслює автор, — що лише в єднанні, тільки спільними зусиллями народи нашої країни могли відстояти свою свободу і незалежність» (стор. 28).

Дружба народів, їх вірність прапору Жовтня стали тією животною силою, завдяки якій у післявоєнний період відродилося і набрало нової сили зруйноване війною народне господарство республіки. Спільними зусиллями народів-братів Радянська Україна піднялася з попелу і руїн і стала сьогодні як рівна серед рівних високорозвинутою, квітучою соціалістичною республікою, для трудящих якої, як і для всього радянського народу, характерні повна соціально-політична і ідейна єдність робітничого класу, селянства, інтелігенції, трудящих всіх націй і народностей, згуртованих спільністю корінних інтересів і устремлінь, спільною боротьбою за побудову комунізму.

За роки Радянської влади обсяг промислового виробництва в республіці збільшився у 90 разів. Сьогодні республіка виробляє промислової продукції у 3 рази більше, ніж у довоєнному 1940 р. її виробляла вся наша країна! Глибокі революційні зміни відбулися у сільському господарстві республіки. Перетворення в життя ленінського кооперативного плану, аграрної політики партії привело до створення сучасного високомеханізованого сільськогосподарського виробни-

цтва. Врожайність зернових на Україні за 60 років зросла більш як у три рази.

У книзі показано творчу діяльність партійних організацій, усіх трудящих республіки в шостому десятиріччі Радянської влади, коли господарське і соціально-культурне будівництво здійснювалось в умовах зрілого соціалізму. Протягом останнього десятиріччя республіка практично подвоїла свій економічний потенціал. Промисловість України налічує сьогодні 150 галузей, які спираються на сучасну матеріально-технічну базу. Однією з характерних рис розвитку економіки республіки — швидкі якісні зрушення в усіх її підрозділах, високі темпи розвитку в десятій п'ятирічці.

Невпізнанно змінилося соціальне обличчя республіки. З року в рік зростає чисельність робітничого класу. Колгоспне селянство за своїм соціальним становищем, характером праці, освітнім і культурним рівнем все більше зближується з робітничим класом. Неухильно зростають ряди народної інтелігенції. Кількість спеціалістів у народному господарстві республіки становить нині 4,8 млн. чоловік.

На міцній матеріальній основі все багатшою стає духовне життя республіки. Завдяки турботі Комуністичної партії і Радянського уряду в Українській РСР створено високорозвинуту систему вищої і середньої освіти, могутній науковий потенціал, широку мережу культурно-освітніх установ. Великим науковим центром країни є сьогодні Академія наук Української РСР з її багаточисельними науково-дослідними установами і висококваліфікованими науковими кадрами. В установах Академії працює близько 68 тис. чол., у тому числі 965 докторів і 6403 кандидати наук, 339 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР. Зусилля науковців спрямовані на розв'язання важливих завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС перед радянською наукою. Про той вклад, який вносить Академія наук УРСР в народне господарство, свідчать наведені в книзі факти: лише за роки дев'ятої п'ятирічки науковими установами Академії впроваджено 2700 наукових розробок з економічним ефектом близько 900 млн. крб., отримано понад 5600 авторських свідоцтв, значна кількість ліцензій продана у промисловорозвинуті країни.

У книзі звертається увага на те, що економіка республіки розвивається в руслі єдиного народногосподарського комплексу країни, який дає можливість здійснити найбільш раціональне розміщення виробництва і планомірну розробку природних багатств країни, удосконалювати суспільний розподіл праці, якнайкраще поєднувати інтереси всієї держави з інтересами кожної радянської республіки. Все це становить міцний фундамент процесу інтернаціоналізації суспільного життя. Сьогодні Радянська Україна, її виробничі сили мільйонами ниток зв'язані з усіма республіками країни. «Всі разом вони складають воїстину живу тканину єдиної союзної держави. Про це ми завжди пам'ятаємо, — пише автор, — і намагаємося повсякденно примножувати свій вклад у зміцнення економічного і інтелектуального потенціалу країни, у всенародну справу створення матеріально-технічної бази комунізму» (стор. 45).

Весь зміст книги свідчить про одну з надзвичайно важливих рис діяльності партії: на всіх етапах комуністичного будівництва, у розв'язанні будь-яких народногосподарських завдань партія в першу чергу турбується про благо людини. Проведені під керівництвом партії індустріалізація країни, соціалістичні перетворення на селі, культурна революція, вся система політичних і господарських заходів, здійснених у нашій країні за роки Радянської влади, — все це спрямовувалося на

досягнення однієї мети: створення могутнього потенціалу і забезпечення на цій основі всім членам суспільства найбільш сприятливих умов для задоволення матеріальних і духовних потреб, для їх всебічного, гармонійного розвитку (стор. 52).

Велич докорінних економічних і соціальних перетворень особливо яскраво виявляється в змінах, які відбулися за роки Радянської влади в західних областях України. Вона підняла їх з глибокої економічної, соціальної і культурної відсталості до вершин соціального прогресу.

З кожним роком, пише автор, все глибше і глибше розкриваються переваги нового суспільного ладу, народженого Жовтнем. Яскравим свідченням того, що соціалізм забезпечив небачені в історії темпи прогресу всіх сторін життя суспільства є нова Конституція СРСР, у якій переконливо узагальнені епохальні досягнення Країни Рад. Зусиллями партії і народу в нашій країні побудоване суспільство розвинутого соціалізму, яке являє собою найвище досягнення соціального прогресу. У новій Конституції СРСР синтезовано все найкраще, що дала практика будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні, яскраво відображено історичні завоювання соціалізму, найвищі принципи соціалістичного ладу, його класова сутність, політична і економічна система Радянської держави, її миролюбний характер. У Конституції закріплені найважливіші положення справді демократичного суспільства, про створення якого протягом багатьох віків мріяли кращі представники людства.

Прийняття нової Конституції СРСР стало ще одним історичним вкладом ленінської партії, соціалістичної держави, всього радянського народу в справу зміцнення сил соціалізму, миру і прогресу на міжнародній арені, збагатило теорію і практику наукового комунізму, загальну скарбницю досвіду світового соціалізму, стало запалюючим прикладом у визвольній боротьбі трудящих за рубежом.

Принципи Основного Закону у повній мірі знайшли своє відбиття у новій Конституції Української РСР.

Трудящі України, вказувалося на березневому Пленумі ЦК Компартії України, безмежно пишаються тим, що належать до нової історичної спільності людей — великого радянського народу, першопроходця комунізму. Свій найвищий патріотичний та інтернаціональний обов'язок вони бачать у тому, щоб самовідданою працею примножувати могутність і славу батьківщини Жовтня, всімірпо зміцнювати наш великий Союз Радянських Соціалістичних Республік. В Конституції Української РСР, як і в конституціях інших союзних республік, чітко і вичерпно визначений весь комплекс політичних прав і свобод громадян, які забезпечуються всією нашою економічною і політичною системою, усім устроєм життя радянського суспільства. Це — всесвітньо-історичне завоювання соціалізму, докорінна відмінність нашої справжньої демократії від демократії буржуазної. І ніяким імперіалістичним і ревізіоністським наклепникам, фальсифікаторам не вдасться це спростувати.

У книзі розглядається міжнародна діяльність нашої партії і держави, яка пронизана духом гуманізму, пролетарського інтернаціоналізму. Підтвердженням цього є рішення XXIV і XXV з'їздів КПРС, Програма миру, спрямовані на дальшу боротьбу за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів. У здійсненні цієї політики гідний вклад вносить Радянська Україна. З 1945 р., будучи членом-засновником Організації Об'єднаних Націй, Україна бере участь в діяльності ООН, її органів і в близько 70 міжнародних орга-

нізацій та їх органів. Делегати України разом з представниками СРСР і Білоруської РСР сприяють реалізації зовнішньо-політичних завдань Країни Рад, виступають за розв'язання нагрілих міжнародних проблем, за зміцнення миру і розвиток міжнародного співробітництва. У всій своїй зовнішньо-політичній діяльності Українська РСР незмінно керується цілями і принципами зовнішньої політики, визначеними союзнаю Конституцією. Сьогодні продукція підприємств республіки поставляється у 109 країн світу, лише у 1976 р. вона брала участь у спорудженні 470 об'єктів у 40 країнах світу, з них 320 будувалися в соціалістичних державах (стор. 108).

Українська РСР бере участь у гарантуванні безпеки та обороноздатності країни, оснащенні Збройних Сил СРСР усім необхідним для виконання ними священного обов'язку перед народом — надійно захищати соціалістичну Вітчизну, бути в постійній бойовій готовності, що гарантує негайну відсіч будь-якому агресорові.

Трудящі України, як і весь радянський народ, сповнені глибокої впевненості в успішному здійсненні грандіозних накреслень нашої партії. Вони одностайно підтримують її мудру внутрішню і зовнішню політику, плідотворну діяльність Центрального Комітету КПРС, його Політбюро на чолі з видатним продовжувачем великої лєнінської справи товаришем Л. І. Брежнєвим. Наша партія сьогодні — це великий, могутній організм, вона об'єднує 16 млн. 360 тис. комуністів. Її випробуваний бойовий організм, авангард трудящих Української РСР — Комуністична партія України, яка налічує 2 млн. 750 тис. комуністів, у липні цього року відзначатиме 60-річчя свого І з'їзду.

Книга закінчується роздумами товариша В. В. Щербицького про радянських людей, їх вірність революційному прапору Великого Жовтня, ідеям комунізму, пролетарського інтернаціоналізму.

У світ прийшло покоління нових людей — вільних і рівноправних, духовно і морально збагачених, яких зростив, зробив господарем країни — соціалізм. У них одне звання, один титул — радянська людина. Великий Жовтень назавжди утвердив за цєю право на життя, на працю, всебічний розвиток, для якої справи партії, справи держави — це її особисті справи. І з однаковою мірою любові і відповідальності їх вирішують у нас як рядовий трудівник, так і керівник.

Разом з досвідченими, загартованими ветеранами, кадровими робітниками, пише автор, у заводських цехах і на усіх рштуваннях новобудов, на полях і фермах, у науково-дослідних інститутах і лабораторіях — скрізь натхненно працюють представники молодого покоління робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції. Молодь достойно продовжує революційні, бойові і трудові традиції старших поколінь. Виховання юнаків і дівчат в дусі комуністичних ідеалів, поваги і любові до соціалістичної Вітчизни, до праці завжди було і є найважливішою турботою Комуністичної партії.

Героїчний шлях, який під керівництвом Комуністичної партії, у сім'ї народів-братів пройшла Радянська Україна за шістьдесят років після перемоги Великого Жовтня, і який яскраво показано в книзі товариша В. В. Щербицького «Советская Украина» — є свідченням величчя революційно-перетворюючої сили ідей марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму.

До 60-річчя Комуністичної партії України

Д. П. ГРИГОРОВИЧ (Київ), В. М. НЕМ'ЯТИЙ (Київ)

ВОЄННО-ОРГАНІЗАТОРСЬКА ТА ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У суворі роки Великої Вітчизняної війни, як і в роки мирного соціалістичного будівництва, надихаючою і керівною силою радянського народу і його армії, бойовим організатором всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників була Комуністична партія. У надзвичайно тяжких умовах Комуністична партія зуміла мобілізувати радянський народ на священну боротьбу проти фашистських загарбників і, незважаючи на тимчасові невдачі в перший період війни, добитися корінного перелому в ході війни і забезпечити переможне її завершення.

Невичерпним джерелом мудрості ленінської партії, її великої твердості й рішучості в боротьбі були марксизм-ленінізм, заповіти В. І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни. У своїй багатогранній діяльності партія керувалася ленінським положенням про те, що «...раз справа дійшла до війни, то все повинно бути підпорядковане інтересам війни, все внутрішнє життя країни повинно бути підпорядковане війні, ні найменше вагання щодо цього недопустиме»¹.

Безсмертними ленінськими ідеями і думками про захист соціалістичної Вітчизни була проінята розроблена Центральним Комітетом партії програма мобілізації всіх сил народу на боротьбу з ворогом та повного його розгрому. Ця програма була викладена в директиві Радпаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р.

Одним з бойових загонів ВКП(б) у здійсненні виробленої нею генеральної політики всенародного захисту соціалістичної Вітчизни була Комуністична партія України, яка палічувала в своїх рядах на початок війни близько 565 тис. комуністів, об'єднаних в 35 659 первинних партійних організаціях². Під керівництвом ЦК ВКП(б) вона твердо і впевнено розв'язувала всі насущні питання по перетворенню в життя програми воєнного часу.

В умовах бойових дій, що розгорнулися на території республіки з перших днів війни, ЦК КП(б)У вживав термінових заходів щодо перебудови партійних комітетів і партійних організацій. ЦК КП(б)У провів кушові наради секретарів обкомів партії, на яких обговорювалися питання про організацію роботи в умовах війни. Ці питання були на порядку денному бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії, на нарадах секретарів партійних організацій.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 110.

² Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, стор. 493.

Оперативно здійснювався перерозподіл партійних сил. У перші місяці війни в Червону Армію і Військово-Морський Флот пішло 240 тис. комуністів України, сотні тисяч комсомольців. У військові ради фронтів і армій та на інші відповідальні пости в армії були направлені керівники партійних і радянських організацій республіки — Л. І. Брежнев, В. А. Бегма, М. О. Бурмистенко, С. І. Бутирін, О. Й. Власов, А. І. Гайовий, Г. Є. Гришко, М. В. Груленко, К. С. Грушевий, І. С. Грушецький, О. О. Єпішев, С. Б. Задіонченко, Н. Т. Кальченко, А. П. Кириленко, О. І. Кириченко, А. Г. Колибанов, І. О. Колупаєв, Л. Р. Корнієць, М. Г. Кузнецов, В. М. Лайок, П. М. Любавін, І. М. Мартиненко, Г. К. Міщенко, П. А. Найдьонов, З. Т. Сердюк, М. В. Слонь, І. К. Сиromолотний, М. М. Стахурський, Я. М. Ткач та ін.³

У зв'язку з масовим вибуттям комуністів до лав Червоної Армії і Флоту значно скоротилась кількість та чисельний склад первинних парторганізацій. У цих умовах від кожного комуніста, партійної організації вимагалась висока відповідальність, оперативність у роботі.

Одним з найважливіших і першочергових завдань, що випливали з директиви Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., було здійснення заходів якнайшвидшого розгортання і зміцнення Радянських Збройних Сил. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР 23 червня на всій території України розпочалася мобілізація військовозобов'язаних чотирнадцяти років. ЦК КП(б)У і партійні комітети республіки постійно тримали в центрі уваги проведення цієї роботи. До мобілізаційних пунктів були прикріплені відповідальні партійні працівники, які подавали допомогу військовим органам у проведенні мобілізації, масово-політичної роботи серед мобілізованих, відправки їх до військових частин. Завдяки цілеспрямованій і чіткій роботі партійних і громадських організацій, військово-адміністративних органів на більшій частині території України мобілізаційні завдання були виконані своєчасно. Так, у Вінницькій області на 25 червня мобілізаційні завдання були виконані: по керівному складу на 91,6%, молодшому керівному складу — 94%, рядовому складу — 97,7%, коням верховим — на 96,3%, коням обозним — на 100%, автомобілям легковим на 99,9%, автомобілям вантажним — 90,5%, тракторам — 94,8%, повозкам — 99%⁴. Всього в республіці в перші місяці війни пішло в Червону Армію і Військово-Морський Флот 2,5 млн. військовозобов'язаних.

24 червня Політбюро ЦК ВКП(б) і Радянський уряд прийняли постанову про заходи боротьби з парашутними десантами і диверсантами ворога в прифронтовій смузі. Партійні і радянські організації України розгорнули роботу по формуванню винищувальних батальйонів і груп сприяння їм. Уже наприкінці червня — на початку липня винищувальні батальйони були створені в 34 районах Чернігівської області чисельністю 6321 чол., в Кіровоградській області — 32 батальйони у складі 5649 чол., Миколаївській області — 33 батальйони чисельністю 7404 чоловік⁵. На початку липня на Україні було організовано 657 винищувальних батальйонів чисельністю близько 160 тис. чол. і понад 18 тис. груп сприяння їм, що об'єднували більше 200 тис. трудящих⁶.

³ Там же, стор. 494.

⁴ ЦАМО СРСР, ф. 131, оп. 454154, спр. 29, арк. 377.

⁵ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 470, оп. 1, спр. 2645, арк. 173—174; Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни, Дніпропетровськ, 1965, стор. 48; Николаевщина в годы Великой Отечественной войны, Одесса, 1964, стор. 42.

⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 494.

Партійні організації республіки під керівництвом ЦК КП(б)У розгорнули роботу по формуванню народного ополчення. Загони ополчення, створені Перемишльською міською партійною організацією для допомоги частинам Червоної Армії, вели бої у місті в перші дні війни. Народне ополчення очолив секретар міськкому партії П. В. Орленко*. Тільки в 12 областях України в народні ополчення вступило близько 1,3 млн. чоловік⁷. Цементуючим ядром винищувальних батальйонів і формувань народного ополчення були комуністи. У винищувальних батальйонах Полтавської області вони становили 36, Кіровоградської — 39, Миколаївської — 26%. У народному ополченні Ворошиловградської області — 15, Харківському корпусі народного ополчення — 20, серед ополченців Києва — 34%⁸.

Значна частина ополченців і бійців винищувальних батальйонів поповнила ряди Червоної Армії, а частина народних формувань брала участь у боях з ворогом, взаємодіючи з регулярними частинами при обороні міст і сіл Радянської України.

Велику увагу партійні комітети приділяли широкому охопленню населення України різними формами оборонно-масової роботи. Тільки за чотири місяці війни, наприклад, в Запорізькій, Дніпропетровській, Сумській, Полтавській, Сталінській, Ворошиловградській та Харківській областях пройшли курс навчання за програмою ППХО 6783 тис. чол., підготовлено близько 51 тис. громадських інструкторів ППХО⁹.

Партійні та радянські органи республіки з перших днів війни займалися організацією будівництва оборонних споруд. На спорудженні цих об'єктів влітку і восени 1941 р. було зайнято понад 2 млн. чоловік¹⁰. На багатьох оборонних рубежах, зокрема під Києвом, Коростенем, Одесою, в Донбасі та інших, радянські війська на певний час затримали наступ фашистських загарбників і нанесли їм відчутні втрати. Значну роботу провели партійні і радянські органи по поданню допомоги військовим частинам у ремонті бойової техніки, розгортанні госпіталів для поранених, збору коштів в фонд оборони, подарунків для воїнів.

Важливим завданням партії у справі перетворення країни в єдиний бойовий табір була перебудова роботи радянського тилу, переведення народного господарства на воєнні рейки, збільшення випуску воєнної продукції. Відповідно до ленінської вказівки про те, що «для ведення війни *по-справжньому* необхідний міцний організований тил»¹¹, Центральний Комітет партії і Раднарком СРСР у директиві від 29 червня 1941 р. вимагали від партійних, радянських і господарських організацій «зміцнити тил Червоної Армії, підпорядкувавши інтересам фронту всю свою діяльність, забезпечити посилену роботу всіх підприємств...»¹².

Підприємства України з перших же днів війни приступили до масового випуску озброєння і боєприпасів, обмундирування і спорядження. Для контролю за виконанням планових завдань ЦК КП(б)У направив на заводи велику групу партійних працівників. Так, промис-

* 23 липня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР П. В. Орленка було нагороджено орденом Червоного Прапора.

⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 496.

⁸ Див.: М. Буцько, С. Кириченко. Воєнно-організаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни, К., 1969, стор. 43—44.

⁹ Там же, стор. 65.

¹⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. I. К., 1975, стор. 101.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 390.

¹² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6, 1941—1954, М., 1971, стор. 18.

лові підприємства Харківської області у третьому кварталі 1941 р. виробили і передали військовим частинам снарядів — 469 930 шт., мін — 302 860 шт., авіабомб — 465 961 шт., гранат — 2 343 100 шт. та інші боеприпаси¹³. Парторганізації очолили соціалістичне змагання за виконання планів воєнного часу, широко популяризували досвід передовиків, підтримували і поширювали починання новаторів.

Переборюючи величезні труднощі, колгоспники, робітники радгоспів і МТС на чолі з комуністами забезпечили швидке збирання врожаю і здачу хліба державі, продовольче постачання радянських військ.

Керуючись постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна», партійні організації республіки провели значну роботу по евакуації населення, промислових підприємств, колгоспів, радгоспів і МТС, матеріально-культурних цінностей у глиб країни. Велику допомогу партійним і радянським органам у проведенні евакуації подали військові ради фронтів та армій, що діяли на Україні.

У східні райони країни були перебазовані і введені в дію на нових місцях близько 550 великих підприємств, Академія наук УРСР, 19 її інститутів, понад 70 вищих учбових закладів, евакуйовано 3,5 млн. жителів республіки — робітників, колгоспників, службовців¹⁴.

Війна вимагала перебудови відповідно до вимог воєнного часу і всієї ідейно-політичної роботи партії в масах. Вся агітаційно-пропагандистська робота партії була спрямована на підвищення свідомості, організованості і трудової активності трудящих мас, виховання в них палкої любові до соціалістичної Батьківщини і ненависті до ворога, на дальшє зміцнення дружби народів Союзу РСР, їх впевненості у перемозі над фашизмом.

На засіданнях бюро, пленумах партійних комітетів, на партзборах обговорювалися питання поліпшення ідейно-політичної роботи серед трудящих. 29 вересня 1941 р., наприклад, пленум Сталінського обкому КП(б)У, розглянув питання про поліпшення партійно-політичної роботи в області, і прийняв рішення про її поліпшення на підприємствах, в цехах, бригадах, в пічних змінах серед робітників, інженерно-технічних працівників, колгоспників. Пленум зобов'язав також секретарів міськомів і райкомів КП(б)У, начальників політвідділів Північно-Донецької і Південно-Донецької залізниць поліпшити роботу агітпунктів, самим брати активну участь в агітаційно-пропагандистській роботі серед трудящих¹⁵.

Вся політична робота підпорядковувалась інтересам фронту. «...Мобілізація всіх сил на допомогу Червоній Армії — ось єдиний зміст і єдина мета нашої більшовицької агітації», — писала 6 серпня 1941 р. газета «Комуніст».

На сторінках газет друкувались важливі документи партії і уряду, Державного Комітету Оборони, звернення до нарсуду, викривалися плани фашистської Німеччини та її сателітів у війні проти Радянського Союзу, розповідалося про героїчні подвиги радянських воїнів на фронтах, трудові звершення в тилу. В лекціях, доповідях, по радіо широко роз'яснювалися вказівки В. І. Леніна про захист соціалістичної Батьківщини, директиви партії і уряду про перебудову всього життя на воєнний лад, Укази Президії Верховної Ради СРСР.

В ідейно-політичній роботі Компартії України в роки війни (особливо на її першому та завершальному етапах) широкого розмаху на-

¹³ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 11, арк. 60—61.

¹⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 495.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 3327, арк. 250—251.

були мітинги. Лише 22 і 23 червня 1941 р. в Дніпропетровській області, наприклад, було проведено 4436 мітингів і зборів трудящих, на яких були присутні близько 628 тис. чол., виступило 17 302 чол.¹⁶. Так, на металургійному заводі ім. Дзержинського за цей час проведено 83 мітинги, присутніх було 9 тис. чол., виступило 286 чол., на підприємствах Кривого Рогу — 294 мітинги, на яких було 52 тис. чоловік¹⁷. Масові мітинги трудящих відбувалися в усіх областях республіки.

Особливо широкого розмаху набула агітаційно-масова робота на підприємствах та установах, на оборонних рубежах, а також за місцем проживання трудящих.

Велика організаторська робота була проведена Комуністичною партією України по розгортанню народної війни на тимчасово окупованій території республіки. Організаційні принципи розвитку боротьби радянських людей у тилу ворога були викладені у директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. Керуючись цим документом, місцеві партійні і радянські органи орієнтувалися на те, що партизанська боротьба в тилу ворога повинна мати характер не окремих виступів, а набрати форми масового всенародного руху, йшлося про «розпалювання партизанської війни всюди і скрізь»¹⁸. Дальшою конкретизацією директиви була постанова ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ», в якій визначалося завдання: «...розгорнути сітку наших більшовицьких підпільних організацій на загарбаній території для керівництва всіма діями проти фашистських окупантів»¹⁹.

ЦК КП(б)У і місцеві партійні органи республіки у період з червня по вересень 1941 р. створили 23 підпільних обкоми КП(б)У, 685 міськкомів і райкомів партії, 4316 підпільних організацій і груп. Для роботи в підпіллі партійні організації України виділили понад 26 тис. комуністів. Під керівництвом партійних органів комплектувалося і комсомольське підпілля. Під керівництвом ЦК КП(б)У обкоми, міськкоми і райкоми партії, радянські і адміністративні органи в перші місяці війни організували і залишили в тилу фашистських загарбників 883 партизанські загони, понад 1700 диверсійних і розвідувальних груп, в які було направлено 13 743 комуністи.

Партійні комітети провели значну роботу по підготовці кадрів для підпілля і партизанських формувань. В спеціальних школах і на курсах пройшли підготовку 4,5 тис. чоловік²⁰. Вживалися заходи для матеріально-технічного забезпечення партизанів і підпільників, підготовлялися приховані продовольчо-речові бази, склади зброї і боєприпасів. Велику допомогу партійним органам республіки подавали військові ради фронтів і армій, політоргани Червоної Армії.

Таким чином, Комуністична партія України під керівництвом ЦК ВКП(б) уже в перші місяці війни створила всі необхідні передумови для розвитку масового партизанського руху на тимчасово окупованій території республіки. «На смертний бій з фашистськими загарбниками піднялись багатомільйонні маси радянських патріотів, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на торжествах з нагоди 50-річчя Радянської України. — Це були люди, сильні духом, безмежно віддані нашій соціалістичній Вітчизні. Це були росіяни і українці, уродженці Кавказу і Середньої Азії, сибіряки і волжани, сини і дочки

¹⁶ Там же, оп. 88, спр. 98, арк. 1.

¹⁷ Там же, спр. 102, арк. 1.

¹⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов..., т. 6, стор. 19.

¹⁹ Там же, стор. 23.

²⁰ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 506—507.

всіх наших союзних республік, багатьох і багатьох радянських міст і сіл. На землі України розгорілось могутнє полум'я партизанської війни»²¹.

В ході війни удосконалювались організаційні форми партійного керівництва боротьбою радянських людей в тилу ворога. За пропозицією ЦК КП(б)У при Військовій раді Південно-Західного флоту 1 листопада 1941 р. була створена оперативна група, начальником якої призначено секретаря ЦК КП(б)У М. С. Співака²². Вона займалася створенням підпільних партійних організацій і партизанських загонів, систематично посилала у тил ворога досвідчених організаторів партизанської боротьби, координувала бойові дії партизанських загонів з частинами і з'єднаннями Південно-Західного фронту.

Посилення партійного керівництва боротьбою у тилу ворога, поряд з розширенням сітки підпільних партійних органів, виявилось також у створенні спеціальних військово-оперативних органів партії. Такими органами були Центральний, республіканський та обласні штаби партизанського руху. 30 травня 1942 р. постановою ДКО був створений Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з Т. А. Строкачем, який працював під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У, підпорядкований в оперативному відношенні Центральному штабу і діяв в період свого існування в контакт з військовими радами Південно-Західного, Брянського, Північно-Кавказького, Південного, Воронезького, Сталінградського, 1-го, 2-го, 3-го, 4-го Українських фронтів. Для налагодження роботи до штабу були відряджені досвідчені партійні і радянські працівники та військові спеціалісти, які вже мали певний досвід організації боротьби в тилу ворога: М. С. Співак (член штабу), П. О. Мацуй, С. Ф. Маликов, О. М. Мартиненко, Л. П. Дрожжин, Я. І. Мельник, В. С. Погребенко, Й. Т. Табулевич та ін. Штаб став військово-оперативним органом Центрального Комітету КП(б)У по керівництву партизанським рухом на Україні.

З метою поліпшення партійного керівництва боротьбою радянських людей проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території України, а також посилення зв'язків з підпільними партійними комітетами, партизанськими формуваннями та наближення керівництва до них 2 жовтня 1942 р. рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) був створений нелегальний ЦК КП(б)У. До його складу ввійшли члени і кандидати в члени Центрального Комітету, обрані на XV з'їзді Комуністичної партії (більшовиків) України, секретарі ряду підпільних обкомів партії, командири і комісари партизанських з'єднань: члени Політбюро ЦК, Голова Президії Верховної Ради М. С. Гречуха, Голова Раднаркому УРСР Л. Р. Корнієць, секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко, В. А. Бегма, А. І. Гайовий, А. Н. Зленко, С. А. Ковпак, П. Х. Куманьок, С. В. Руднев, О. М. Сабуров, В. Т. Сергієнко, І. К. Сиромолотний, М. С. Співак, В. Ф. Старченко, Т. А. Строкач, О. Ф. Федоров, Я. О. Хоменко. Завдання нелегального ЦК КП(б)У, вказувалося в рішенні Політбюро, «очолити партизанський рух на Україні і перетворити його на всенародний рух проти німецьких окупантів»²³.

Маючи великі повноваження, члени нелегального ЦК мали безпосередньо на місцях розв'язувати важливі питання, пов'язані з керівництвом підпільними партійними органами, з розвитком партизансь-

²¹ Л. І. Брежнєв. Лєнінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 155.

²² Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 513.

²³ Там же, стор. 519.

кого руху. Наявність у складі нелегального ЦК трьох членів Політбюро ЦК КП(б)У, з п'яти обраних у травні 1940 р. на пленумі після з'їзду, забезпечувало невідкладне і оперативне розв'язання нелегальним ЦК всіх питань, пов'язаних з розгортанням всенародного партизанського руху на тимчасово окупованій території республіки.

Керуючись рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 жовтня і Постановою ДКО від 11 жовтня, в якій пропонувалося посилити увагу до правобережних областей республіки, де проходили важливі залізничні і шосейні магістралі, нелегальний ЦК КП(б)У 5 і 12 жовтня 1942 р. прийняв рішення, в яких визначив ряд заходів по посиленню керівництва партизанським рухом, затвердив поданий УШПР план дій партизанських формувань на зимовий період 1942—1943 рр. У грудні був затверджений план роботи по зміцненню підпільних партійних організацій і посиленню керівництва ними на грудень 1942 — березень 1943 рр., а в квітні 1943 р. — план бойових дій партизанських загонів на весняно-літній період 1943 р.²⁴ Розглядалися питання про роботу УШПР, оперативні плани підготовки до рейдів, великих операцій партизанських формувань та матеріально-технічного їх забезпечення.

Значна увага приділялась організації масово-політичної роботи серед партизанів та населення на тимчасово окупованій території. На засіданнях нелегального ЦК КП(б)У обговорювались питання про роботу виїзної редакції газети «Комуніст», про радіомовлення для партизанів України, про відрядження до партизанських формувань письменників, лекторів, кінооператорів, забезпечення похідними друкарнями підпільних обкомів партії та партизанських з'єднань та ін.²⁵

В центрі діяльності нелегального ЦК КП(б)У були питання добору досвідчених кадрів для розширення сітки підпільних партійних органів на окупованій території республіки. Про це свідчить той факт, що з 270 питань, які були розглянуті на засіданнях ЦК за час його діяльності (до липня 1941 р.) 150 присвячені затвердженням складу підпільних обкомів, міськкомів, райкомів партії, організаторських груп та уповноважених ЦК КП(б)У²⁶.

Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 жовтня 1942 р., діяльність нелегального ЦК КП(б)У відіграли важливу роль у дальшому поглибленні і розширенні боротьби радянських людей на тимчасово окупованій території, у перетворенні партизанського руху на Україні у всенародний рух проти фашистських окупантів.

Боротьба радянських людей у ворожому тилу піднялася до масового руху. За своїм розмахом, політичними цілями, соціально-класовим представництвом і кількістю учасників партизанський рух став справді всенародним.

Населення окупованої України під керівництвом Комуністичної партії посилювало удари по гітлерівцях, подаючи цим велику допомогу Червоній Армії, що переможно наступала на захід і визволяла радянську землю.

В новий етап своєї воєнно-організаторської діяльності вступила Компартія України у ході визволення республіки від загарбників. Поряд з відновленням на визволеній території партійних органів, необхідно було забезпечити відновлення роботи державних установ і громадських організацій, відбудову народного господарства, забезпечити налагодження виробництва озброєння, боеприпасів і продовольства

²⁴ Там же.

²⁵ В. М. Нем'ятний. Посилення партійного керівництва народною боротьбою на Україні (літо—осінь 1942 р.). — «УІЖ», 1972, № 10, стор. 97.

²⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 520.

для Червоної Армії, що сприяло прискоренню повного розгрому німецько-фашистських загарбників.

Лежали в руїнах міста і села, заводи і фабрики, були затоплені шахти, висаджені в повітря електростанції. Нелегко було відбудовувати зруйноване. Але величезний трудовий ентузіазм трудящих Радянської України, широка братерська допомога всіх республік нашої країни, керівна і спрямовуюча діяльність Комуністичної партії відродили республіку до нового життя.

Програмою першочергових заходів по ліквідації тяжких наслідків окупації була постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»²⁷.

Робота по відбудові народного господарства у визволених районах проводилась під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У при допомозі ЦК ВКП(б). На початку 1944 р. з 141 члена і кандидата у члени ЦК КП(б)У і члена ревізійної комісії лише 56 працювали у визволених районах республіки. На 1 січня 1945 р. з 1310 членів і кандидатів у члени обкомів партії, обраних у 1940 р. тільки 344 працювали на Україні. Ще менше підготовлених кадрів було у міських і районних партійних комітетах.

Велику допомогу партійній організації республіки в зміцненні її кадрами подавав ЦК ВКП(б). На кінець 1943 р. тільки із східних районів країни на Україну прибуло більш як 20 тис. партійних і радянських працівників, а всього за роки війни — майже 48 тис. чоловік²⁸. На партійну, радянську та господарську роботу була призначена значна кількість комуністів, які були у підпіллі та партизанських загонах.

Першочергові завдання, які розв'язували партійні комітети були спрямовані на ліквідацію тяжких наслідків окупації, на відбудову зруйнованого народного господарства та налагодження умов життя трудящих. Невідкладні завдання партійно-політичної роботи партії були обговорені на Пленумі ЦК КП(б) У, який відбувся у травні 1944 р. вперше за роки війни. Особливу увагу Пленум звернув на організаційне зміцнення первинних партійних організацій та підвищення їх боездатності²⁹. Велике значення мало зміцнення рядів КП(б)У за рахунок прийому кращих людей в партію і частково тих, хто повертався з Червоної Армії. На червень 1944 р. в Комуністичній партії України налічувалось 97 902 комуністи, об'єднані у 7291 первинній партійній організації, 537 кандидатських і 287 партійно-комсомольських групах³⁰.

Велику увагу ЦК КП(б)У приділяв забезпеченню західних областей республіки кадрами. З часу їх визволення до 10 квітня 1945 р. в західні області республіки ЦК КП(б)У було відряджено близько 49 тис. керівних працівників, у тому числі 22 400 членів і кандидатів у члени партії³¹.

У грудні 1944 р. — лютому 1945 р. за рішенням ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У були проведені вибори керівних партійних органів. Вибори сприяли піднесенню усієї організаційної і масово-політичної роботи. Вони показали, що партійні організації республіки набули певного досвіду роботи у складних умовах воєнного часу.

²⁷ Там же, стор. 536.

²⁸ Там же, стор. 535.

²⁹ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2, К., 1977, стор. 43—81.

³⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 3, стор. 163.

³¹ Там же, стор. 165—166.

Відновлені партійні організації почали приділяти більше уваги внутріпартійній роботі, посиленню партійного керівництва усіма галузями життя. Регулярно стали проводитись пленуми обкомів, міськкомів та райкомів партії. ЦК КП(б)У постійно допомагав в роботі партійних комітетів. У 1944 і 1945 рр. відбулося чотири пленуми ЦК КП(б)У, на яких розглядалися найважливіші питання життя республіки.

Внаслідок великої роботи по відновленню діяльності партійних організацій на 1 січня 1946 р. у складі КП(б)У було 25 обкомів, 13 окружкомів, 77 міськкомів, 82 міські і 743 сільські райкоми партії, 20 413 первинних партійних організацій, 910 кандидатських груп і 251 партійно-комсомольська група, які об'єднували 320 307 комуністів (56,7% довоєнної чисельності КП(б)У)³².

Успішне виконання завдань по відбудові народного господарства і культури республіки вимагали всемірного посилення ідейно-політичної роботи в масах.

ЦК ВКП(б) у 1944 р. прийняв постанови «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної та ідеологічної роботи в Татарській партійній організації», «Про найближчі завдання партійних організацій КП(б) Білорусії в галузі масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед населення», «Про організацію науково-освітньої пропаганди», «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» і «Про заходи допомоги західним областям Української РСР у справі поліпшення масово-політичної і культурно-освітньої роботи»³³. Керуючись рішеннями ЦК ВКП(б), Центральний Комітет КП(б)У здійснив ряд заходів, спрямованих на поліпшення ідейно-виховної роботи в масах.

Відбудова народного господарства, подання всебічної допомоги фронтаві, налагодження політичного виховання мас на визволеній від фашистів радянській території, вимагали серйозної роботи партійних комітетів і парторганізацій у справі підвищення ідейно-теоретичного рівня всіх комуністів і безпартійних активістів. З цією метою створювалися гуртки для вивчення історії партії та матеріалів про Велику Вітчизняну війну. На грудень 1945 р. в республіці діяло 4678 гуртки по вивченню історії партії, якими було охоплено майже 39 тис. чол., у тому числі 17 743 комуністи, та 15 840 гуртків по вивченню історії Великої Вітчизняної війни, в яких навчалось — 392 тис. чол., у тому числі 46 523 комуністи. У 1944/45 навчальному році діяло 847 районних партійних шкіл і 1168 політшкіл, в яких навчалось 61 400 слухачів. З весни 1944 р. відновили роботу вечірні університети марксизму-ленізму і на кінець 1945 р. їх було 26, а слухачів — понад 5 тис., в їх числі 2358 комуністів, близько 189 тис. чол. вивчали марксистсько-ленінську теорію самостійно. На допомогу їм читалися лекції з історії партії, філософії, політичної економії, історії СРСР і УРСР та ін.

Велику допомогу в організації теоретичного навчання комуністів та безпартійних подавали пропагандистські групи ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. Лише протягом другого півріччя 1943 р. в лівобережних районах України членами пропагандистських груп ЦК ВКП(б) було прочитано 582 лекції, а ЦК КП(б)У — 245.

Організація широкої теоретичної підготовки комуністів і безпартійного активу вимагали підвищення рівня знань пропагандистських

³² Там же, стор. 172.

³³ Пропаганда і агітація в рішеннях та документах ВКП(б). К., 1950, стор. 445—453, 456—458; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 539.

кадрів та відповідної підготовки керівних партійних та радянських працівників. Керівні партійні, радянські та комсомольські працівники обкомів, відділів ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ навчалися у Вищій партійній школі та Ленінських курсах, Заочній вищій партійній школі при ЦК ВКП(б) та Центральній комсомольській школі при ЦК ВЛКСМ. Працівники міськкомів і райкомів партії здійснювали підготовку і перепідготовку в однорічних партійних школах при ЦК КП(б)У та обкомах партії і на тримісячних обласних партійних курсах.

Масова підготовка партійних і пропагандистських кадрів у республіці дозволила поліпшити масово-політичну роботу серед населення. Зокрема набула широкого розмаху лекційна пропаганда. Тільки за перше півріччя 1945 р. для трудящих республіки було прочитано понад 17 тис. лекцій, які прослухали 2,5 млн. чоловік³⁴.

Велику допомогу партійним комітетам республіки в проведенні ідейно-політичної роботи серед населення подавали політоргани Радянської Армії. Командири, політпрацівники, армійські пропагандисти і агітатори, партійні та радянські працівники, що разом з передовими частинами вступали у визволені від ворога населені пункти тут же проводили мітинги, організовували хвилюючі зустрічі воїнів з населенням, слухання радіопередач.

Лектори і агітатори політвідділу 18-ї армії, де начальником політвідділу був Л. І. Брежнев, тільки в серпні 1944 р. для населення Станіславської області прочитали понад 200 лекцій та доповідей і майже 100 доповідей для допризовників «Про героїчні перемоги Радянської Армії», «Про неминучість розгрому німецько-фашистських загарбників» та ін.³⁵.

Вся ідейно-виховна робота КП(б)У була спрямована на мобілізацію трудящих на відбудову народного господарства республіки, подання всебічної допомоги фронту, виховання трудящих у дусі радянського патріотизму і національної гордості за нашу соціалістичну Батьківщину. Невтомна турбота партії про озброєння комуністів і безпартійних марксистсько-ленінською теорією, масово-політична робота партії в масах забезпечували успішне виконання завдань, що стояли перед республіканською партійною організацією в умовах воєнного часу.

Д. Ф. Григорович, В. Н. Нем'ятий

ВОЕННО-ОРГАНИЗАТОРСКАЯ И ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОМПАРИИ УКРАИНЫ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В статье освещается военно-организаторская и идейно-политическая деятельность Компартии Украины по воплощению в жизнь разработанной ЦК ВКП(б) программы мобилизации всех сил народа на борьбу с фашистскими захватчиками и полного их разгрома.

³⁴ Д. П. Григорович. Марксистсько-ленінське виховання комуністів України в роки Великої Вітчизняної війни.— «УІЖ», 1976, № 12, стор. 50—52; Українська ССР в Великій Отечественной войне Советского Союза, т. 3, стор. 246.

³⁵ ЦАМО СРСР. ф. 224, оп. 2980, спр. 10, арк. 6; спр. 70, арк. 33.

До 60-річчя ленінського декрету про реорганізацію і централізацію архівної справи

Д. С. ЩЕДРИНА (Київ)

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПАРТІЙНИХ АРХІВІВ НА УКРАЇНІ

1 червня 1918 р. В. І. Ленін підписав декрет Радянського уряду «Про реорганізацію і централізацію архівної справи», який поклав початок архівному будівництву в нашій країні. Положення декрету стали основою створення і Архівного фонду Комуністичної партії.

Керуючись ленінською вказівкою про те, що не можна виробити політичну лінію, не вдумуючись в історію нашої партії¹, КПРС, її місцеві організації постійно звертаються до своїх архівів, аналізують і всебічно вивчають документи. Комуністична партія, Радянський уряд приділяють виключну увагу збиранню й зберіганню документів партії, революційного руху, творчої спадщини класиків марксизму-ленінізму.

У березні 1919 р. Секретаріат ЦК РКП(б) у відозві «До всіх партійних організацій» зобов'язав секретарів партійних комітетів надсилати в центр всі найважливіші партійні видання і документи з місць². В той же період В. І. Ленін поставив перед відомими істориками-марксистами В. В. Адоратським, М. М. Покровським завдання «написати в найкоротший строк, якщо не історію, то хоча б хроніку подій Жовтневої революції»³. Для проведення цієї роботи з ініціативи В. І. Леніна були створені спеціальні наукові установи. 21 вересня 1920 р. Рада Народних Комісарів РСФРР прийняла постанову «Про створення Комісії по збиранню і вивченню матеріалів історії Жовтневої революції і історії Російської Комуністичної партії», яка увійшла в історію під назвою Істпарт⁴. Істпарт ЦК ВКП(б) заклали основи збирання, зберігання і використання історико-партійних документів і, по суті, своєю діяльністю заклали основи створення партійних архівів.

У 1921—1922 рр. в країні розпочалась організація широкої мережі істпартів. Одним з перших почав діяти республіканський Істпарт на Україні. 6 квітня 1921 р. згідно з постановою ВУЦВК було створено республіканську комісію з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції (Істпарт)⁵. В основу її роботи було покладено збирання, ви-

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 324.

² Восьмой съезд РКП(б), Протоколы, М., 1959, стор. 513.

³ М. Н. Покровский. О возникновении Истпарта.— «Пролетарская революция», 1930, № 7—8, стор. 138.

⁴ Идейный арсенал коммунистов. М., 1971, стор. 4.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917—1959 рр. Збірник документів у двох томах, т. I (1917—червень 1941 рр.), К., 1959, стор. 112.

вчення, упорядкування та видання історико-революційних документів і розробку історії Комуністичної партії України. У січні 1922 р. Істпарт перейшов у відання ЦК КП(б)У на правах його відділу. Істпарт очолювали відомі партійні діячі, в його колегію входили М. О. Скрипник (голова), Г. І. Петровський, С. В. Косіор, В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, Д. З. Мануїльський, М. М. Попов.

Надаючи важливого значення збиранню документів з історії партії і Жовтневої революції, ЦК КП(б)У у 1922 р. зобов'язав губкоми партії створювати в усіх губерніях місцеві істпарт на правах відділів губкомів КП(б)У⁶. Наприкінці 1923 р. у республіці функціонувало 9 губернських і 3 повітових істпарт, а на початку 1926 р.— 35 окружних істпартвідділів⁷.

З перших днів своєї діяльності істпарт вжили необхідних заходів щодо забезпечення зберігання і збирання історико-революційних і історико-партійних документів.

У зв'язку з тяжким становищем архівної справи на Україні істпарт в перші роки, по суті, виконували обов'язки архівних органів. Істпарт ЦК КП(б)У взяв під свою охорону найважливіші фонди і встановив контроль за ходом організації архівів у республіці. Він був ініціатором створення в 1921 р. у Харкові Центрального архіву революції, де зосереджувались документи з історії революційного руху, Жовтневої революції і Компартії України⁸. В архіві діяв спеціальний відділ для зберігання документів центральних партійних органів (Архів ЦК КП(б)У). На місцях архівні фонди історико-революційного характеру зосереджувались в історико-революційних відділах губернських, а потім окружних і крайових історичних архівах. Документи губернських, окружних, повітових і міських партійних та комсомольських органів і організацій зберігались у партійних секціях в крайових, окружних історичних архівах⁹. Істпарт підбирали кадри і контролювали роботу історико-революційних відділів і партсекцій.

Істпарту ЦК КП(б)У з перших днів його діяльності значну допомогу подавав Істпарт ЦК РКП(б).

Діяльність істпартів знаходилась постійно в полі зору партії. XII з'їзд РКП(б) (квітень 1923 р.) прийняв спеціальну резолюцію «Про органи Істпарту», в якій зверталась увага партійних організацій на важливість роботи істпартів, вказувалося на необхідність забезпечення їх кваліфікованими кадрами і коштами¹⁰. XIII з'їзд ВКП(б) (травень 1924 р.) ще раз наголосив на важливості роботи істпартів по збиранню і опрацюванню документів і вказав на необхідність розширення цієї роботи¹¹.

Значну увагу діяльності істпартів приділяв Центральний Комітет КП(б)У. Лише в перший рік їх роботи ЦК КП(б)У спільно з республіканським Істпартом надіслав на місця 20 циркулярних і методичних листів з різних питань. Губкоми партії розглядали на своїх засіданнях перспективні плани роботи істпартів, в повіти і волості надсилали циркуляри і розпорядження. На IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925 р.) під-

⁶ «Летопись революции», 1922, № 1, стор. 236—237.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 557, арк. 96; «Летопись революции», 1926, № 2, стор. 271.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 421, арк. 10.

⁹ О. Г. Мітюков. Радянське архівне будівництво на Україні 1917—1973 рр., К., 1975, стор. 51, 69.

¹⁰ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. II, М., 1970, стор. 455.

¹¹ Див.: XIII съезд ВКП(б). Стенографический отчет, М., 1963, стор. 665.

креслювалось, що «...робота Істпарту набуває особливо важливого значення в загальній системі нашої внутріпартійної роботи. Партійним органам треба звернути серйозну увагу на постановку істпартвідділів на місцях і вжити всіх заходів до полегшення і розвитку їх діяльності»¹².

Істпарті України проводили велику роз'яснювальну роботу серед широких трудящих мас про важливість збирання історико-партійних документів. Вони виступали на сторінках друкованих органів з відозвами допомагати у збиранні документів, фотографій. Робота республіканського і місцевих істпартів набула широкого розмаху. До неї були залучені партійні і безпартійні активісти. Це дало можливість за короткий строк зібрати на території республіки і за її межами велику кількість історико-революційних та історико-партійних документів. На початок 1925 р. Центральний архів революції розібрав і взяв на облік 49 791 справу¹³.

З 1923 р. в Центральний архів революції почали надходити документи ЦК КП(б)У. Значну роботу по створенню документальної бази провели місцеві істпарті (Катеринослав, Київ, Одеса та ін.). На першій Всеукраїнській нараді істпартів (січень 1925 р.) відзначалося, що завдяки зусиллям істпартів вдалося в значній мірі запобігти втрати документів, організувати роботу архівів, а також створити сприятливі умови для дальшого їх розвитку¹⁴.

Коли перестало битися серце вождя і вчителя пролетаріату В. І. Леніна, істпарті розгорнули широку роботу по виявленню документів і спогадів про Володимира Ілліча.

Істпарті провели значну роботу по збиранню мемуарів учасників революційного руху, Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Першими на Україні авторами спогадів, які й сьогодні мають значний інтерес для історичної науки, були керівники республіканського Істпарту Е. І. Квірінг, С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник. Наприкінці 20-х років дослідники історії партії мали у своєму розпорядженні значну мемуарну базу, яка налічувала до 2 тис. спогадів. Поряд з концентрацією документів істпарті провели значну роботу по науково-технічному опрацюванню їх.

Великою заслугою істпартів республіки була широка публікація документів історії партії і революційного руху. Позитивну роль у цій справі відіграв журнал «Ітопис революції», який видавав Істпарт ЦК КП(б)У. З початку своєї діяльності і до середини 1929 р. істпарті республіки опублікували 114 книг, брошур, статей, збірників документів з історії Комуністичної партії, революційного руху і Жовтневої революції на Україні обсягом 1365 друк. арк.

Незважаючи на велику роботу, проведену істпартами по збиранню і зберіганню партійних документів, становище з партійними архівами ще лишалося незадовільним. Вони зберігалися в Центральному архіві революції, партійних секціях окружних і крайових історичних архівах, а частина документів знаходилась при істпартах. Велика кількість документів до середини 20-х років відкладалася в поточних архівах партійних і комсомольських органів (ЦК, губкомах, окружках, повітках партії). Не було розв'язано питання і з архівом ЦК КП(б)У. Частина його справ знаходилась в Центральному архіві революції, а частина —

¹² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1 (1918—1941), К., 1976, стор. 385.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 92, арк. 28—30.

¹⁴ Всеукраїнське совещання заведуючих істпартами. — «Ітопис революції», 1925, № 2, стор. 235.

в ЦК КП(б)У. Для організації зберігання партійних документів, обліку і наукового опрацювання їх необхідно було створити мережу місцевих партійних архівів на чолі з центральним партархівом, куди мали здавати свої документи партійні і комсомольські організації.

У серпні 1928 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову про злиття Істпарту ЦК ВКП(б) з Інститутом В. І. Леніна. В березні 1929 р. у складі Інституту В. І. Леніна було створено Єдиний партійний архів ВКП(б), а 28 червня 1929 р. Секретаріат ЦК ВКП(б) затвердив «Положення про Єдиний партійний архів ВКП(б)»¹⁵, у відповідності з яким на місцях створювались його філіали — 26 партійних архівів в національних республіках і у великих адміністративних і промислових центрах.

У липні 1929 р. Істпарт України було реорганізовано в науково-дослідний Інститут історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У¹⁶. У складі Інституту на правах його відділу створили Єдиний партійний архів (ЄПА) КП(б)У як республіканське партійне архівосховище. Систематизація, концентрація, наукова обробка документів ЄПА КП(б)У визначалась правилами і інструкціями Інституту В. І. Леніна. На місцях, за винятком Київського округу, діяли також окружні архівосховища ЄПА КП(б)У (партсекції) у складі окружних історичних архівів. У Київському окрузі архівосховища ЄПА КП(б)У було організоване при Київському істпарті¹⁷.

Таким чином, наприкінці 20-х років було створено самостійну мережу партійних архівів. З того часу розпочався новий етап в їх діяльності — наукова організація документального фонду Комуністичної партії, класифікація, формування і опис його.

Єдиний партійний архів Інституту історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У розгорнув значну роботу по концентрації документів. В першу чергу на його зберігання були передані партійні документи з Центрального архіву революції. Поряд з концентрацією документів у його завдання входила глибока їх наукова розробка і підготовка для використання в науково-дослідній роботі. На кінець 1932 р. у сховищі Єдиного партійного архіву Інституту зберігалось 142 622 справи¹⁸.

Чільне місце в своїй діяльності партархіви відводили технічному опрацюванню документів, створенню науково-довідкового апарату і облікової документації. До середини 30-х років вони створили тематичні картотеки з історії Жовтневої революції і громадянської війни.

В зв'язку з переведенням столиці УРСР з Харкова в Київ, у 1936 р. туди переїхав і партархів Інституту історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У.

30-і роки характеризуються дальшим розширенням і зміцненням мережі місцевих партійних архівів. У 1930 р. на Україні, в результаті ліквідації округів, замість партсекцій при окружних архівних управліннях почали діяти 28 партсекцій при міських архівних управліннях і партсекція в Молдавській АРСР¹⁹. У зв'язку з адміністративно-територіальною реформою і ліквідацією окружних партійних і комсомольських органів ЦК КП(б)У у 1930 р. розробив заходи по забезпеченню передачі їх документів в партсекції²⁰.

¹⁵ Н. С. Комаров. К истории института Ленина и Центрального партийного архива (1919—1931 гг.).— «Вопросы истории», 1956, № 10, стор. 190; «Літопис революції», 1930, № 2, стор. 345.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145-а, спр. 113, арк. 2.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КППС, ф. 71, оп. 6, спр. 252, арк. 1.

¹⁸ «Літопис революції», 1932, № 5—6, стор. 255.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КППС, ф. 71, оп. 6, спр. 252, арк. 17—18.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 146, спр. 107, арк. 81—82.

У 1932 р. з створенням областей Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської, Харківської, Донецької і Чернігівської — вийшло нове положення про обласні істпарти, які зберігалися як філіали Інституту історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (облїстпарти) на правах відділів обкомів КП(б)У. У складі облїстпартів на правах секторів створювались обласні партійні архіви. Поруч з партархівами облїстпартів продовжували діяти і партійні секції в державних історичних архівах ряду міст (Полтава, Проскурів, Кам'янець-Подільський та ін.). У 1933 р. на Україні діяло 7 обласних партархівів при обласних істпартах і 21 партійна секція в державних історичних архівах²¹. У 1935 р. партійні архіви були виділені із складу облїстпартів у самостійні установи при обкомах КП(б)У. З створенням нових областей створювались і партархіви.

Головне завдання партійних архівів в той період полягало в концентрації документів ліквідованих партійних і комсомольських органів, забезпеченні зберігання їх, організації обліку, упорядкуванні справ по фондам, рокам, структурі. Одночасно партархіви контролювали ведення справ в міськкомах, райкомах партії і комсомолу, в первинних організаціях, займалися довідковою роботою. Обласним партархівам і партсекціям значну допомогу подавав партархів Інституту історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У.

У червні 1939 р. ІМЕЛ при ЦК ВКП(б) провів першу Всесоюзну нараду завідуючих партійними архівами, на якій були підбиті підсумки десятирічної роботи цих установ. На основі матеріалів наради 2 грудня 1939 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про партійні архіви»²², яка внесла кардинальні зміни в систему управління партійними архівами і визначила їх завдання. Партійні архіви безпосередньо підпорядковувались обкомам, крайкомам і Центральним Комітетам союзних республік. Істпарти об'єднувались з партархівами, на які покладалась розробка матеріалів з історії місцевих парторганізацій. Таким чином, партархіви стали науково-дослідними установами по вивченню історії партії. Центральний Комітет партії визначив і завдання партархівів: збирання, зберігання й обробка документів партійних, комсомольських організацій й політвідділів, вивчення історії місцевих партійних організацій, ведення довідкової роботи. Науково-методичне керівництво і підготовку кадрів для партархівів здійснював ІМЕЛ.

Постанова ЦК ВКП(б) була покладена в основу роботи всіх партійних архівів, в тому числі й на Україні.

Республіканський партархів у 1939 р. був виділений із складу Інституту в самостійну установу — Центральний партійний архів при ЦК КП(б)У²³. За ним зберігалось методичне керівництво обласними партархівами. На початок 1941 р. в республіці діяло 16 обласних партійних архівів, один філіал Миколаївського облпартархіву — Херсонський партійний архів при міськкомі КП(б)У²⁴.

З перших днів Великої Вітчизняної війни працівники партархівів доклали чимало зусиль для врятування документів і евакуації їх в глибокий тил. Війна завдала значної шкоди документам більшості партархівів республіки. Однак найважливіші документи партії і комсомо-

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 71, оп. 6, спр. 252, арк. 32.

²² А. А. Соловьев. Об организации и развитии Центрального и местных партархивов. — «Научно-информационный бюллетень ЦПА ИМЛ при ЦК КПСС», М., 1969, № 14, стор. 17.

²³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145, спр. 176, арк. 35.

²⁴ Там же, спр. 194, арк. 29—30; ф. 165, оп. 1, спр. 1, арк. 101.

лу були врятовані. Одеський, Запорізький, Донецький, Сумський та інші партархіви повністю забезпечили збереження своїх документів.

В ході визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, відновлювалась і робота обласних партійних архівів. У 1944 р. закінчилась реевакуація партійних архівів республіки. Партархіви Волинської, Закарпатської, Станіславської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Тернопільської областей знаходились в стадії організаційного оформлення. Протягом 1946—1948 рр. партійні архіви були організовані у всіх 25 областях*.

У 1945 р. Центральний партархів при ЦК КП(б)У знову було передано до складу Інституту на правах його сектора. Таким він функціонує і нині. В перші післявоєнні роки перед партархівом постали нові завдання: перевірка наявності реевакуйованих документів, пошуки і копіювання найважливіших документів, які загинули в роки війни, упорядкування і облік архівних фондів, забезпечення належного режиму зберігання документів, на фізичному стані яких відбилися тяжкі роки війни. Поряд з цим партархіви мали займатись забезпеченням надходження нових документів, які відкладалися в партійних і комсомольських органах в період Вітчизняної війни і перші післявоєнні роки.

Велику увагу приділяв Центральний комітет КП(б)У відбудові й організації роботи партійних архівів, зокрема партархіву Інституту історії партії при ЦК КП(б)У. Було прийнято ряд постанов, які відіграли важливу роль у відбудові і зміцненні партійних архівів України. У 1945—1950 рр. партійний архів Інституту сконцентрував найважливіші документи з історії Компартії України і комсомолу. Значну роботу провели співробітники партархіву по виявленню і копіюванню документів в Центральному партійному архіві ІМЛ при ЦК КПРС, у місцевих партійних і державних архівах Союзу і республіки.

У серпні 1952 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про заходи по поліпшенню роботи партійних архівів обкомів КП(б)У»²⁵, спрямовану на прискорення темпів науково-технічного опрацювання архівних документів, поліпшення роботи по їх концентрації і створенню науково-довідкового апарату.

Новим виявом турботи Комуністичної партії про дальший розвиток партійних архівів були постанови Секретаріату ЦК КПРС від 28 грудня 1966 р. про затвердження «Положення про Архівний фонд КПРС» і «Переліку документальних матеріалів партійних органів і первинних партійних організацій, які підлягають зберіганню в партархівах» від 13 січня 1965 р.²⁶ В «Положенні» визначено склад Архівного фонду партії, його призначення, порядок користування документами, завдання партійних архівів. «Перелік» поклав початок науковій організації комплектування партійних архівів.

В умовах розгорнутого будівництва комунізму постало відповідальне завдання всебічного, глибокого узагальнення досвіду радянського народу в справі соціалістичного будівництва, діяльності Комуністичної партії — спрямовуючої і керівної сили радянського суспільства. В цих умовах значно підвищилася роль інститутів історії партії і партійних

* У 1954 р. в архівну мережу були включені Кримський і Черкаський облпартархіви, створені в зв'язку з новим адміністративно-територіальним поділом. А з ліквідацією Ізмаїльської і Дрогобицької областей їх документи передали відповідно Одеському і Львівському партархівам.

²⁵ Н. Р. Доний, П. Й. Павлюк. Повысить уровень работы партийных архивов. — «Исторический архив», 1955, № 6, стор. 225—230.

²⁶ «Партийная жизнь», 1967, № 20, стор. 52—53; «Советские архивы», 1969, № 1, стор. 25.

архівів в ідеологічній діяльності партії, в поліпшенні справи зберігання, обробки й використанні документів.

Важливою подією у розвитку архівного будівництва в партії стала постанова ЦК КПРС «Про завдання, структуру і штати інститутів історії партії і партійних архівів» від 7 січня 1969 р.²⁷ Постанова ЦК КПРС була покладена в основу роботи партійних архівів України. 12 вересня 1969 р. ЦК Компартії України ухвалив постанову «Про завдання Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС у зв'язку із зміною його структури і штатів»²⁸.

Виконуючи настанови партійних органів, 25 партійних архівів республіки, в яких працює 354 архівісти, провели значну роботу по забезпеченню зберігання й концентрації документів поліпшили їх облік, добилися значних зрушень у справі організації науково-довідкового апарату, розширили публікаторську діяльність і використання документів у пропагандистській і агітаційно-масовій роботі партійних організацій. Нині в партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України і обласних партійних архівах республіки зосереджено понад 7,5 млн. справ за період 1918—1974 рр. (матеріали ЦК Компартії України, ЦК ЛКСМУ, обласних, губернських, повітових, волосних і районних комітетів партії і комсомолу, первинних партійних і комсомольських організацій, політвідділів, партійних учбових закладів, партизанських загонів, особисті фонди відомих партійних діячів Компартії України, спогади), які мають величезне значення для розвитку науки, практичної роботи партійних і комсомольських організацій.

За останні роки створено умови для забезпечення тривалого і максимального збереження Архівного фонду партії. Тільки в 1971—1977 рр. на Україні споруджено і введено в дію 13 новобудов партійних архівів (з перспективою на 14 млн. справ), обладнаних сучасною технікою. В десятій п'ятирічці заплановано завершити будівництво ще шести партархівів.

Значну роботу ведуть партархіви республіки по впорядкуванню, реставрації і мікрокопіюванню документів. Лише у 1971—1977 рр. відреставрували близько 2 млн. аркушів — у 5,5 раза більше, ніж у попередні роки. У десятій п'ятирічці передбачається удосконалити науково-технічне опрацювання кількох сот тисяч справ.

Партійні архіви республіки у творчому співробітництві з державними архівами і науково-дослідними установами ведуть значну публікаторську і наукову роботу. Вони беруть участь в підготовці монографічних досліджень з історії партії і комсомолу, видають збірники документів і спогадів, альбоми, плакати, публікують документи на сторінках періодичної преси, готують матеріали для телебачення, виступають з доповідями і науковими повідомленнями.

За останні 20 років партархівом Інституту історії партії при ЦК Компартії України і обласними партійними архівами видано 256 наукових праць, з них 125 збірників документів, 27 збірників спогадів, 36 збірників статей, 12 нарисів історії обласних партійних організацій, 3 монографії, 26 брошур, 15 статистичних збірників (обласна партійна організація в цифрах), 4 хроніки, 2 фотоальбоми. В періодичній пресі опубліковано 1451 стаття, організовано близько 200 тематичних виставок. Партархіви брали активну участь у 26-томному виданні «Історії міст і сіл Української РСР». Безмежна любов трудящих України до

²⁷ «Вопросы истории КПСС», 1969, № 5, стор. 147.

²⁸ «Комуніст України», 1969, № 12, стор. 3—5.

свого вождя відбита в збірнику «В. І. Ленін і український народ» (К., 1978 р.), підготовленому Інститутом історії партії при ЦК Компартії України. Всесоюзну Ленініану поповнили 9 збірників документів обласних партархівів. Значний вклад партархівів республіки внесли у розробку історії Великого Жовтня на Україні. Всього з даної проблеми вийшло 27 збірників документів. У 1976—1977 рр. Інститут видав збірник документів «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (російською і українською мовами) в 2-х томах, а до 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції хроніку найважливіших історико-партійних і історико-революційних подій на Україні «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине», ч. I, (К., 1977 р.). Понад 10 збірників документів присвячено боротьбі трудящих республіки за побудову соціалізму в нашій країні в довоєнні роки, 34 збірника — ратному подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни і 25 збірників — партійному керівництву народним господарством країни на сучасному етапі. Важливою подією в ідейному і науковому житті республіки став вихід 4-го видання «Нарисів історії Комуністичної партії України» (К., 1977 р.).

У десятих п'ятиріччі партійні архіви республіки працюють над 47 збірниками документів. Серед них чільне місце займає документальна публікація «Українська РСР в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.», 2-го тому хроніки «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине».

Робота партархівів багатопланова. Одним з основних напрямів у діяльності партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України є науково-методичне керівництво обласними партійними архівами республіки. Останнім часом партійний архів Інституту посилив контроль за діяльністю обласних партархівів, приділяє значну увагу підвищенню наукового рівня їх роботи. Партархів республіки беруть участь в удосконаленні теорії і практики архівної справи, виступають на нарадах, конференціях і в пресі з проблем архівознавства.

Нині перед працівниками партійних архівів стоять нові, великі завдання, визначені XXV з'їздом КПРС. Десята п'ятирічка — п'ятирічка ефективності й якості. Своею певною працею працівники партархівів вносять значний вклад у справу правдивого висвітлення історії партії. Партархів України РСР, використовуючи набутий досвід, внесуть певний вклад в наукову розробку історико-партійної науки.

Д. С. Щедріна

ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПАРТИЙНЫХ АРХИВОВ НА УКРАИНЕ

Резюме

В статье освещается история создания партийного архива Института истории партии при ЦК Компартии Украины и областных партийных архивов. Раскрывается роль и место партийных архивов республики в развитии историко-партийной науки.

ДЕРЖАВНІ АРХІВИ НА УКРАЇНІ
ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, виходячи з лєнінських вказівок, Радянський уряд і його місцеві органи влади (губвиконкоми) виявили настійну турботу про збереження архівних документів установ та організацій. Про те, якого важливого значення надавав цим матеріалам Володимир Іллєч, згадує у своїх спогадах перший керуючий справами Раднаркому РСФРР В. Д. Бонч-Бруєвич. Він писав, що вже на третю ніч після повалення влади буржуазії і поміщиків В. І. Ленін у розмові з ним виклав ряд цінних думок відносно ставлення Радянської влади до архівів¹. А довідавшись про випадки знищення рукописів і листів письменників, вождь революції запропонував В. Д. Бонч-Бруєвичу «...написати брошуру про значення архівів і архівних цінностей, написати популярно, так, щоб можна було завтра ж через РОСТА і газети розіслати її всюди, щоб широкі маси знали, що не тільки не можна знищувати архівні матеріали, а що, навпаки, їх необхідно старанно збирати»². Під контроль Радянської влади бралися всі документи і рукописи ліквідованих установ та організацій, закритих редакцій і друкарень контрреволюційних газет і видавництв³.

Початком принципіально нової, радянської організації архівної справи в першій у світі соціалістичній країні став декрет від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР»⁴, підписаний В. І. Леніним. Відповідно до цього декрету всі документальні багатства переходили до рук народу. Архіви урядових установ, як власність відомств, були скасовані. Утворювався Єдиний державний архівний фонд (ЄДАФ), до якого входили документи дореволюційного періоду та утворених радянських установ, організацій і підприємств. Керівництво ЄДАФ покладалося на Головне управління архівною справою. Це означало, що архівна справа розглядалася як самостійна, особлива частина загальнодержавної діяльності, для завідування якою було створено спеціальну установу, що мала своєю головною метою забезпечити схоронність і дбайливе використання документальних матеріалів країни.

Декретом визначався порядок надходження документів до архівів. Урядовим установам заборонялося знищувати будь-які матеріали і справи без письмового дозволу Головного управління архівною справою.

¹ О. Г. Мітюков. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917—1973, К., 1975, стор. 13.

² В. Д. Бонч-Бруєвич. Воспоминания о Ленине, М., 1965, стор. 385.

³ О. Г. Мітюков. Назв. праця, стор. 17.

⁴ Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР. Отдел первый, 1918, № 40, ст. 514.

Обумовлювались основні засади взаємозв'язків установи, яка відповідала за стан архівної справи в цілому, з іншими відомствами. В декреті було, зокрема, підкреслено загальнодержавне значення документів і виключне право архівного органу вирішувати долю матеріалів Єдиного державного архівного фонду. Всі постанови царського уряду з архівної справи анулювалися.

Принципи ленінського декрету були покладені в основу організації архівної справи і на Україні. Їх втілення в життя відбувалося в міру визволення радянськими військами її території від контрреволюційних урядів та іноземних інтервентів і встановлення там Радянської влади. Першою всеукраїнською установою по керівництву архівним будівництвом була Архівно-бібліотечна секція (Архівна секція) Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС) Народного комісаріату освіти УСРР, створена у січні 1919 р. в Харкові⁵. 18 липня 1919 р. колегія Наркомосвіти УСРР прийняла рішення про перетворення Архівної секції в Головне управління архівною справою⁶, значно розширивши його права. Проте з захопленням до середини вересня того року майже всієї території України денікінською армією діяльність архівних секцій і установ тут припинилася. Лише на початку 1920 р., після визволення УСРР від білогвардійських військ, ця робота знову відновлюється.

Важливе значення для розвитку архівного будівництва в республіці мало «Тимчасове положення про архівну справу», затверджене Раднаркомом УСРР 20 квітня 1920 р. В положенні, зокрема, підтверджувалася націоналізація всіх архівів, у тому числі й приватних зібрань документів. Установи позбавлялися права не тільки самостійно знищувати, а й продавати або передавати будь-кому архівні матеріали, потреба в яких відпала в поточному діловодстві. Такі матеріали, а також усі безгосподарні архіви мали надходити в повне розпорядження архівних секцій ГУБКОПМИСів⁷. Зміст цього положення повністю впливав з декрету від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР», наступних декретів і постанови з архівної справи, підписаних В. І. Леніним у 1919 р., а також положення про губернські архівні фонди⁸.

31 жовтня 1922 р. Раднарком УСРР прийняв постанову «Про охорону архівів»⁹, якою регламентувався порядок і визначалися строки передачі архівних документів установ та організацій на державне зберігання. В ній оголошувалося про створення Єдиного державного архівного фонду УСРР, керівництво яким покладалося на Головне архівне управління (Головарх) та його місцеві органи.

Таким чином, робота архівних установ республіки в період їх становлення цілком ґрунтувалася на принципах організації архівної справи, які ввійшли у практику життя в Російській Федерації.

Централізація архівної справи, утворення Єдиного державного архівного фонду УСРР забезпечили необхідні умови для використання документальних матеріалів в інтересах побудови комунізму. Основні принципи архівного будівництва, визначені ленінським декретом, набули дальшого розвитку в постановах уряду республіки по створенню й розширенню мережі державних архівів, підвищенню відповідально-

⁵ О. Г. Мітюков. Назв. праця, стор. 22.

⁶ Там же, стор. 26.

⁷ «Архіви України», 1968, № 3, стор. 6.

⁸ О. Г. Мітюков. Назв. праця, стор. 37.

⁹ Собрание законений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. Отдел первый, 1922, № 46, ст. 631.

сті установ та організацій за постановку документальної частини діловодства і стану відомих архівів, по зберіганню і концентрації фондів, підготовці науково-довідкового апарату до документів і всебічному їх використанню.

Вже в перші роки Радянської влади для концентрації архівних матеріалів у республіці були створені: Центральний архів революції, Центральні історичні архіви у Києві й Харкові, пізніше — Центральний архів праці, Архів давніх актів, Всеукраїнський центральний фотокіноархів у Києві та інші, а на місцях — губернські, окружні, обласні державні архіви. Їх мережа змінювалася відповідно до змін в адміністративно-територіальному поділі республіки, реорганізації та вдосконалення системи архівної служби.

Нині в Українській РСР діє розгалужена система державних, партійних і відомих архівів. З них: 6 центральних архівів (Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР — ЦДАЖР УРСР, Центральний державний історичний архів УРСР — ЦДІА УРСР, Центральний державний історичний архів УРСР в м. Львові — ЦДІА УРСР в м. Львові, Центральний державний архів кінофотодокументів УРСР — ЦДАКФД УРСР, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР — ЦДАМЛМ УРСР, Центральний державний архів науково-технічної документації УРСР — ЦДАНТД УРСР (Харків), 25 обласних та 6 їх філіалів, 126 міських і 478 районних державних архівів. Крім того, в республіці налічується ще понад 46 тис. відомих архівів.

Джерельна база лише державних архівів України становить понад 32 млн. 560 тис. справ, близько 617 тис. фото-, більше 29 тис. фоно-, 36,7 тис. одиниць зберігання кінодокументів та понад 184 тис. одиниць зберігання науково-технічної документації.

Архіви забезпечують гарантоване вічне зберігання цінних матеріалів, організують використання в інтересах держави, науки, культури, всього суспільства ретроспективною документною інформацією. Питання про дбайливе зберігання документів завжди було і є в центрі уваги архівних установ. Це багатоаспектна проблема. Однією з її найважливіших граней є проектування і будівництво спеціальних приміщень, їх технічне оснащення і режим зберігання документів.

За останні 11 років в УРСР збудовано 12 нових приміщень центральних і обласних державних архівів. Такі приміщення, зокрема, освоїли Сумський, Черкаський, Миколаївський, Кримський і Ровенський облдержархіви, сховища яких розраховані на постійне зберігання в кожному з них по 1,2 млн. справ; Дніпропетровський і Запорізький — по 2 млн., Донецький — 2,1 млн., головний корпус комплексу споруд для центральних державних архівів УРСР у м. Києві, в якому містяться ЦДАЖР УРСР і ЦДІА УРСР — 5 млн. справ. Загальна корисна площа цих приміщень становить 54,7 тис. кв. м, де практично можуть зберігатися 24,2 млн. справ. Крім цього ще ведеться будівництво Кіровоградського (на 1,5 млн. справ), Ворошиловградського (на 2 млн.) і Київського (на 3 млн.) облдержархівів. Виділено асигнування для початку уже в цьому році прибудови додаткового приміщення до будинку Полтавського облдержархіву (на 235 тис. справ). Уже виготовлено проектну документацію для спорудження Закарпатського (на 3 млн.) і Житомирського (на 1,5 млн. справ) облдержархівів. Такого розмаху будівництва архівних приміщень ніколи не знала і не знає нині ніяка інша країна світу.

У нових приміщеннях державних архівів створені значно кращі,

порівняно з раніше існуючими в архівосховищах, умови для зберігання документів. Вони обладнані металевими стелажми, мають спеціальні системи кондиціонування повітря, протипожежну і охоронну сигналізацію та найновіші засоби пожежогасіння. Переважна більшість приміщень облдержархівів збудована за типовими проектами, приміщення ж ЦДАКФД УРСР зведено, а ЦДАМЛМ УРСР реконструйовано за індивідуальними проектами. Зокрема, для ЦДАКФД УРСР виготовлено спеціальні стелажі нової конструкції, які забезпечують найраціональніше використання площі й оптимальні умови для зберігання кінодокументів. Це архівосховище розраховане на 50 тис. коробок кіноплівки, 20 млн. фотонегативів і 100 тис. коробок магнітної стрічки. Реконструкція приміщення ЦДАМЛМ УРСР дозволила забезпечити сприятливі умови для концентрації, зберігання і використання численних документів з історії літератури і мистецтва Радянської України.

За роки довоєнних п'ятирічок завдяки копіткій праці архівістів у державних архівах було сконцентровано фонди наркоматів і відомств, окружних, губернських, міських і районних установ, організацій та підприємств, що характеризують боротьбу трудящих за створення матеріально-технічної бази соціалізму, здійснення культурної революції в республіці.

У центральних, обласних, міських і районних державних архівах України зберігаються документи з її історії, про революційні, бойові і трудові подвиги та звершення українського народу, його успіхи, досягнуті в соціалістичному і комуністичному будівництві у братерській співдружності всіх народів нашої країни.

Будівництво нових і реконструкція старих сховищ для документів, особливо за останні п'ятирічки, забезпечили планове надходження нових архівних матеріалів, дали можливість успішно виконати завдання п'ятирічних планів по комплектуванню Державного архівного фонду. Абсолютна більшість установ, організацій, підприємств передали свої документи за встановлені роки на державне зберігання. Тільки за роки дев'ятої п'ятирічки від них надійшло понад 4 млн. справ на паперовій основі, в тому числі понад 257 тис. справ до центральних і понад 2 млн. до обласних державних архівів республіки. Протягом цього ж часу державні архіви УРСР поповнилися мікрофотокопіями документів, зокрема, з державних архівів Союзу РСР, інших союзних республік та братніх країн соціалістичної співдружності (понад 262 тис. кадрів мікрофільмів). Комплектування державних архівів кінофотофонодокументами здійснювалося у плановому порядку. На державне зберігання прийнято понад 15 тис. одиниць зберігання кіно-, понад 243 тис. фото- і 24 тис. одиниць зберігання фонодокументів. Почав комплектуватися унікальними технічними проектами Центральний державний архів науково-технічної документації УРСР. До його архівосховищ надійшло 75 проєктів загальною обсягом 11,5 тис. одиниць зберігання.

Велике значення мало перебазування у 1970—1971 рр. з Харкова до Києва Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. У зв'язку з цим відкрилися широкі перспективи для поповнення та збагачення джерельної бази архіву, створення повноцінного науково-довідкового апарату до документів, а також для всебічного їх використання. Площа архівосховищ тут дорівнює 6407 кв. м, тобто майже втриє більша, ніж була у Харкові. У 2,5 рази зросла протяжність стелажного обладнання, яка становить тепер понад 30 км. Створено сприятливі умови для наукової роботи дослідників. До їх послуг — просторий, світлий читальний зал, розрахо-

ваний на 25 чол. Він обладнаний столами і шафами спеціальної конструкції для зберігання в них справ і періодичних видань, має спеціальну кімнату для роботи з мікрофільмами. Тут є науково-довідкова література і систематичний каталог на найважливіші фонди архіву.

Нині ЦДАЖР УРСР є одним з найбільших сховищ документів з історії радянського періоду на Україні, в якому зосереджено фонди вищих органів державної влади і державного управління Української РСР, обліку, планування, контролю, юстиції, фінансів, народного господарства, освіти, охорони здоров'я, науки і культури, профспілок, кооперації, громадських організацій та інших установ республіки за 1917—1970 рр. В архіві містяться також фонди установ і організацій Тимчасового уряду, буржуазно-націоналістичних урядів, що діяли в минулому на території України.

Важливою групою документів є матеріали про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянську війну на Україні. Серед них надзвичайну цінність мають копії постанов, телеграм та інших документів, надісланих за підписом В. І. Леніна у 1918—1923 рр. Раднаркому УСРР, Наркомпроду УСРР, Раді робітничо-селянської оборони, а також записи розмов Володимира Ілліча по прямому проводу з керівниками більшовицької партії і уряду Української СРР. Чимало матеріалів розповідають про увічнення пам'яті В. І. Леніна на Україні.

Провідними фондами ЦДАЖР УРСР, в яких зберігаються документи про діяльність вищих органів державної влади і державного управління, є фонди Верховної Ради УРСР (до січня 1937 р. — Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету) і Ради Міністрів Української РСР (до 25 березня 1946 р. — Ради Народних Комісарів УРСР). У першому фонді містяться постанови і рішення про утворення ВУЦВК, присвоєння першому Радянському уряду України назви Народного Секретаріату, звернення до Раднаркому РСФРР на ім'я В. І. Леніна з повідомленням про прийняття Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом усієї повноти влади на Україні. Тут зберігаються і документи про одну з яскравих сторінок історії нашої Батьківщини — об'єднавчий рух народів Радянської України за утворення Союзу РСР, братерські зв'язки з російським та іншими народами Радянської багатонаціональної держави, матеріали VII Всеукраїнського з'їзду Рад, на якому було затверджено Декларацію про утворення СРСР і проект положення про основи Конституції СРСР.

Документи фонду Ради Міністрів Української РСР розкривають історію діяльності першого робітничо-селянського уряду України, створення і діяльність перших наркоматів, комітетів, інспекцій та ін. У цьому фонді зберігаються важливі джерела про націоналізацію промисловості, транспорту, банків, розвиток сільського господарства, зовнішньої і внутрішньої торгівлі, фінансування народного господарства. Архівні матеріали висвітлюють боротьбу з продовольчою і промисловою розрухою на Україні в перші роки встановлення Радянської влади, заходи по відбудові в республіці зруйнованого народного господарства, соціалістичні перетворення у промисловості і сільському господарстві, культурні звершення в роки довоєнних п'ятирічок. У документах відображено мужність і героїзм радянського народу в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., заходи Комуністичної партії і Радянського уряду щодо мобілізації всіх сил і засобів для боротьби з фашистськими загарбниками; показано хід евакуації у східні райони країни устаткування промислових і сільськогосподарських підприємств,

господарств колгоспів і радгоспів, установ, матеріально-культурних цінностей; розкрито героїчну працю робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції в радянському тилу, їх всебічну допомогу Червоній Армії.

Післявоєнний період широко представлено документами про відбудову і дальший розвиток в УРСР промисловості, сільського господарства, транспорту, зв'язку, освіти, науки і культури. Чимало відклалося матеріалів, зокрема, про хід колективізації у західних областях республіки і на Закарпатті, про видачу колгоспам цих областей актів на вічне користування землею. Документи даного фонду у всій повноті відтворюють розгортання соціалістичного будівництва, активну участь радянського народу у створенні нового суспільства, керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в народногосподарських та культурних досягненнях.

Стан і розвиток народного господарства Української РСР простежуються за документами фондів Вищої Ради народного господарства (ВРНГ), Уповноваженого Наркомату важкої промисловості СРСР при Раднаркомі УРСР, Держплану УРСР, Уккранаргоспу, наркоматів і міністерств та їх головних управлінь і господарських об'єднань.

Історія соціалістичної перебудови сільського господарства на Україні висвітлюється в документах фондів Міністерства сільського господарства УРСР (до березня 1946 р. — Наркомзему УРСР), Уккрандгоспоб'єднання, Укрколгоспцентру, Укртрактороцентру, Міністерства радгоспів УРСР, Міністерства хлібопродуктів УРСР та ін. За матеріалами цих фондів простежуються докорінні перетворення сільськогосподарського виробництва, перехід від одноосібних дрібних селянських господарств до сільськогосподарських комун і артільей, колгоспів і радгоспів.

У фондах ряду наркоматів і міністерств УРСР, зокрема продовольства, фінансів, внутрішньої торгівлі, постачання, праці, робітничо-селянської інспекції, державного контролю, охорони здоров'я, соціального забезпечення, юстиції, зв'язку, є відомості про забезпечення населення і армії продовольством у роки громадянської війни, про нову економічну політику, організацію і діяльність державного контролю, вдосконалення державного апарату, про державний бюджет республіки, організацію охорони здоров'я, лікування і медичне обслуговування інвалідів Великої Вітчизняної війни, налагодження охорони здоров'я в західних областях УРСР. В матеріалах цих фондів йдеться про організацію праці і підвищення її продуктивності, забезпечення робочою силою промисловості і сільського господарства, про соціальне забезпечення, розвиток законодавства про працю, поштово-телеграфного і радіозв'язку, радіомовлення на Україні та ін.

Документи фондів Міністерства освіти УРСР (до березня 1946 р. — Наркомосу УРСР), Міністерства культури УРСР, Академії сільськогосподарських наук УРСР, Державного комітету по координації науково-дослідних робіт, Комітету по радіомовленню і телебаченню Ради Міністрів УРСР, видавництв і редакцій розповідають про розквіт народної освіти, науки, культури, мистецтва в республіці. Тут містяться відомості про виникнення шкільної мережі на Україні, зростання кількості культурно-освітніх закладів у її містах і селах, створення і дальший розвиток вищих учбових закладів і науково-дослідних інститутів. Є численні науково-технічні звіти інститутів з різних тем у сфері містобудування, архітектури житлових і громадських будівель; звіти про виконання планів впровадження нової техніки на підприємствах різних галузей

промисловості; про роботу комітету по радіомовленню і телебаченню, обласних радіокомітетів, телестудій; про стан радіофікації сільських місцевостей Української РСР.

У фондах Верховного суду УРСР і Прокуратури УРСР зберігаються матеріали про організацію діяльності органів юстиції на Україні, кабінетів науково-судової експертизи, про запровадження карно-процесуального і цивільного кодексів, здійснення прокурорського нагляду за додержанням соціалістичної законності і правопорядку.

Велику групу документів становлять фонди Укрпрофради, центральних і республіканських комітетів профспілок за галузями промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту, зв'язку, освіти, науки, культури, мистецтва та ін., в яких простежуються історія професійного руху в республіці, здійснення на практиці радянського законодавства про працю, участь профспілок у розвитку соціалістичного змагання, підвищенні продуктивності праці в суспільному виробництві тощо.

Цей побіжний огляд найголовніших фондів архіву дає певне уявлення про наявний у ньому цілий комплекс документів з історії УРСР. Слід підкреслити, що завдяки переведенню ЦДАЖР УРСР до Києва і наближенню його до джерел комплектування стало можливим протягом 1971—1977 рр. прийняти документи від 196 республіканських установ, у тому числі від 75 міністерств, відомств і провідних установ (Ради Міністрів УРСР — за 1937—1964 рр., Держплану УРСР — за 1961—1970 рр., Комітету народного контролю УРСР — за 1963—1970 рр., ЦСУ УРСР — за 1943—1970 рр., Укрпрофради — за 1943—1966 рр., Прокуратури УРСР — за 1941—1965 рр., РАТАУ — за 1943—1969 рр. та ін.), загальним обсягом 272 тис. справ. Це значно збагатило джерельну базу архіву, розширило хронологічні рамки і тим самим сприяло наближенню розробки дослідниками наукових тем до сучасних завдань партійної і загальної історії.

Значних успіхів досягнуто у комплектуванні архіву матеріалами особового походження. Зокрема, до його сховищ уже надійшли документи радянського партійного і державного діяча, діяча міжнародного комуністичного і робітничого руху Д. З. Мануїльського; українських радянських терапевтів академіка, дійсного члена Академії медичних наук СРСР, Героя Соціалістичної Праці М. Д. Стражеска і академіка Академії наук УРСР Ф. Г. Яновського. Розпочато прийом особових фондів українського радянського педагога, члена-кореспондента Академії педагогічних наук СРСР, Героя Соціалістичної Праці В. О. Сухомлинського; видатного українського радянського патофізіолога, державного і громадського діяча, академіка, дійсного члена Академії медичних наук СРСР, Героя Соціалістичної Праці О. О. Богомольця; ініціатора передових методів праці на залізничному транспорті, Героя Соціалістичної Праці П. Ф. Кривоноса та ін.

Виходячи із загальних завдань, що впливають з рішень партії і уряду, а також з того, що державна архівна служба республіки виконує дві суспільно необхідні функції: зберігання документів, які містять у собі ретроспективну інформацію, та інформаційне обслуговування суспільства в інтересах соціалістичної держави, важливим обов'язком державних архівів є створення якнайсприятливіших умов для широкого і ефективного використання наявної у них джерельної бази. А це можливо лише тоді, коли є вдосконалена система науково-довідкового апарату до документальних матеріалів архіву і, головним чином, довідники за змістом — описи, каталоги, огляди, путівники. У ЦДАЖР УРСР

цей комплекс довідників для розкриття складу і змісту документів уже сформувався. Всі фонди архіву належно впорядковані і мають описи. Частина найважливіших фондів закаталогізована. В систематичному, іменному та географічному каталогах налічується 233 тис. карток. У 1960 р. видано путівник по фондах архіву*. Проте система науково-довідкового апарату, зокрема, до фондів довоєнного періоду вимагає підвищення його інформативного рівня. І над цим постійно працюють науковці архіву.

Для 1970—1975 рр. було характерним широке використання архівних документів у політичних, наукових і народногосподарських цілях. Значне місце належало підготовці до друку збірників документів. Загалом за весь період діяльності архіву (з грудня 1943 р.) його науковці опублікували 21 документальний збірник (тридцять один том). Найголовніші з них: «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине» (у трьох томах, К., 1957); «Гражданская война на Украине» (у трьох томах, чотирьох книгах, К., 1967); «Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937 рр.» (у трьох томах, К., 1971); «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР» (в чотирьох томах, в п'яти книгах, К., 1964, 1966, 1977 **); «Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР» (К., 1972). Підготовлено до видання перші томи із серійних публікацій документів «Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927 рр.» та «Советская Украина в Великой Отечественной войне (июнь 1941 — ноябрь 1942 г.)».

Науково-публікаційну роботу ЦДАЖР УРСР проводить у співробітництві з ученими Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Інституту історії АН УРСР, Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Київського інституту культури ім. О. Є. Корнійчука та інших вузів республіки.

Особливої активності використання документів архіву набувало у зв'язку з ювілейними і пам'ятними датами, що відзначалися у нашій країні: 50-річчя утворення Союзу РСР, 70-річчя II з'їзду РСДРП, 30-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, 70-річчя першої російської революції 1905—1907 рр., 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., 150-річчя повстання декабристів. Виходячи з рішень директивних органів, прийнятих у зв'язку з цими видатними подіями, в ЦДАЖР УРСР здійснювалися інтенсивне виявлення відповідних матеріалів та їх публікація у періодичній пресі.

Документи архіву широко використовуються дослідниками і в читальному залі. Протягом 7 років, після переїзду ЦДАЖР УРСР до м. Києва, тут працювало 3436 чол. (загалом 21 715 відвідувань). Їм було видано для роботи понад 168 470 справ, мікрофільмів, описів і друкованих видань. Тільки у 1977 р. читальний зал відвідали 576 чол., у тому числі 5 докторів і 54 кандидати наук, які представляли 51 науково-дослідний інститут з м. Москви, України, Білорусії, Молдавії, 158 вузів країни та 23 музеї. З них 17 відвідувачів працювали над підго-

* Враховуючи, що після його виходу архів поповнився новими документами (понад 700 тис. справ), уже готується нове видання довідника по архівних фондах за станом на 1 січня 1979 р.

** П'ятий том цього видання передано до видавництва.

товкою докторських і 131 — кандидатських дисертацій, 45 — монографій, 8 — збірників документів та інших праць.

Відповідно до координаційного плану науково-дослідних робіт Головархіву УРСР архів бере участь у розробці 6 актуальних тем в галузі архівознавства, діловодства та спеціальних історичних дисциплін, готує і проводить теоретичні конференції та семінари, в яких, крім архівістів, беруть участь і представники наукових установ та вузів республіки.

ЦДАЖР УРСР постійно здійснює контроль за діяльністю відомчих архівів і постановкою документальної частини діловодства у міністерствах, відомствах, республіканських установах і організаціях, подає методичну і практичну допомогу у підготовці переліків документів, номенклатур справ, в організації та проведенні республіканських нарад і семінарів працівників діловодного апарату та завідуючих відомчими й об'єднаними архівами. Колектив цього архіву проводить велику роботу по вивченню і узагальненню практичного досвіду щодо відбору документів на державне зберігання в поточному діловодстві. Всі ці заходи сприяють неухильному поліпшенню стану архівної справи в установах та організаціях республіки.

Отже, в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрилися широкі можливості для радянського архівного будівництва, яке докорінно відрізняється від організації архівної справи у дореволюційній Росії та капіталістичних країнах. Декрет від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР», підписаний В. І. Леніним, юридично оформив передачу народові усіх документальних багатств і визначив дальші шляхи розвитку цієї галузі культурного будівництва. Вперше за всю багатовікову історію України її документальні джерела зібрано, упорядковано і охороняються як національне надбання народу. До знаменної дати 60-річчя ленінського декрету державні архіви УРСР підійшли з незаперечними досягненнями. На всіх етапах своєї діяльності вони плідно служили і служать нині справі побудови комунізму в нашій країні.

В. В. Кузьменко

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ АРХИВЫ НА УКРАИНЕ ЗА ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Резюме

В статье освещается становление и развитие советского архивного дела на Украине, показаны успехи в деятельности государственных архивов республики на благо Советской Родины за 60 лет их существования. Особое внимание автор, являющийся директором Центрального государственного архива Октябрьской революции и социалистического строительства в УССР, уделил работе именно этого архива.

Повідомлення

З історії братніх соціалістичних країн

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІЛКИ МОЛОДІ ЧССР (1970—1977 рр.)

Р. М. ПОСТОЛОВСЬКИЙ (Ровно)

В. І. Ленін постійно наголошував на необхідності для революційної партії діяти так, «...щоб молодь робітничого класу виховувалася в дусі соціалізму і в усвідомленні братерства народів»¹. Ленінські ідеї з корінних питань теорії і практики комуністичного виховання молодого покоління лягли в основу ідейно-виховної роботи Комуністичної партії Чехословаччини.

Події 1968—1969 рр. у ЧССР стали великою політичною битвою проти антисоціалістичних сил у КПЧ і в суспільстві. Як підкреслювалося у важливому партійному документі, прийнятому на грудневому (1970 р.) пленумі ЦК КПЧ, «...великої шкоди було завдано насамперед правами нашій молоді. Під приводом критики недоліків... розгромлено Чехословацьку спілку молоді... Внаслідок нерішучих дій Президії Центрального Комітету Комуністичної партії Чехословаччини молодіжні організації були віддані на поталу правим і контрреволюційним силам»². Реакційні елементи намагалися будь-що підірвати ідейні основи молодіжного руху, вирвати його з-під контролю партії. Незважаючи на опір багатьох місцевих організацій молоді, їм вдалося добитися розпуску ЧСМ. В країні з'явилося близько 60 різних молодіжних організацій, 18 з яких проіснували до 1970 р.³

Після того, як до керівництва в партії прийшло здорове ленінське ядро на чолі з Густавом Гусаком, ЦК КПЧ, врахувавши ті помилки і недоліки, що були допущені в ідейно-політичному вихованні молодого покоління, прийняв рішення про створення в ЧССР єдиної молодіжної організації на марксистсько-ленінській основі. У березні 1969 р. в Празі почала функціонувати Ленінська спілка молодих (у Словаччині вона з'явилася в травні того ж року)⁴, а в листопаді 1969 р. було сформовано президію Федеральної Ради дитячих і молодіжних організацій ЧССР, до складу якої ввійшли комуністи, що твердо стояли на інтернаціоналістських позиціях. Під керівництвом КПЧ вона розпочала важку, але благородну діяльність по відновленню єдності молодіжного руху в країні. Партія звернулася із закликом до своїх організацій на місцях подавати Федеральній Раді всіляку допомогу і підтримку.

8 листопада 1970 р. у Празі розпочала роботу Установча конфе-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 71.

² Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ.—Dokumenty plenárního zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa 10.—11. prosince 1970, Praha, 1971, стор. 84—85.

³ А. Лебедев. В братских союзах молодежи, М., 1971, стор. 14.

⁴ Див.: Zpravd o činnosti a dalších úkolech Socialistického svazu mládeže a jeho Pionýrské organizace v České socialistické republice, Praha, 1972, стор. 4.

рення Соціалістичної спілки молоді (ССМ). Напередодні її відкриття в спілці вже налічувалося майже 400 тис. юнаків і дівчат, а у відновленій дитячій організації «Піонер» — близько 500 тис. дітей⁵. На конференції (9 листопада 1970 р.) виступив Перший секретар ЦК КПЧ Густав Гусак. «Нова організація молоді, — наголосив він, — повинна твердо стояти на позиціях соціалізму, оскільки це є вирішальним в ідейно-політичній орієнтації молодого покоління»⁶. Підкреслюючи величезне значення роботи по комуністичному вихованню молоді, Густав Гусак сказав: «У чому має бути зацікавлена ваша організація? В залученні більшості чехословацької молоді до участі в будівництві соціалізму... Коротше кажучи, будемо займатися тим, що ми, комуністи, називаємо масово-політичною роботою»⁷.

Після конференції по всій країні відбулися широкі активи ССМ, в яких брали участь сотні юнаків і дівчат — представники усіх верств населення. Зокрема, 10 листопада 1970 р. в м. Кошіце проходила обласна конференція Соціалістичної спілки молоді. На ній член Президії ЦК КПЧ, секретар ЦК КПЧ Васіл Біляк вказав на основні напрями ідейно-політичної роботи по комуністичному вихованню молодого покоління. Це — вірність ідеалам соціалізму, керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії, дружба, союз і любов до Радянського Союзу⁸.

XIV з'їзд Комуністичної партії Чехословаччини (25—29 травня 1971 р.), безумовно, займає особливе місце не лише в житті КПЧ, але й в житті всієї соціалістичної співдружності і світового комуністичного руху. Як відзначив у своїй промові на ньому глава радянської делегації Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, «...його по праву можна назвати з'їздом перемоги над ворогами соціалізму в ЧССР, з'їздом торжества соціалізму»⁹. З'їзд, зокрема, визначив місце ССМ та її піонерської організації в комуністичному вихованні молодого покоління. «Головне завдання Соціалістичної спілки молоді полягає в тому, — підкреслювалося на цьому форумі комуністів, — щоб залучати і виховувати молодь в душі любові до своєї соціалістичної батьківщини, в душі ширих почуттів дружби до СРСР, до всіх країн і народів соціалістичного табору, щоб основою її власного переконання і світогляду були благородні ідеї соціалізму і комунізму»¹⁰. Були внесені зміни до статуту партії, згідно з якими юнаки і дівчата до 21 року приймалися до лав КПЧ тільки за рекомендацією ССМ¹¹.

Велике значення для втілення в життя програми, накресленої XIV з'їздом КПЧ, мав I з'їзд Соціалістичної спілки молоді, що відбувся 27—30 вересня 1972 р. На той час в рядах ССМ вже налічувалося 800 тис. членів¹².

Серед делегатів, які зібралися в Празі, понад 25% становили молоді робітники і селяни, решту — студенти, школярі, воїни народної армії¹³. Обговоривши форми і методи роботи серед молоді, з'їзд наголо-

⁵ Див.: А. Лебедев. Назв. праця, стор. 18.

⁶ Густав Гусак. Избранные статьи и речи. Октябрь 1969 г.— июль 1973 г., М., 1973, стор. 289.

⁷ Там же, стор. 289.

⁸ Див.: Vasil Bilák. Pravda zůstala pravdou. Projev a články. Říjen 1969.— prosinec 1970, Praha, 1971, стор. 409.

⁹ Л. І. Брежнев. Ленинским курсом. Промови і статті, том третій, К., 1972, стор. 340.

¹⁰ XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии, М., 1971, стор. 250.

¹¹ Див.: XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии, стор. 329—330.

¹² «Комсомольская правда», 22 червня 1973 р.

¹³ Див. Zpráva UV SSM o činnosti a dalších úkolech Socialistického svazu mládeže a Pionýrské organizace SSM I. zjezdu SSM, Praha, 1972, стор. 27.

сив, що вона стає на шлях, накреслений XIV з'їздом КПЧ, «...з переконаністю в тому, що політика партії є програмою нашого майбутнього»¹⁴. Було прийнято статут ССМ.

Після XIV з'їзду КПЧ та I з'їзду Соціалістичної спілки молоді створилися надзвичайно сприятливі умови для активної і плідної діяльності ССМ. На початку 1973 р. в її рядах вже налічувалося 21,1% робітників віком до 26 років, 32,8% — молодих селян, 26% — школярів і студентів, а також 1,2 млн. дітей, що становило 65% всіх підлітків піонерського віку¹⁵. «Це позитивне зрушення стало можливим насамперед завдяки... тому, — підкреслювалося на п'ятому (вересневому) 1973 р. пленумі ЦК ССМ, — що зрозуміла і реалістична лінія XIV з'їзду Комуністичної партії Чехословаччини знайшла підтримку всіх верств суспільства і молодого покоління»¹⁶.

Майже 80 тис. молодих людей вступили в партію, причому більшість з них — за рекомендацією ССМ¹⁷.

Значно поглибилась і розширилась ідейно-виховна робота ССМ. Зокрема, в 1973 навчальному році в сітці політичної освіти навчалось майже 90% її членів, а також понад 50 тис. юнаків і дівчат, які не були членами спілки¹⁸. Про успіхи, досягнуті в ідейному вихованні молоді, свідчать також і десятки тисяч годин, відібраних в сільському господарстві на честь Всесвітнього конгресу миролюбних сил в Москві й на підтримку жертв фашистського режиму в Чилі та ізраїльської агресії проти арабських народів. У період підготовки до X Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Берліні юнаки і дівчата ЧССР зобов'язалися зібрати до фестивального фонду 15 млн. крон. «Мільйон годин, — молоді світу, яка бореться!» — під таким лозунгом молоді чехи і словаки організовували позачергові робочі зміни¹⁹.

В 1972 р. ЦК ССМ звернувся до юнаків і дівчат країни із закликом: «Всіма силами і засобами подати моральну, політичну і матеріальну допомогу в'єтнамському народові, який мужньо бореться з американським імперіалізмом. Фонд солідарності буде... доказом нашої солідарності з справедливою боротьбою цього чудового народу за волю, мир, щастя»²⁰. Члени спілки зібрали 22 млн. крон у фонд допомоги молоді В'єтнаму²¹, а також взяли найактивнішу участь в кампанії «Молодь викриває імперіалізм», організованій ВФДМ²².

КПЧ докладав всіх зусиль для того, щоб праця кожного члена суспільства сприяла не лише створенню матеріальних благ, але й формуванню високого морального обличчя людини. При цьому виключна увага приділяється трудовому вихованню — складовій частині комуністичного виховання. Тому I з'їзд ССМ головним своїм завданням визначив мобілізацію юнаків і дівчат на дальше піднесення соціалістичної економіки країни²³. Нині в Чехословаччині висунуто лозунг: «Молодь — на найважливіші будови!». Ударними будовами Соціалістичної спілки молоді оголошені завод синтетичного каучуку в Кралупах,

¹⁴ Dokumenty I. sjezdu Socialistického svazu mládeže konaného ve dnech 27—30. září 1972, Praha, 1972, стр. 4.

¹⁵ „Mladá fronta“, 5 грудня 1973 р.

¹⁶ Plan činnosti SSM a PO SSM na rok 1974. Schváleno na V plenárním zasedání UV SSM ve dnech 21. a 22. září 1973 v Orlově, Praha, 1973, стр. 3.

¹⁷ «Комсомольская правда», 22 червня 1973 р.

¹⁸ «Комсомольская правда», 23 грудня 1973 р.

¹⁹ «Молодой коммунист», 1973, № 6, стр. 86.

²⁰ Základním organizacím SSM k výročním členským schůzím, Praha, 1972, стр. 2.

²¹ «Комсомольская правда», 3 квітня 1974 р.

²² Див.: „Zapisník mladých“, 1973, № 3, стр. 5—6.

²³ Див.: Dokumenty I sjezdu Socialistického svazu mládeže, стр. 8—10.

електростанція Тушиміце—2, цементний завод у Лохнові та шоста доменна піч на Бітковицькому металургійному комбінаті ім. К. Готвальда. Крім того, районні та первинні організації ССМ взяли шефство над 1800 об'єктами місцевого значення. Чехословацьким юнакам і дівчатам у роботі допомагає досвід, набутий ними під час перебування у складі молодіжних делегацій на ударних будовах Волгограда, Липецька, Донбаса²⁴.

Великого розмаху в країні досягло соціалістичне змагання. На промислових підприємствах і в сільському господарстві працює майже 1,5 тис. молодіжних бригад соціалістичної праці, а ще 4 тис. — бореться за це звання. Двоє керівників цих бригад, члени ССМ Мілан Жабчик і Міхал Гоцко удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці. Молоді новатори виробництва внесли в 1973 р. 10 456 рацпропозицій, що дозволило зекономити близько 330 млн. крон²⁵.

Молоді робітники стали ініціаторами руху під девізом «Переверш сам себе» та «Зеніт». Це сприяє творчому оволодінню професією, участі молоді в заходах по прискоренню науково-технічного прогресу. На підприємствах активно діють «Прожектори молодих» (молодіжні пости по боротьбі за поліпшення організації праці). Так, комплексно-раціоналізаторська бригада Павла Пестра з локомотивного депо Пршеров запровадила у виробництво діагностичний пункт і зекономила 6 млн. літрів дизельного палива на суму 3,5 млн. крон²⁶. Понад 30 тис. юнаків і дівчат беруть участь в роботі майже 7 тис. штабів і патрулів «Молодіжного прожектора» та «Рефлектора»²⁷.

Велику допомогу народному господарству країни надають студентські бригади. Так, якщо в 1971 р. у них налічувалося лише 11,7 тис. чол., то в 1974 р. — 62 тис. студентів вищих і середніх спеціальних навчальних закладів²⁸.

У липні — вересні 1970 р. близько 1 тис. чехословацьких і понад 200 радянських студентів відпрацювали 172,5 тис. годин на будівництві гуртожитку для своїх колег з Вищого технічного училища в м. Брно. У спорудженні найбільшої в ЧССР електростанції Тушиміце-2, яка стала загальнодержавною будовою ССМ, брали участь і молодіжні бригади з СРСР та інших країн соціалістичної співдружності²⁹.

Зростає і соціальна активність чехословацької молоді. Про це, зокрема, свідчить той факт, що майже 30% складу органів народної влади на місцях — молоді чехи і словаки. Вони становлять також понад четверту частину профспілкових активістів. Набагато більше, ніж у минулому, стало юнаків і дівчат у Спілці чехословацько-радянської дружби та інших громадських організаціях країни³⁰.

Виступаючи на XVII з'їзді ВЛКСМ, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев відзначив, що «...тісний зв'язок, спільні дії, братерська дружба з комсомолом і всією молоддю соціалістичних країн — це... один з найважливіших принципів у роботі комсомолу»³¹.

Соціалістична спілка молоді ЧССР високо цінить досвід Ленінського комсомолу — найзагартованішого загону міжнародного комуніс-

²⁴ А. П. Грабовский. Б. М. Пугачев. Мосты дружбы. Сотрудничество молодежи социалистических стран в экономике, М., 1974, стор. 18.

²⁵ «Молодой коммунист», 1974, № 12, стор. 98.

²⁶ „Zapisnik mladých“, 1975, № 5, стор. 30.

²⁷ А. П. Грабовский, Б. М. Пугачев. Назв. праця, стор. 22.

²⁸ „Zapisnik mladých“, 1975, № 6, стор. 7.

²⁹ В. У. Павелко. Дружба народов — дружба культур, К., 1973, стор. 100.

³⁰ Див.: «Комсомольская правда», 23 грудня 1973 р.

³¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, том п'ятий, К., 1976, стор. 51.

тичного і демократичного руху молоді, який пройшов школу змушнення під керівництвом КПРС і є її надійним помічником і резервом. Цей досвід має принципове значення для всіх спілок молоді соціалістичних країн, оскільки сприяє їх зміцненню на марксистсько-ленінській основі. Підкреслюючи важливість прикладу ВЛКСМ для чехословацьких юнаків і дівчат, Клемент Готвальд в поздоровчій телеграмі радянському комсомолові у зв'язку з 30-річчям його створення писав: «Чехословацька молодь, яка тепер приступила до великих творчих завдань будівництва нашої народно-демократичної республіки, дивиться з всезростаючою увагою і любов'ю на приклад своїх радянських братів. Ми віримо, що... зв'язок чехословацької молоді з радянською молоддю буде й надалі зміцнюватися і розвиватися»³².

В листопаді 1973 р. під час місячника чехословацько-радянської дружби наші комсомольці побували у первинних організаціях ССМ, де розповіли про історію створення ВЛКСМ, поділилися досвідом роботи. З великим успіхом пройшли кінофестиваль, присвячений життю радянської молоді, а також семінари, на яких виступили лектори ЦК ВЛКСМ³³.

Напередодні святкування 30-річчя визволення Чехословаччини Радянською Армією за заслуги у вихованні молодого покоління та значний вклад у соціалістичне будівництво країни Соціалістична спілка молоді була удостоєна найвищої урядової нагороди ЧССР — ордена Клемента Готвальда³⁴.

XV з'їзд Комуністичної партії Чехословаччини, який відбувся 12—16 квітня 1976 року, констатував, що після XIV з'їзду КПЧ ряди Соціалістичної спілки молоді та її піонерської організації значно зросли. Нині вони об'єднують більш як 2 млн. юнаків, дівчат і дітей. «Надзвичайно важливим є те, — підкреслювалося на з'їзді, — що відбулося зрушення до кращого й у віковому складі комуністів. Понад 90 процентів кандидатів у члени КПЧ — молоді люди віком до 35 років і більш як 50 процентів — до 25 років. Першочерговим завданням в ідеологічній роботі залишається систематичне виховання молодих людей в дусі патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму»³⁵.

У вересні 1977 р., коли все чехословацьке суспільство готувалося гідно відзначити славний ювілей — 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, відбувся II з'їзд ССМ ЧССР. На період його скликання 43 тис. первинних організацій спілки об'єднували в своїх лавах 1 млн. 360 тис. юнаків і дівчат. Робітнича молодь становила 62% усіх членів ССМ³⁶. Глибоко проаналізувавши діяльність Соціалістичної спілки молоді за період, що минув після I з'їзду, він намітив програму дальших звершень чехословацької молоді. «У послідовному здійсненні всіх завдань, в повній відповідальності за їх виконання та в найтіснішому згуртуванні нашої організації навколо Комуністичної партії є запорука того, що і в наступній п'ятирічці ми гідно виправдаємо почесне звання вірного помічника Комуністичної партії Чехословаччини»³⁷.

³² Klement Gottwald mladeži, Bratislava, 1971, стор. 60.

³³ «Комсомольская правда», 4 квітня 1974 р.

³⁴ «Вестник КМО СССР», 1975, № 4, стор. 27.

³⁵ XV съезд Коммунистической партии Чехословакии, М., 1977, стор. 71.

³⁶ Zpráva ústředního výboru SSM o činnosti SSM a PO SSM v období od I. sjezdu SSM a dalších úkolech SSM a PO SSM po XV. sjezdu Komunistické strany Československa přednesená členem sekretariátu UVKS a Předsedou UV SSM Jindřichem Poledníkem na II. sjezdu SSM dne 29. září 1977. (Vyšlo v deníku Mladá fronta dne 30. září 1977), стор. 24.

³⁷ Там же, стор. 30.

БОРотьБА КОМУНІСТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ ПОЛЬЩІ ЗА ЄДИНИЙ ФРОНТ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ (1923 р.)

В. М. ЦЯТКО (Луцьк)

Масові революційні виступи робітників Польщі в другій половині 1923 р. були викликані могутнім революційним піднесенням, що охопило всі континенти після перемоги Великого Жовтня. У цей період у Польщі закладалися основи єдиного пролетарського фронту, під керівництвом Комуністичної робітничої партії (КРПП) велася боротьба за подолання розколу серед робітничого класу. Саме єдність рядів пролетаріату була запорукою його перетворення у гегемона всіх революційних і прогресивних сил країни. У працях радянських істориків І. С. Яжборовської та В. С. Неволіної вже висвітлювалися питання боротьби КРПП за єдиний фронт робітничого класу¹. Автор даного повідомлення ставить своїм завданням показати боротьбу Компартії Польщі за єдиний фронт у період революційного піднесення другої половини 1923 р., коли в умовах глибокої політичної кризи і катастрофічної інфляції в Польщі почали складатися об'єктивні і суб'єктивні передумови для створення такого фронту.

28 травня 1923 р. до влади в Польщі прийшла правочентристська коаліція, яка виражала інтереси поміщиків, буржуазії та багатих селян. Новий уряд вирішив перекласти весь тягар економічних і фінансових труднощів на плечі робітників і малоземельного селянства. Наступ реакції в Польщі викликав необхідність створення єдиного робітничого фронту. Керуючись ленінським «Листом до польських комуністів» від 19 жовтня 1921 р.², КРПП почала готувати робітничий клас до майбутніх вирішальних боїв. Головна увага при цьому приділялася єдності «знизу», тобто згуртуванню лав робітничого класу в революційній боротьбі. Але в той час єдиний фронт не можна було створити без угоди з профспілками та іншими партіями, під впливом яких ще перебувало багато робітників. У зв'язку з цим В. І. Ленін писав: «Мета і смисл тактики єдиного фронту полягає в тому, щоб втягти у боротьбу проти капіталу все ширшу масу робітників, не спиняючись перед повторними зверненнями з пропозицією проводити спільно таку боротьбу навіть до вождів II і II¹/₂ Інтернаціоналів»³.

У 1923 р. робітничий рух Польщі був розколотий на ліву і праву течії. Основна частина робітничого класу країни (шахтарі, металурги, залізничники і текстильники, зокрема Верхньої Сілезії і Лодзінського промислового району) підтримувала Національну робітничу партію (НПР), керівництво якої перебувало на реформістських і націоналістичних позиціях. НПР спиралася у своїй діяльності на Польське профспілкове об'єднання (ППО) — найбільший у країні профцентр, що об'єднував 586 тис. чол. (54,6% усіх робітників — членів профспілок)⁴. НПР представляла праву течію в робітничому русі Польщі.

¹ І. С. Яжборовская. Коммунистическая партия Польши и идеи Октября, М., 1967; її ж. Идейное развитие польского революционного рабочего движения, М., 1973; В. С. Неволіна. К истории борьбы КРПП за осуществление тактики единого фронта.—Ленин и Польша, М., 1970; її ж. III конгресс Коминтерна и Коммунистическая рабочая партия Польши.—Третий конгресс Коминтерна, М., 1975; її ж. Коминтерн и революционное сотрудничество РКП(б) и Коммунистической рабочей партии Польши (1918—1923 гг.).—СССР и Польша, т. 1, М., 1977.

² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 171—172.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 124.

⁴ Polska klasa robotnicza, t. IV, Warszawa, 1973, стор. 153.

Другою реформістською робітничою партією була Польська соціалістична партія (ППС). Під її впливом перебували класові профспілки, на чолі яких стояла Центральна комісія профспілок.

У 1923 р. за КРПП, ППС і НПР йшло понад 86% організованих у профспілки робітників — 964 тис.чол.⁵ Охоплення їх політикою єдиного фронту дало б можливість успішно відбити наступ реакції і капіталу.

У зв'язку з перегрупуванням політичних сил влітку 1923 р. у Польщі почали складатися передумови для створення єдиного фронту робітничого класу. 12 червня, зокрема, керівництво ППС опублікувало відозву «До трудящего населення міст і сіл», у якій заклиало до боротьби з урядом Вітоса⁶. Згодом в опозицію до уряду перейшла і НПР.

Незважаючи на те, що керівники ППС виступали проти єдиного фронтових дій з комуністами, 27 червня 1923 р. відомий діяч КРПП А. Варський послав Центральному комітету КРПП у Варшаву депешу, в якій пропонував негайно звернутися до ЦВК ППС з вимогою створити єдиний фронт робітників⁷.

16—21 липня 1923 р. відбувся загальний страйк лодзінських текстильників, які висунули економічні вимоги⁸. Готуючись до страйку, рядові члени ППС, НПР і безпартійні робітники всупереч керівництву створили єдиногофронтний комітет, який очолив комуніст⁹. Цей комітет і подав сигнал до страйку. Таким чином, єдиний фронт робітничого класу почав складатися «знизу», за ініціативою комуністів. Розмах страйку змусив уряд вдатися до арбітражу. 21 липня в присутності міністра праці підприємці підписали угоду про підвищення зарплати робітникам.

Страйк у Лодзі мав велике політичне значення. В серпні 1923 р. до табору відкритих противників уряду Вітоса перейшла НПР. У профспілках ППС посилилась «червона фракція», яку представляли комуністи. 8 вересня на виборах голови класової профспілки лодзінських текстильників кандидати КРПП дістали 32, а ППС — 42 голоси¹⁰.

У зв'язку із загальним страйком текстильників Лодзі Виконавче бюро Червоного Інтернаціоналу профспілок 2 серпня 1923 р. звернулося з відозвою «До пролетарів Польщі». У ній, зокрема, підкреслювалося, що в даний момент найважливішим завданням робітничого руху є створення єдиного робітничого фронту незалежно від партійно-політичної організації пролетарів. Виконавче бюро Профінтерну заклиало не чекати для цього згоди ЦВК ППС, а негайно самим скрізь створювати його «знизу», беручи приклад з лодзінських текстильників¹¹.

Дії робітників вилинули на керівництво Лодзінського окружного ППС, яке розійшлося з позицією ЦВК ППС у питанні про єдиний фронт з комуністами. Коли на осінь 1923 р. було оголошено вибори до Лодзінської лікарняної каси, окружком прийняв пропозицію комуністів про створення єдиногофронтного виборчого комітету. Після переговорів між представниками окружкомів КРПП і ППС було вирішено

⁵ Там же.

⁶ Брестський обласний державний архів, ф. 67, оп. 1, спр. 264, арк. 135.

⁷ Adolf Warszawski. Korespondencja polityczna z lat 1920—1926.— „Z pola walki”, 1971, № 2, стор. 151.

⁸ Международное профдвижение 1923—1924 гг. Отчет Исполбюро III конгресса Профинтерна, М., 1924, стор. 34.

⁹ Ludwik Mroczka. Łódzka organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1918—1926, Łódź, 1971, стор. 149.

¹⁰ Там же, стор. 152.

¹¹ «Красный Интернационал профсоюзов» (орган Исполбюро Профинтерна), 1923, № 8, стор. 259.

після виборів розподілити одержані мандати порівну¹². Це був дальший крок у порівнянні із страйковими липневими подіями.

Під тиском робітничих мас погодився на переговори з комуністами і Домбровський окружком ППС. 12 серпня 1923 р. представники окружкомів КРПП і ППС досягли угоди про спільний виборчий блок до лікарняної каси Домбровського басейну. Було вирішено, що спільний виборчий комітет складатиметься з однакової кількості представників від комуністів і соціалістів¹³.

Вперше робітничий клас двох великих промислових районів країни став на шлях подолання розколу. Всупереч інструкціям ЦВК ППС Лодзінський і Домбровський окружками ППС пішли на створення єдиного фронту «зверху». Діяльність комуністів Домбровського басейну дістала схвалення Виконкому Комінтерну¹⁴.

Особливо активізувалася боротьба комуністів Польщі за створення єдиного робітничого фронту після II з'їзду КРПП, що проходив 19 вересня — 2 жовтня 1923 р. під Москвою. Прийнятий на з'їзді маніфест закликав трудящих Польщі до боротьби за створення єдиного пролетарського фронту і робітничо-селянського уряду¹⁵.

Після II з'їзду КРПП член ЦК партії Г. Валецький звернувся з листом «До президії і делегатів конгресу ППС у Кракові». Від імені ЦК КРПП Валецький закликав делегатів XIX конгресу ППС до спільної боротьби за повалення уряду Вітоса—Хієни і створення робітничо-селянського уряду¹⁶. Але на лист Валецького ППС дала негативну відповідь.

Тому КРПП змушена була сама очолити боротьбу робітників, початком якої став загальний страйк у Верхній Сілезії. Він був оголошений 9 жовтня 1923 р. лідерами ППО під тиском шахтарів. Але вже першого дня після переговорів з підприємцями керівники ППО домовилися про підвищення зарплати на 130% і закликали робітників наступного дня приступити до роботи¹⁷. Угодовство НПР і опортунізм лідерів ППО створювали великі перешкоди на шляху боротьби робітників за свої права. Робітники Верхньої Сілезії обрали єдиногофронтний комітет на чолі з комуністом Ю. Вечореком. Комітет звернувся з відозвою до пролетаріату басейну, в якій закликав продовжувати боротьбу за підвищення зарплати на 200%, аж до її довоєнного розміру¹⁸.

Робітники Верхньосілезького басейну пішли за комуністами. Страйк тривав до 17 жовтня. Виступ робітників «промислового серця» Польщі дуже стривожив уряд. 13 жовтня на засіданні Ради міністрів було прийнято рішення зняти з посади верхньосілезького воеводу Шультіса як «малоенергійного»¹⁹.

Успіх комуністів Верхньої Сілезії пояснюється тим, що вони повели робітничі маси на боротьбу під лозунгами, які були доступні і зрозумілі тоді всім, і, дотримуючись вказівки В. І. Леніна, уважно слід-

¹² Ludwik Mroczka. Назв. праця, стор. 177.

¹³ Jan Walczak. Ruch robotniczy w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1918—1926. Katowice, 1973, стор. 152.

¹⁴ Коммунистический Интернационал. Исполком. Два года борьбы и работы, М., 1924, стор. 54.

¹⁵ II zjazd Komunistycznej Partii Robotniczej Polski, Warszawa, 1968, стор. 592.

¹⁶ Henryk Walecki. Wybór pism, t. II. Warszawa, 1967, стор. 105.

¹⁷ Henryk Rechowicz. Proletariat Górniego Śląska w walce o poprawie warunków bytowych (1923—1924), Katowice, 1965, стор. 21.

¹⁸ Historia Polskiego Rewolucyjnego ruchu robotniczego 1878—1948 (Wybór dokumentów), Warszawa, 1975, dok. 29.

¹⁹ Henryk Rechowicz. Назв. праця, стор. 23.

кували «...за дійсним станом свідомості і підготовленості саме всього класу (а не тільки його комуністичного авангарду), саме всієї трудящої маси (а не тільки її передових людей)»²⁰. Секретаріат Виконкому Комінтерну, відзначаючи успіхи КРПП у здійсненні тактики єдиного фронту під час загального страйку у Верхній Сілезії, підкреслював, що ксмуністи басейну відіграли в ньому «керівну роль», що страйк був «поворотним пунктом» у «розвитку класової свідомості верхньосілезьких робітничих мас»²¹. У своєму виступі на V конгресі Комінтерну представник від КРПП зазначав, що в ході жовтневого страйку комуністи «завоювали маси», незважаючи на націоналістичне цькування²².

17 жовтня 1923 р., після перемоги страйку робітників Верхньої Сілезії А. Варський звернувся з листом до ЦК КРПП, у якому рекомендував запропонувати ЦВК ППС та представникам інших робітничих партій створити єдиний фронт, щоб разом розгорнути організацію загального політичного страйку в масштабі всієї країни з метою повалення уряду Вітоса. Центральний комітет Спілки пролетаріату міст і сіл (легальне представництво КРПП), у свою чергу, звернувся з відкритим листом до президії і делегатів ХІХ конгресу ППС з пропозицією створити єдиногофронтний комітет. Лист був підписаний депутатом сейму комуністом С. Крулківським²³.

Не встигли власті погасити страйк у Верхній Сілезії, як революційну боротьбу почали робітники Домбровського басейну. Страйк пролетарів «червоного басейну» продовжувався з 15 по 27 жовтня. Його очолили комуністи і представники ППС. Фактично це був єдиногофронтний виступ, до якого закликала КРПП. 22 жовтня діяч КРПП М. Кошутська звернулася з листом до ЦК КРПП, вимагаючи «посилити кампанію за єдиний фронт» напередодні з'їзду ППС. Вона вважала, що страйки у Верхній Сілезії і Домбровському басейні створюють для цього «сприятливий ґрунт»²⁴.

22 жовтня 1923 р. хід боротьби польських робітників обговорювався на Виконавчому бюро Профінтерну. З доповіддю «Становище в Польщі» виступив представник від КРПП Г. Ляуер (Е. Бранд). Він, зокрема, підкреслив, що в країні останнім часом став помітним «сильний рух» не тільки серед робітників, а й серед державних службовців²⁵. Це значно розширювало фронт боротьби з капіталом.

Напередодні загального політичного страйку в Польщі ППС знову відповіла відмовою на пропозицію КРПП створити єдиний фронт і залучити до нього НПР, її профцентр ППО, а також Українську соціал-демократичну партію та окремі робітничі групи.

Але КРПП знайшла можливість продовжити єдиногофронтну боротьбу. 5 листопада 1923 р. ЦВК ППС і Центральна комісія профспілок оголосили про початок загального політичного страйку²⁶. КРПП закликала пролетарів Польщі включитися в єдиногофронтну боротьбу. У відозві ЦК КРПП, зокрема, говорилося: «Настала вже пора, щоб відгукнувся весь робітничий клас Польщі! Робітники! Робітниці! Ко-

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 40.

²¹ Коммунистический Интернационал. Исполком. Два года борьбы и работы, стор. 53—54.

²² Пятый Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала. Стенографический отчет, ч. I, М.—Л., 1925, стор. 271.

²³ Adolf Warski. Назв. праця, стор. 157.

²⁴ Korespondencja polityczna Marii Koszutskiej (Very Kostrzewy) z lat 1922—1924. Cz. II.—„Z pola walki”, 1965, № 3, стор. 146.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 534, оп. 3, спр. 47, арк. 29.

²⁶ Львівський обласний державний архів, ф. 271, оп. 1, спр. 147, арк. 117.

муністична партія з самого початку боротьби доводила, що необхідне згуртування всіх пролетарських сил, необхідне оголошення загального страйку!» Відозва закінчувалася словами: «Геть уряд Хієни—П'яста!»²⁷.

5—7 листопада, у дні загального політичного страйку комуністи перебували в перших рядах робітничого класу. 6 листопада 1923 р. взялися за зброю пролетарі Кракова, які перебували під впливом ППС та НПР. Загальний політичний страйк і Краківське повстання поглибили політичну кризу в країні і змусили правлячі кола відмовитися від проведення наступу на робітничий клас. Було знято з посад краківського воеводу Галецького і командуючого 5-м краківським корпусним військовим округом генерала Чікеля, а також скасовано військово-польові суди, припинено мілітаризацію залізниць. Відомий діяч КРПП Г. Ляуер писав, що з липня 1923 р. в робітничому русі Польщі почався період піднесення²⁸.

Боротьба КРПП за єдиний фронт була високо оцінена Виконкомом Комінтерну у відозві «До повстання польських робітників у Краківі». У ній, зокрема, підкреслювалося, що головним завданням «пролетаріату, який бореться тепер, як і раніше, стоїть велике завдання — створення єдиного бойового фронту»²⁹. У звіті залізничного відділу при КРПП за листопад — грудень 1923 р. було сказано, що осінні події 1923 р. в Польщі свідчили про можливість перемоги робітників, якщо б вони створили єдиний фронт боротьби³⁰.

Саме завдяки єдиnofронтним діям, відзначалося у звіті Виконбюро III конгресу Профінтерну, робітничий клас Польщі став у ряди «найбільш революційно-сильних загонів європейського пролетаріату» разом з робітниками Німеччини і Болгарії³¹. І хоча боротьба КРПП за створення єдиного пролетарського фронту в період революційного піднесення 1923 р. через угодовство лідерів ППС і НПР не увінчалася успіхом, але наслідки її були вагомими. Так, на шлях єдиnofронтних дій з КПЗУ в західноукраїнських областях стала УСДП. Разом з комуністами в сеймі виступали і члени сеймової фракції УСДП А. Пашук, Х. Приступа, Й. Скрипа та Я. Войтюк — в майбутньому відомі діячі КПЗУ. Тісне співробітництво послів УСДП з комуністами в сеймі було високо оцінено Секретаріатом Виконкому Комінтерну³².

Традиції боротьби за єдиний фронт, яку вела КРПП, були пізніше розвинуті і втілені на практиці Польською об'єднаною робітничою партією. У програмній доповіді на VI з'їзді ПОРП перший секретар ЦК ПОРП Е. Герек, зокрема, підкреслював, що Польська об'єднана робітнича партія «глибоко переробила всі наявні досягнення в галузі ідеології і політичний досвід польського робітничого руху»³³.

* * *

²⁷ Tomasz Dąbał. Powstanie krakowskie, Mińsk, 1925, стор. 32—33.

²⁸ Э. Бранд. События в Польше.—«Красный Интернационал профсоюзов», 1923, № 12, стор. 547.

²⁹ «Правда», 17 листопада 1923 р.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 534, оп. 7, спр. 424, арк. 43.

³¹ Международное профдвижение 1923—1924 гг. Отчет Исполбюро III конгресса Профинтерна, М., 1924, стор. 245.

³² Коммунистический Интернационал. Исполком. Два года борьбы и работы, стор. 55.

³³ Эдвард Герек. Избранные статьи и речи, М., 1975, стор. 90.

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКО-ПАРТІЙНИХ ШКІЛ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

М. Г. БЕЗПАЛКО (Київ)

В роки соціалістичного будівництва важливу роль в ідейно-політичному вихованні комуністів і безпартійного активу відігравали радянсько-партійні школи. Комуністична партія приділяла питанням їх створення і діяльності посилену увагу. Це зумовлювалося тим, що через радпартшколи партія не тільки вирішувала завдання підвищення ідейно-теоретичного рівня комуністів і безпартійних активістів, а й готувала керівні кадри для партійного і радянського апарату.

Проблема підготовки й ідейно-політичного виховання партійних і радянських кадрів набувала в складних умовах перехідного періоду надзвичайно важливе значення. Як підкреслював в своїх рішеннях XI з'їзд РКП(б), «кожній організації партії доводиться в тій чи іншій формі брати діяльну участь в усьому багатоскладному господарському, адміністративному, культурному й політичному житті перехідного періоду»¹. Забезпечення конкретного керівництва розв'язанням усіх завдань було можливим лише при наявності теоретично підготовлених, ідейно загартованих кадрів, здатних очолити маси в боротьбі за побудову соціалізму.

Проблему підготовки й ідейно-політичного виховання мас Комуністична партія вирішувала насамперед через систему середніх і вищих партійних навчальних закладів — радпартшколи і комвузи. Оскільки підвищення рівня марксистсько-ленінської підготовки комуністів було для радпартшкіл і комвузів завданням першорядної ваги, ці навчальні заклади включалися в мережу партійної освіти як важливі форми її середньої (радпартшколи) і вищої (комвузи) ланок.

Історія радянсько-партійних шкіл починається від короткотермінових агітаційно-пропагандистських та інструкторських курсів, які створювалися при партійних комітетах одразу ж після перемоги Великого Жовтня і були покликані покласти початок розв'язанню проблеми підготовки й виховання кадрів. Проте короткий термін навчання на цих курсах (два-три тижні), відсутність чітких цільових настанов, розроблених навчальних планів і програм, недостатність викладацьких кадрів не давали можливості розв'язати цю проблему такою мірою, як було необхідно. Тому йшли пошуки нових, досконаліших форм підготовки і виховання партійних кадрів. З 1918 року при губернських комітетах партії створювалися радянсько-партійні школи вже з дво- і тримісячним строком навчання. Проте й вони не могли забезпечити розв'язання завдання підготовки всебічно освічених, теоретично грамотних партійних і радянських працівників.

В березні 1919 року VIII з'їзд РКП(б) доручив Центральному Комітетові: «1) організувати вищу партійну школу при ЦК; 2) виробити загальну програму і план занять в місцевих партійних школах; 3) допомогти місцевим партійним школам присилкою відповідних лекторів»². Однак, в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції справитися з цим завданням було надзвичайно важко. Тільки в умовах переходу до мирного соціалістичного будівництва Центральний Комітет

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К. 1954, стор. 582.

² Там же, стор. 415.

і партійні органи на місцях дістали змогу приділити значно більше уваги створенню розгалуженої мережі радянсько-партійних шкіл (повітових, районних, губернських) і визначенню їх конкретних цілей та завдань, розробці програм, навчальних планів, методичних посібників.

Гостра потреба в ідейно загартованих кадрах для низових органів партійного і радянського апарату вимагала вироблення основних принципів будівництва радпартшкіл, керівництва їх роботою спочатку в масштабах губерній, а потім і усієї країни. В липні 1920 року Агітаційно-пропагандистська колегія ЦК РКП(б) прийняла рішення про об'єднання всіх партійних і радянських шкіл, політкурсів, політосвітніх курсів, що діяли на місцях, в єдині губернські школи «з обов'язковим існуванням при них партійного і радянського циклу»³.

Основні принципи будівництва радпартшкіл і керівництва їх роботою були вперше сформульовані в циркулярному листі ЦК РКП(б) і Наркомосу РСФРР від 7 серпня 1920 року «Про радянсько-партійні школи». В листі, адресованому всім губкомам партії, виконавчим комітетам і відділам народної освіти, відмічалось, що «із залученням все нових верств робітників і селян до радянської і партійної роботи на постійно висувається завдання планомірної організації їх теоретичної і практичної підготовки до цієї роботи»⁴. Для організації такої підготовки, підкреслювалося в циркулярі, необхідно створити «всеросійську мережу (спочатку губернських, а потім і повітових) комуністичних партійно-радянських шкіл»⁵. Робота ця покладалася на Народний Комісаріат Освіти, який здійснював її під загальним керівництвом і контролем ЦК РКП(б). З метою усунення паралелізму всі існуючі на місцях партійні або радянські школи, крім короткотермінових шкіл пониженого типу і шкіл політичної грамоти, а також всі політичні курси, в тому числі організовані военкоматами, вливалися в комуністичні партійно-радянські школи.

В циркулярі були сформульовані також принципи керівництва радпартшколами. З перших днів свого існування радянсько-партійні школи діяли як партійні учбові заклади і виконували завдання підготовки і марксистсько-ленінського виховання партійних і радянських працівників. Тому ідейне керівництво та контроль за їх діяльністю здійснювали партійні комітети. Адміністративно-організаційною, господарською, навчальною, методичною роботою шкіл керували відділи народної освіти, а точніше — їх позашкільні відділи.⁶

Організація радпартшкіл здійснювалася швидкими темпами. В країні на кінець січня 1921 року функціонувало 43 губернських і 25 повітових партійних шкіл, в яких навчалося понад 14 тис. чоловік⁷. На Україні на червень 1921 року налічувалось 35 радпартшкіл⁸. Проте не всі вони мали необхідну матеріальну базу, потрібний контингент слухачів, не всюди вистачало викладацьких кадрів. Не було чітких навчальних планів, єдиних програм, бракувало підручників, навчальних посібників.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 3, арк. 1.

⁴ Справочник партійного работника, М., 1921, стор. 58.

⁵ Там же.

⁶ Восени 1920 року позашкільний відділ Народного Комісаріату освіти був реорганізований в Головний політико-освітній комітет (Головполітосвіта), у складі якого з кінця року діяв підвідділ радпартшкіл із спеціальною секцією (а пізніше відділенням) губернських і повітових радпартшкіл. Відповідні відділи політосвіти діяли на місцях. В червні 1930 року Головполітосвіта була реорганізована в сектор політико-освітньої і масової роботи Наркомосу СРСР.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 34, арк. 67.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 235, арк. 21.

Вирішувати ці питання треба було у масштабах всієї країни при безпосередній участі всіх партійних організацій.

Конкретну програму розвитку радпартшкіл в умовах мирного соціалістичного будівництва накреслив Х з'їзд РКП(б). Наголосивши на їх важливому значенні у справі підготовки і виховання партійних кадрів, з'їзд визначив як мінімальне програмове завдання щодо партшкіл на найближчий рік: «В кожному губернському місті мати добре поставлену радпартшколу з двома-трьома випусками на рік і не менше ніж у половині повітів республіки організувати повітові радпартшколи за скороченою програмою»⁹. З'їзд передбачив проведення ряду заходів по налагодженню нормальної діяльності партійних учбових закладів. Головополітосвіті, комуністичному університету ім. Я. М. Свердлова і Агітвідділу ЦК РКП(б) було доручено забезпечити повітові школи не менш, як 300 достатньо підготовленими лекторами. Усіх відповідальних партійних працівників з'їзд зобов'язав бути лекторами партійних шкіл і вважати цю роботу одним з найважливіших своїх обов'язків. Для створення підручників було вирішено мобілізувати ряд «відповідальних партійних літераторів». З'їзд підкреслив, що «радпартшколи організовуються і ведуться політосвітами під загальним теоретичним керівництвом партійних комітетів»¹⁰.

Втілюючи в життя рішення з'їзду, партійні органи на місцях розгорнули активну роботу по створенню радянсько-партійних шкіл. ЦК КП(б)У в липні 1921 року надіслав губкомам партії циркулярний лист, у якому підкреслювалося, що на підвідділи партійної освіти при агітаційно-пропагандистських відділах губкомів партії покладається завдання «створення мережі радпартшкіл по губернії»¹¹. Пропонувалася двоступенева система радпартшкіл: I ступінь — початкова (повітова) партійна школа на 150—200 чоловік, термін навчання 2 місяці (перший місяць — усі курсанти навчалися за загальною програмою, другий — заняття проводилися по спеціальних секціях); II ступінь — губернська радпартшкола на 300—500 чоловік, тривалість навчання — 4 місяці (три місяці — загально-теоретичний курс, один — заняття по секціях)¹². Проте чіткої єдиної системи радянсько-партійних шкіл в цілому по країні ще не було. В окремих регіонах поряд з губернськими і повітовими створювались також обласні і районні партійні школи. Різною була тривалість навчання навіть в однотипних радянсько-партійних школах. Програма повітової радпартшколи на Україні була розрахована на 2 місяці, в Російській Федерації — на 4, губернської — відповідно на 4 і 6 місяців.

Значну роль у здійсненні настанов партії по встановленню єдиної системи партійних шкіл відіграла I Всеросійська конференція радянсько-партійних шкіл, яка відбулася в грудні 1921 року. Учасники конференції обговорили питання про завдання і типи радпартшкіл, принципи побудови їх мережі, організацію внутрішнього життя, взаємодії з іншими організаціями, матеріальне забезпечення і фінансування, принципи побудови програм, методи занять та ін. Конференція встановила два типи радянсько-партійних шкіл: 1) I ступеня (повітова) з тримісячним курсом навчання — давала елементарні політичні знання місцевим практичним працівникам без конкретної спеціалізації; 2) II ступеня (губернська) з річним терміном навчання готувала пар-

⁹ КППС в резолюціях..., ч. I, стор. 517.

¹⁰ Там же, стор. 518.

¹¹ «Комуніст», 1921, 19 квітня.

¹² «Известия ЦК КП(б)У», 1921, № 4, стор. 22—23.

тійних і радянських працівників районного і повітового масштабу. До неї приймали тих, хто закінчив школу I ступеня або мав знання в обсязі її програми. Слухачі повинні були одержати тут не тільки всебічні знання теорії марксизму, а й набути певну спеціальну підготовку, тому навчальним планом школи передбачалися крім 6 місяців теоретичних занять, спільних для всіх слухачів, 3 місяці занять на спеціальних відділеннях — партійному, лекторському, економічному, адміністративно-правовому, політосвітній роботі. Для всіх типів шкіл навчальний рік встановлювався з 15 вересня по 15 червня з двотижневими канікулами двічі на рік. Конференція визначила також основні напрями організації внутрішнього життя радпартшкіл¹³.

Рішення конференції в цілому були схвалені ЦК РКП(б). У січні 1922 р. в циркулярному листі «Про правильну організацію радпартшкіл» Центральний Комітет запропонував всім губкомам партії неухильно керуватися резолюціями конференції про завдання і типи радпартшкіл, організацію їх внутрішнього життя, основні принципи побудови методики роботи радпартшкіл¹⁴.

Перед партійними організаціями було поставлено завдання приділити максимум уваги радянсько-партійним школам. Це було особливо важливо у зв'язку з тим, що чистка рядів партії, яка проводилась за рішенням X з'їзду РКП(б), виявила не завжди високий рівень політичної підготовки комуністів. Як підкреслювалося в рішеннях XI з'їзду партії, звідси випливало «завдання систематичного піднесення рівня політично-марксистської освіти маси членів партії. Це завдання здійснюється, головним чином системою партійних і радянсько-партійних шкіл...»¹⁵ З'їзд акцентував увагу партійних організацій на необхідності достаточного переглянути, оформити і закріпити мережу радянсько-партійних шкіл з тим, щоб у кожному губерньському місті, а в губернії — на кожні два-три повіти була одна школа відповідного ступеня¹⁶.

ЦК РКП(б) спрямував роботу партійних комітетів при розв'язанні ними питань організації радпартшкіл на зміцнення їх матеріальної бази, комплектування слухачами, забезпечення кадрами викладачів, правильною постановки навчальної, методичної і виховної роботи. Про це, зокрема, свідчать циркулярні листи, які Центральний Комітет партії спільно з Головополітосвітою направляв на місця. Тільки за лютий-травень 1922 року було направлено сім таких листів, серед них: «Про радпартшколи», «Про прикріплення до радпартшкіл кваліфікованих працівників-комуністів», «Про викладачів-комуністів для радпартшкіл», «Про комплектування радпартшкіл курсантами», «Про кошти для радпартшкіл» та ін.¹⁷

На місцях питання про створення і діяльність радпартшкіл уважно вивчалися партійними комітетами, систематично розглядались на колегіях агітаційно-пропагандистських відділів, виносились на обговорення нарад, присвячених пропагандистській роботі.

Всебічно було розглянуто питання про радпартшколи на всеукраїнській нараді по пропагандистській роботі (1922 рік). Учасники спеціальної секції радпартшкіл заслухали повідомлення завідуючих губерньськими школами і обговорили доповідь «Основні проблеми радпартшкіл в Україні». На основі загальнопартійних настанов були розроблені рекомендації щодо мережі радпартшкіл в республіці, визначались їх

¹³ Див.: Справочник партийного работника, вып. 2, М., 1922, стор. 58—60.

¹⁴ Див.: Там же, стор. 96.

¹⁵ КПРС в резолюциях..., ч. I, стор. 605.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Див.: Справочник партийного работника, вып. 3, М., 1923, стор. 155—159.

цілі і завдання. Нарада приділила значну увагу питанням про комплектування радпартшкіл, джерелам їх постачання та фінансування, організацію внутрішнього життя, підкреслила необхідність найсерйознішого підходу до розв'язання проблеми викладацьких кадрів¹⁸.

Посилення уваги партійних організацій до радпартшкіл сприяло їх швидкому кількісному зростанню, проте якість їх роботи не завжди в повній мірі відповідала вимогам партії. Тому XII з'їзд РКП(б) прийняв рішення в найближчий час мережу радпартшкіл не розширювати, а зосередити увагу на поліпшенні якості їх роботи: уточнити практичні цільові завдання радпартшкіл, посилити вимоги до набору слухачів, поліпшити постановку навчальної, виховної та культурно-освітньої роботи в радпартшколах та ін. З'їзд рекомендував партійним організаціям систематично вивчати, систематизувати й узагальнювати досвід роботи радпартшкіл як такий, що найбільш заслуговує на увагу в системі партійної освіти: «Аж ніяк не випускаючи з уваги основних завдань радпартшкіл — підготовку командного складу партійних, профспілкових і радянських органів на місцях, партійні організації повинні поряд з цим поставити своїм завданням перетворення радпартшкіл і комуніверситетів у зразкові школи комуністичної освіти»¹⁹. Партія, розглядаючи радпартшколи як кузню партійних кадрів, наголошувала, що в системі партійної освіти вони є однією з важливих форм підвищення ідейно-політичного і теоретичного рівня комуністів. Цьому був підпорядкований зміст навчання в радпартшколах.

Навчальні плани і програми постійно вдосконалювалися. Перша Всеросійська конференція радпартшкіл, визначаючи принципи розробки їх, підкреслила, що головна увага повинна бути зосереджена на глибокому вивченні слухачами марксистсько-ленінської теорії, цьому завданню повинно бути підпорядковане викладання і загальноосвітніх предметів.

На Україні в 1922/23 р. навчальний план радпартшкіл I ступеня був розрахований на 500 годин. Спочатку викладались предмети загальноосвітнього циклу, на які відводилося 218 годин, а потім суспільні дисципліни — 282 години. В радпартшколі II ступеня з 1368 навчальних годин на загальноосвітні предмети відводилося 324 години, на суспільні дисципліни — 740 годин, тобто дві третини всього учбового часу²⁰. Із суспільних дисциплін слухачі вивчали історію Росії, України, Заходу, вчення про державу і Радянську владу, історію РКП(б) і КП(б)У, політекономію, економічну політику, аграрне питання, профспілковий рух, питання атеїзму. Проте в змісті викладання суспільних дисциплін часто мали місце серйозні прорахунки. Недостатньо уваги приділялось вивченню ідейно-теоретичної спадщини В. І. Леніна, питанням боротьби В. І. Леніна і більшовиків проти антипартійних фракцій та угруповань, у тому числі проти троцькізму. Не було в той час підручників з історії партії, які б охоплювали весь період діяльності РКП(б). Слабким був зв'язок радпартшкіл з виробничими осередками, де слухачі проходили практику, в результаті чого під час загальнопартійної дискусії 1923 р. частина слухачів опинилася в полоні опозиційних настроїв. Все це обумовило необхідність перегляду навчальних планів і програм, вжиття серйозних заходів по дальшому удосконаленню всієї системи підготовки і виховання кадрів у партійних учбових закладах.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 888, арк. 1—11.

¹⁹ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 684.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 655, арк. 133, 135

Принципове значення для активізації підготовки партійних і радянських кадрів мали рішення XIII з'їзду РКП(б). З'їзд підкреслив, що масовий приплив у партію нових членів у зв'язку з ленінським призовом, необхідність рішучої боротьби проти троцькістів та інших антипартійних елементів, які намагалися звернути партію з ленінського шляху, «створюють необхідність надати різко вираженого характеру партійності і зв'язку з масовою роботою партії всій системі шкільної партосвіти»²¹. Радпартшколи, як і комуніверситети, записано в рішеннях з'їзду, повинні додержуватися свого основного завдання — підготовки партійних працівників, у зв'язку з чим особливу увагу в них треба приділити вивченню історії і програми партії, питань партійного будівництва, тактики партії і радянської — особливо господарської — політики на основі заповітів Володимира Ілліча Леніна. В світлі цього завдання особливого значення набула настанова з'їзду про необхідність «пронизування всіх суспільних дисциплін ленінізмом», вивчення вкладу В. І. Леніна в революційну теорію і практику марксизму, максимального зближення викладення в партійних школах з висвітленням завдань сучасної боротьби і революційного будівництва²².

В програмах радпартшкіл, розроблених на основі рішень XIII з'їзду партії, центральне місце відводилось вивченню історії РКП(б) і Комінтерну. Вводився також курс «Практика революційного будівництва», була розроблена методика викладання суспільних дисциплін. Оскільки збільшувалася загальна кількість годин, з 1924 р. курс навчання в радпартшколах I ступеня було збільшено до одного року, II ступеня — до двох років. Особлива увага приділялась позашкільній роботі слухачів, що сприяло зміцненню їх зв'язків з робітничими колективами, виробленню вміння застосування теоретичних знань на практиці, розвиткові організаційних навичок суспільно-політичної роботи.

Таким чином, з 1924 року почався новий етап у розвитку радянсько-партійних шкіл: закріпились їх організаційні форми, чіткої спрямованості набули навчальні плани і програми, поліпшилась якість підготовки слухачів. На кінець відбудовчого періоду в країні налічувалось 246 радпартшкіл, в яких навчалось 26 820 слухачів²³, на Україні відповідно — 37 шкіл і 5253 чол.²⁴

В умовах соціалістичної реконструкції народного господарства посиленої уваги партії вимагала пропагандистська, політико-освітня і культурна робота на селі. Для підвищення ідейно-політичного та культурного рівня не тільки комуністів, комсомольців і безпартійного активу, а й усієї маси середняків і сільської бідноти були потрібні кадри добре підготовлених пропагандистів і працівників культосвітніх установ. Це обумовило необхідність змінити цільову настанову радпартшкіл. Згідно до рішень XIV партконференції, радпартшколи були реорганізовані²⁵. Як підкреслювалося в циркулярі ЦК РКП(б) від 6 червня 1925 р., на радпартшколи тепер покладалося завдання готувати кваліфікованого партійного працівника, здатного організувати і безпосередньо виконувати політико-освітню роботу на селі²⁶. Одночасно радпартшколи, які готували кадри для великих промислових центрів, готували також пропагандистів і політосвітніх працівників для міста.

²¹ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 69.

²² Див.: Там же, стор. 69.

²³ Журн. «Комуністична революція», 1929, № 24, стор. 4.

²⁴ Народне господарство УРСР, К., 1936, стор. 578.

²⁵ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 135.

²⁶ Див.: Справочник партійного работника, вып. 5, М.—Л., 1926, стор. 322.

Відповідно до нових завдань були внесені зміни в програми радпартшкіл. Замість одного спецкурсу «Практика революційного будівництва» було введено декілька нових, в тому числі: «Партбудівництво на селі», «Робота комсомолу на селі», «Організація і методика пропагандистської роботи», «Політосвітня робота на селі». В процесі викладання історії партії, політичної економії і економічної політики, державного будівництва в СРСР, радянського права та інших суспільних дисциплін більше уваги приділялось висвітленню теорії аграрного питання, історії революційного руху селянства, аналізу практичної діяльності партії по соціалістичному перетворенню сільського господарства, питанням радянського і господарського будівництва на селі. Проте вже досвід першого року роботи радпартшкіл за новими програмами показав, що радпартшколи I ступеня, які готували політосвітніх працівників для села, не могли протягом одного року дати слухачам підготовку, необхідну для їх майбутньої роботи. У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) 26 червня 1926 р. прийняв постанову «Про роботу радпартшкіл в 1925/26 році», згідно з якою передбачалось провести протягом двох років ліквідацію радпартшкіл I ступеня із заміною їх единою мережою радпартшкіл з дворічним курсом навчання²⁷. Ця реорганізація привела до деякого зменшення кількості радпартшкіл. В 1927 році в країні їх налічувалось 100 із 17 тис. слухачів в них²⁸, на Україні — відповідно 21 школа і 3062 слухачі²⁹.

Велику увагу партійні організації приділяли набору в радянсько-партійні школи. Вимоги до контингенту слухачів партійних учбових закладів завжди були високими. До них приймалися в першу чергу представники робітничого класу і трудяшого селянства, комуністи і комсомольці. Характерними в цьому відношенні були вимоги до вступників, визначені циркулярним листом ЦК РКП(б) від 6 червня 1925 року³⁰. До радпартшкіл зараховували членів РКП(б) і РКСМ у віці від 19 до 35 років з числа робітників і селян, які виявили активність у партійній, комсомольській, профспілковій, радянській роботі. В радпартшколи I ступеня приймали до 25% безпартійних із робітничого і селянського активу. В радпартшколи II ступеня безпартійних з 1924/25 навчального року не приймали.

Партійне ядро серед слухачів радянсько-партійних шкіл з року в рік зміцнювалося. В 1926/27 навчальному році комуністи становили 79,5% з числа всіх прийнятих в радпартшколи республіки, комсомольці — 16,5%, безпартійні — 3%. В 1927/28 р. — відповідно 93,8%, 5,2% і 1%³¹.

Неухильно поліпшувався соціальний склад слухачів радпартшкіл, в них зростала кількість вихідців з робітників і селян. На Україні в 1924/25 році серед тих, хто вступив до радпартшкіл, робітники становили 64,5%, селяни — 31,7%. В наступні роки зростає кількість представників селянства: в 1925/26 році в радпартшколи республіки було прийнято 35% робітників і 41% селян, в 1926/27 р. — відповідно 48 і 46%³².

Широкому залученню до навчання в радпартшколах комуністів — активістів безпосередньо з виробництва, комсомольського активу, робітників, колгоспників, бідняків партійні організації приділяли велику

²⁷ Див.: Справочник партийного работника, вып. 6, ч. I, М.—Л., 1928, стор. 684.

²⁸ Див.: Социалистическое строительство СССР. Ежегодник, М., 1934, стор. 406.

²⁹ Див.: Україна. Статистичний щорічник на 1928 рік, Харків, 1928, стор. 90—91.

³⁰ Справочник партийного работника, вып. 5, стор. 322—323.

³¹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 577, арк. 10.

³² Там же, спр. 1047, арк. 10.

увагу і в наступні роки. Про це, зокрема, свідчить набір в радпартшколи України в 1928/29 навчальному році: члени і кандидати в члени партії становили 90,4%, комсомольці — 9,4%, безпартійні — 0,2%. Серед слухачів робітників було 51,9%, батраків — 12,3%, селян — 33,3%, службовців та ін. — 2,5%. Виробничники із стажем понад п'ять років становили 40,8% від усіх слухачів³³.

Рівень роботи радпартшкіл в значній мірі визначав склад викладацьких кадрів. «В усякій школі найважливіше — ідейно-політичний напрям лекцій, — писав В. І. Ленін. — Чим визначається цей напрям? Цілком і виключно складом лекторів»³⁴.

В перші роки в радпартшколах викладали переважно партійні і радянські працівники, які педагогічну діяльність поєднували з основною роботою в апараті партійних і радянських установ. Це часто утруднювало нормальний хід навчального процесу. Недостатня забезпеченість радпартшкіл педагогічними кадрами в перші роки ускладнювалась також відсутністю необхідного рівня загальнотеоретичної і методичної підготовки у частини постійно працюючих в радпартшколах викладачів. Деякі з них (особливо викладачі загальноосвітніх предметів) були безпартійними. Із 125 лекторів і груповодів, які працювали в 1922 р. в губернських радпартшколах на Україні, членів РКП(б) було 92, кандидатів в члени партії — 16, комсомольців — 9, безпартійних — 8 чол. Вищу освіту мали всього 28 чол.³⁵

Комуністична партія надавала першорядного значення питанням забезпечення радпартшкіл кваліфікованими викладацькими кадрами. ЦК РКП(б) в постанові від 3 січня 1922 р. «Про правильну організацію радпартшкіл» запропонував усім губкомам партії звільнити частину відповідальних працівників від партійної і радянської роботи повністю або частково для викладання в радпартшколах³⁶. Про це говорилося також в циркулярному листі ЦК РКП(б) від 16 лютого 1922 р.³⁷, в інших партійних документах. Проблема викладацьких кадрів для радпартшкіл поступово вирішувалась. З одного боку, партійні органи на місцях висували на постійну роботу в радпартшколах досвідчених партійних і радянських працівників, що мали достатню теоретичну підготовку і здібності до педагогічної діяльності. З іншого — підготовку і перепідготовку викладачів для радпартшкіл здійснювали комвузи. При Академії комуністичного виховання в Москві були відкриті спочатку курси, а потім факультет радпартшкіл. Кадри для радпартшкіл готували також Інститут червоної професури, комуністичні університети. В республіках, губерніях регулярно діяли курси по підготовці і перепідготовці викладачів радпартшкіл.

Проведена партією робота сприяла розв'язанню проблеми викладацьких кадрів. В 1924/25 р. штатні викладачі в радпартшколах країни становили 64,5%, в 1927 р. — близько 70%. Постійно збільшувалась в школах кількість викладачів-комуністів. Якщо в 1925 р. вони становили серед викладачів суспільних наук 87%, то в 1927 р. — вже 93%. Зростала кваліфікація викладацького складу. В 1927 р. 34% всіх викладачів радпартшкіл закінчили комвузи країни. Це сприяло підвищенню рівня викладання в радпартшколах.

У ході соціалістичного будівництва більш різноманітними і багатоплановими ставали завдання господарської і політичної роботи партії,

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 827, арк. 7, зв. 8.

³⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 47, стор. 189.

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1023, арк. 144.

³⁶ Див.: Справочник партійного работника, вип. 2, М., 1922, стор. 96.

³⁷ Справочник партійного работника, вип. 3, М., 1923, стор. 156.

що обумовлювало підвищення вимог до рівня підготовки партійних і радянських кадрів. У зв'язку з цим удосконалювався навчальний процес в радпартшколах, у програмах більше уваги приділялось вивченню теорії і практики соціалістичного будівництва, тіснішим ставав зв'язок навчальної роботи радпартшкіл з поточною практичною роботою місцевих партійних організацій. Враховуючи вимоги часу, ЦК ВКП(б) в постанові від 27 серпня 1928 р. «Про цільову настанову і роботу радпартшкіл» так визначив завдання, які ставились перед радянсько-партійними школами: «Вважати за необхідне, щоб надалі РППШ, маючи основним завданням підготовку сільських політосвітпрацівників і пропагандистів, одночасно готували партпрацівників інших галузей роботи (секретарі сільосередків, партпрацівники повіткомів, працівники ВЛКСМ, жінпрацівники та ін.) для села, а в промислових організаціях — низових партпрацівників для міста»³⁸. В зв'язку з цим за рішенням ЦК ВКП(б) в 1929 р. була здійснена реорганізація радпартшкіл. В країні створювались такі типи міжокругових радпартшкіл: для підготовки пропагандистів і політосвітніх працівників для села, для підготовки колгоспно-кооперативного активу, для підготовки районних партійних і комсомольських працівників в тих областях, де не було обласного комвузу. Термін навчання в перших двох типах радпартшкіл — 2 роки, в останньому — 3 роки³⁹.

На Україні після реорганізації кожна з радпартшкіл спеціалізувалась на підготовці кадрів певного профілю. Пропагандистів і оргпартпрацівників для промислових округів готували на відповідних двох відділеннях Артемівська, Луганська і Сталінська радпартшколи. Дніпропетровська і Харківська школи готували партійні кадри для села і оргпрацівників для промислових районів⁴⁰. Перед іншими радпартшколами республіки ставилося завдання підготовки кадрів для «усупільненого сектору сільського господарства». В них також створювалося по два відділення. На одному з них здійснювалася підготовка пропагандистів, культпрацівників і політосвітпрацівників для колективних господарств і низової кооперації. Друге відділення готувало радянських і оргпартпрацівників для соціалістичного сектору села. Така спеціалізація в той період сприяла більш успішному розв'язанню завдання підготовки кадрів певного профілю.

Були переглянуті навчальні плани і програми. Підвищення рівня теоретичної, загальноосвітньої, практичної підготовки слухачів тісно пов'язувалось з цільовою настановою кожного типу радпартшколи. Більше уваги приділялось питанням господарського будівництва, партійної і політико-освітньої роботи на селі. На відділеннях по підготовці колгоспно-кооперативних працівників вводились курси колгоспного і кооперативного будівництва, спеціальні предмети з агрономії, організації і практики роботи окремих галузей сільськогосподарської кооперації, культроботи на селі та ін. Для майбутніх пропагандистів і політосвітніх працівників вводилось вивчення предметів з питань антирелігійної пропаганди, ліквідації неписьменності, бібліотечної роботи, партійного будівництва, системи вечірньої партійної освіти та ін. Ці програми доповнювалися конкретним матеріалом про роботу місцевих партійних, господарських, культурно-освітніх організацій.

Характерною рисою розвитку партійних навчальних закладів в період соціалістичного будівництва була надзвичайна гнучкість і рухли-

³⁸ Справочник партійного работника, вип. 7, ч. 1, М.—Л., 1930, стор. 395.

³⁹ Там же, стор. 260.

⁴⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 146, спр. 105, арк. 142.

вість їх організаційних форм. Реорганізації здійснювалися відповідно до вимог часу і забезпечували успішне розв'язання проблеми підготовки і виховання партійних і радянських кадрів на кожному конкретному етапі діяльності партії.

На початку 30-х років реорганізації радпартшкіл здійснювались ще кілька разів, що обумовлювалося необхідністю значно збільшити число партійних і радянських працівників низової ланки і підвищити рівень їх теоретичної і практичної підготовки. Тільки за 1930—1938 рр. через радпартшколи країни передбачалось підготувати 85 тис. чоловік, з них 11 400 — на Україні⁴¹. З метою підготовки такої кількості кадрів було розширено мережу радпартшкіл і збільшено контингент слухачів. В 1933 р. число радпартшкіл в країні зросло в порівнянні з 1928 р. у 2,3 рази і включало 230 шкіл, в яких навчалося 40 тис. слухачів⁴². В республіці кількість радпартшкіл зросла з 23 в 1930 р. до 34 в 1933 р., а слухачів у них збільшилось відповідно з 3573⁴³ до 8600 чол.⁴⁴

Через радянсько-партійні школи на середину 30-х років було підготовлено велику кількість партійних працівників для першочергового забезпечення тих ділянок партійної і радянської роботи, де відчувалася в них потреба. Виконавши своє завдання, радпартшколи в 1935 р. були реорганізовані в дворічні обласні школи пропагандистів. Проблема підготовки партійних кадрів для низової ланки тепер значною мірою вирішувалась через систему обласних курсів марксизму-ленінізму.

Радянсько-партійні школи відіграли важливу роль у розв'язанні одного з першочергових завдань партії в період будівництва соціалізму — підготовки і марксистсько-ленінського виховання кадрів партійних і радянських працівників, чим внесли гідний вклад у справу боротьби Комуністичної партії за побудову соціалістичного суспільства. В системі партійної освіти вони були тією ланкою, яка поєднувала її нижчі і вищі форми, забезпечуючи наступність у партійному навчанні.

⁴¹ «Коммунистическая революция», 1931, № 4, стор. 91, 95.

⁴² Социалистическое строительство СССР. Ежегодник, М., 1935, стор. 616.

⁴³ Народное хозяйство УРСР, стор. 578.

⁴⁴ УРСР в цифрах, К., 1935, стор. 438.

ГІРНИЧОПРОМИСЛОВА БУРЖУАЗІЯ УКРАЇНИ ТА МИТНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XIX ст.

В. В. КРУТИКОВ (Дніпропетровськ)

Пореформений період характеризувався порівняно швидким розвитком економіки царської Росії і, зокрема, України. Внаслідок інтенсивного залізничного будівництва в 60—70 рр. XIX ст. посиленими темпами розвивалася вугільна промисловість, у Донбасі споруджувалися і почали діяти перші металургійні заводи. Однак розвитку важкої індустрії Півдня країни перешкоджала конкуренція іноземного вугілля, довозення з-за кордону якого безперервно зростало протягом перших пореформених десятиріч. Шахтовласники Донбасу не могли миритися з таким становищем. У боротьбі проти ввозу в країну промислової сировини вони спиралися на митну політику царизму, яка

була своєрідним «шлагбаумом» на шляху проникнення в Росію вугілля та металу з-за кордону.

Проблема впливу гірничопромислової буржуазії Півдня Росії на митну політику царизму майже не досліджена. Виняток становлять лише праці М. М. Соболева, П. І. Фоміна, Л. Я. Корнійчук, В. Я. Лавричева та ін.¹ Зокрема, в дослідженні російського буржуазного економіста М. М. Соболева дуже стисло показано позицію з'їздів південних гірничопромисловців у митному питанні в 80-х роках XIX ст. У праці колишнього секретаря з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії П. І. Фоміна частково порушено питання про ставлення гірничопромисловців до митної політики царизму, але вона написана з буржуазних методологічних позицій і містить апологетичну оцінку діяльності донецьких капіталістів. Праця Л. Я. Корнійчук становить певний інтерес для вивчення економічних вимог промислової буржуазії України 70-х років XIX ст., однак автор розглядає діяльність південних шахтовласників і заводчиків хронологічно лише за одне десятиріччя. В дослідженні В. Я. Лавричева основну увагу зосереджено на діяльності московських промисловців, тоді як позиція південних шахтовласників і заводчиків у питанні про мита викладена інформаційно. Тим часом це питання важливе як у плані дослідження економічної політики царського уряду в 70—90-х роках XIX ст., так і для вивчення історії промислової буржуазії України в той же період.

Будівництво залізниць на півдні країни в перші післяреформені десятиліття сприяло розширенню ринків збуту продукції вугілля. Тому вже I з'їзд вуглепромисловців Півдня Росії (1874 р.) звернувся до царського уряду з клопотанням про введення мита на англійське вугілля, яке ввозилося через південні порти, а також сілезьке вугілля, що надходило в країну через австрійський кордон².

Більш детально питання про митне обкладання іноземного вугілля, що довозилося до Росії, було розглянуто на II з'їзді південних гірничопромисловців в 1877 р. Учасники з'їзду після довгих дискусій вирішили клопотати перед урядом про встановлення мита розміром в 5 копійок на англійське вугілля та 6-копійкового мита на сілезьке вугілля³.

Розмір мита на англійське вугілля мав встановлюватися з таким розрахунком, щоб донецьке було на 1 коп. дешевше, бо при рівних цінах споживачі віддавали б перевагу англійському вугіллю, яке звикли купувати. При 6-копійковому миті на сілезьке вугілля його вартість дорівнювала б вартості донецького, однак завдяки вищим якостям останнього споживачі віддавали б йому перевагу перед сілезьким⁴.

Внаслідок недостатності видобування вугілля у Донецькому басейні, побоювань уряду, що підвищення мит викличе необхідність збільшення доплат залізницям внаслідок скорочення перевезень палива, та з інших причин шахтовласникам не вдалося здійснити свої пла-

¹ М. Н. Соболев. Таможенная политика России во второй половине XIX века, Томск, 1911; П. И. Фомин. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России, Харьков, 1908; Горная и горнозаводская промышленность Юга России, т. II, Харьков, 1924; Л. Я. Корнійчук. Питання мит на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії.— Історія народного господарства та економічної думки Української РСР, вип. 6, К., 1971; Суспільно-економічна думка на Україні в 70 рр. XIX ст., К., 1971; В. Я. Лавричев. Крупная буржуазия в пореформенной России 1861—1900, М., 1974.

² Отчет, представленный министру Государственных имуществ председателем первого съезда углепромышленников Юга России, Таганрог, 1874, стор. 34.

³ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 79, 1877 р., спр. 381, арк. 103—104.

⁴ Там же.

ни, але вони наполегливо продовжували добиватися обкладання митом іноземного вугілля.

Особливо посилися тиск гірничопромисловців на уряд на початку 80-років у зв'язку з кризою у вітчизняній індустрії і збільшенням ввозу вугілля з-за кордону, кількість якого зросла з 73,4 млн. пудів в 1879 р. до 132 млн. в 1883 р., у тому числі через Азовське і Чорне моря, відповідно, — з 15,5 млн. пудів до 20 млн.⁵

Одночасно південні гірничопромисловці прагнули до найшвидшого встановлення мит на імпортовані метали та вироби з них, щоб створити сприятливі умови для розвитку металургійної промисловості, як одного з основних споживачів вугілля⁶. Їх підтримали учасники торговельно-промислового з'їзду (1882 р.)⁷.

З метою створення кращих умов для розвитку металургійної промисловості в країні з'їзд зажадав встановлення мита на іноземний чавун в розмірі 25 коп. з пуда строком на 15 років⁸. Пропозиція про введення мита на довізні вугілля і метал була підтримана на з'їзді Російського технічного товариства в 1882 році⁹.

Однак проти підвищення мит на довізні вугілля і метал виступили поміщики — експортери хліба, які побоювалися як збільшення накладних витрат внаслідок підвищення вартості фрахту, так і прийняття обмежувальних заходів проти російського сільськогосподарського експорту в ряді країн, зокрема, в Англії та Німеччині.

Ці побоювання були небезпідставними, бо ще наприкінці 70-х років канцлер Німеччини Бісмарк у відповідь на митні заходи царського уряду ввів значні обмеження на імпорт сільськогосподарської продукції, худоби та лісу з Росії¹⁰.

Проти митного протекціонізму рішуче виступали представники торговельної буржуазії, яка брала безпосередню участь у збуті російського зерна за кордоном, а також в реалізації іноземного вугілля та металу на внутрішніх ринках.

Нарешті, проти введення мит на вугілля та чавун виступили ті групи промислової буржуазії, які були традиційними споживачами іноземного палива та металу, насамперед представники обробної промисловості Петербурга, Прибалтики, Польщі, Правобережної та Південної України. Вони прагнули зберегти за собою можливість користуватися більш дешевим англійським та сілезьким вугіллям¹¹.

На підтримку ж пропозицій шахтовласників Донбасу виступили домбровські вуглепромисловці, а також певною мірою московські заводчики і фабриканти, які були зацікавлені перспективою заміни англійського вугілля більш дешевим донецьким¹².

Крім того, підтримуючи клопотання донецьких вуглепромисловців про встановлення мита на вугілля, яке ввозилося через західний сухопутний і морський кордони, московські капіталісти розраховували, що руками шахтовласників буде завдано відчутного удару їх польським і прибалтійським конкурентам.

⁵ Там же, ф. 20, оп. 6, 1886—1890 рр., спр. 27, арк. 65.

⁶ ІДІА СРСР, ф. 37, оп. 65, 1882 р., спр. 2019, арк. 150.

⁷ Труды торгово-промышленного съезда в Москве 1882 г., т. I, СПб., 1883, стор. 98—105, 109.

⁸ Там же, стор. 52.

⁹ Труды съезда членов императорского русского технического общества в Москве 1882 г. (далі — Труды съезда членов ИРТО в Москве 1882), т. I, СПб., 1883.

¹⁰ М. Н. Соболев. История русско-германского торгового договора, Пг., 1915, стор. 40.

¹¹ ІДІА СРСР, ф. 37, оп. 65, 1882 р., спр. 2022, арк. 12—13, 26; та ін.

¹² Там же, арк. 5.

Оскільки царизм не міг не зважати на інтереси капіталістів внутрішніх районів країни, в його економічній політиці посилювалися протекціоністські тенденції. Про це, зокрема, свідчило і даліше обговорення питання про встановлення мит у міністерстві фінансів, а потім у Державній раді, де, незважаючи на наявність сильної опозиції з боку противників підвищення мит, перемогли протекціоністи. 16 червня 1884 р. було видано закон, за яким вугілля, кокс та торф обкладалися в портах Азовського та Чорного морів митом в 2 коп. золотом з пуда, на західному кордоні — 1,5 коп., у портах Балтійського моря — 1,5 коп. золотом з пуда¹³.

Тоді ж були підвищені мита і на іноземний метал та вироби з нього. Ще в 1875 р. на з'їзді заводчиків у Петербурзі було порушено питання про необхідність встановлення нових, більш високих мит на метал внаслідок значного збільшення імпорту останнього в умовах інтенсивного будівництва залізниць та розвитку металообробної промисловості¹⁴. В 1880 р. питання про мита на чавун розглядалося на V з'їзді вуглепромисловців півдня країни, де було прийнято рішення порушити клопотання про встановлення мита на чавун розміром не нижче 15 коп. за пуд терміном на 15 років¹⁵.

У зв'язку з розвитком у Росії гірничозаводської промисловості представники останньої все наполегливіше виступали за підвищення мит на метал, що ввозився з-за кордону. Ця пропозиція була підтримана гірничопромисловцями Центральної Росії, Півдня та Уралу, торговельно-промисловим з'їздом 1882 р. і з'їздом членів Російського технічного товариства в 1882 році¹⁶.

Виходячи з необхідності підтримки вітчизняної металургійної промисловості, царський уряд прийняв пропозицію буржуазії внутрішніх районів країни про підвищення мит. З 1 липня 1884 р. мита на іноземний чавун були встановлені в розмірі 9 коп., а з 1 березня 1885 р. — в розмірі 12 коп. золотом з пуда¹⁷.

Слід відзначити, що мита на іноземне вугілля та метал були встановлені в меншому розмірі, ніж клопотали про це заводчики і шахтовласники Півдня. Це пояснюється як впертим опором поміщиків-експортерів сільськогосподарської продукції, так і незгодами в правлячих колах у питаннях зовнішньої політики.

Хоча митні заходи царського уряду були незначними, їх схвально зустріли промисловці внутрішніх районів Росії, які в той час продовжували наповняти на дальшому підвищенні мит на імпорт. З свого боку, шахтовласники Донбасу теж продовжували кампанію за підвищення мит на іноземне вугілля. Враховуючи наявність впливової опозиції планам дальшого підвищення мит, гірничопромисловці сподівалися заручитися більш активною підтримкою з боку московських фабрикантів. Справа в тому, що мито на іноземне вугілля в 0,5 коп. золотом, закріплене законом від 16 червня 1884 р., не дало істотного виграшу московській текстильній буржуазії, з якою успішно конкурували промисловці Польщі та Прибалтики.

Вказуючи на постійну підтримку фабрикантами Москви клопотань донецьких вуглепромисловців, московський біржовий комітет вис-

¹³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. III (далі — III ПСЗ), т. IV, СПб., 1884, стор. 2323.

¹⁴ ЦДІА СРСР, ф. 20, оп. 5, 1885 р., спр. 559, арк. 10.

¹⁵ Труды V съезда углепромышленников Юга России, ч. I, Харьков, 1880.

¹⁶ ЦДІА СРСР, ф. 20, оп. 5, 1885 р., спр. 559, арк. 70. Труды торгово-промышленного съезда в Москве, т. I, СПб., 1883, стор. 17—50. Труды съезда членов ИРТО в Москве 1882 г., т. I, стор. 54.

¹⁷ III ПСЗ, т. IV, СПб., 1884, стор. 376.

довлював повну згоду з запропонованим підвищенням мит на довізне вугілля при умові встановлення нових, більш високих мит на аналогічну сировину, що ввозилася через західний кордон¹⁸.

Завершення в 1884 р. будівництва Катерининської залізниці, по якій почала довозитися на Донбас криворізька залізна руда, створювало сприятливі умови для розвитку металургійної промисловості на півдні країни. Однак серйозною перешкодою на шляху розвитку металургійної промисловості в цьому районі стала конкуренція сировини, що надходила з-за кордону. Тому гірничопромисловці Півдня активно боролися за дальше підвищення мит на довізний метал.

Восени 1885 р. відбувся загальноросійський з'їзд залізоводчиків, на якому було розглянуто питання про металургійну промисловість країни, що переживала депресію, а також намічено заходи, спрямовані на боротьбу з конкуренцією так званих «переробних» заводів, розташованих на заході та північному заході країни.

З'їзд висловився за якнайшвидше подання допомоги металургійним підприємствам внутрішніх районів Росії, запропонувавши дальше підвищення мит на іноземний чавун до 25 коп. з пуда, а на залізо — в залежності від його сортів — від 60 до 90 коп. за пуд¹⁹.

У боротьбі навколо мит, що точилася в Росії в середині 80-х років XIX ст., спочатку тон задавали противники дальшого їх підвищення, — поміщики — експортери сільськогосподарської продукції, торгово-промислова буржуазія Прибалтики та Одеси, які використовували імпорте паливо. Їх підтримувало вплиове угруповання в правлячих колах, якому не вигідне було погіршення відносин з Німеччиною — головним поставником промислової сировини, у тому числі металу та виробів з нього, вугілля, коксу, а також машин, механізмів тощо.

В результаті тиску з боку Бісмарка, а також поміщиків — експортерів сільськогосподарської продукції і торговельно-промислової буржуазії приморських міст царський уряд змушений був тимчасово відмовитися від загального підвищення мит на вугілля і метал. Лише був прийнятий 12 липня 1886 р. закон про збільшення мита на вугілля, що ввозилося з-за кордону в портах Азовського та Чорного морів, з 2 до 3 коп. золотом з пуда²⁰.

Цей акт був спрямований насамперед проти імпорту англійського вугілля, основного конкурента донецького вугілля в азово-чорноморському басейні, і забезпечував посилення позицій шахтовласників Донбасу на південних ринках країни. В той же час розмір мит на метал і вугілля, яке ввозилося через західний кордон і балтійське узбережжя, залишався незмінним, що сприяло експорту промислової сировини та виробів з Німеччини.

Відмова царського уряду від підвищення мит, що фактично було поступкою Німеччині, викликала гостре незадоволення широких кіл промислової буржуазії. Це незадоволення ще більше посилилося з погіршенням російсько-німецьких відносин внаслідок болгарської кризи.

В умовах загострення міжнародного становища (афганська криза 1885 р., болгарська криза 1885—1886 рр. і погіршення відносин з Німеччиною) постало питання посилення військово-економічного потенціалу Росії. Царський уряд повинен був подбати про швидший розви-

¹⁸ ЦДІА СРСР, ф. 20, оп. 6, 1886 р., спр. 27, арк. 48.

¹⁹ Там же, спр. 33, арк. 62—63, 66.

²⁰ Соборание узаконений и распоряжений правительства, СПб., 1886, № 607, стор. 1338.

ток залізничної мережі і важкої індустрії. Царизм вирішував цю проблему як шляхом використання різних форм державного втручання в економіку, так і застосування інших заходів в економічній політиці, серед яких важливе місце займав митний захист вітчизняної промисловості.

З другого боку, в своїй економічній політиці самодержавство не могло не враховувати інтересів тих груп промислової буржуазії, які були зв'язані з важкою індустрією, насамперед гірничопромисловців Півдня і заводчиків Уралу.

Відчувши загрозу своїм позиціям, німецькі промисловці посилили тиск на Бісмарка, щоб змусити його активніше захищати інтереси сталевих і вугільних магнатів Руру і Сілезії. В лютому 1887 р. німецькому послу в Петербурзі фон Швейніцу було доручено заявити російському уряду протест проти наміченого підвищення мит²¹. Однак це нічого не дало німецькому уряду. Посилення протекціоністського характеру економічної політики царизму з середини 80-х років XIX ст., а також збільшення питомої ваги важкої індустрії Півдня в господарському житті країни обумовили позитивне вирішення питання про підвищення мит на вугілля і метал.

З 22 квітня 1887 р. були введені диференційовані мита на чавун: 25 коп. з пуда на той, що ввозився в країну через морський кордон, і 30 коп. з пуда на той, що ввозився через західний кордон. Одночасно зростали мита і на довізне залізо: до 1 січня 1881 р. воно обкладалося 35-копійковим збором, а на початок травня 1887 р. мита на нього зросли вже до 50 коп. з пуда²².

19 травня 1887 р. був прийнятий закон, за яким вугілля, що ввозилося в Росію через західний кордон, обкладалося митом у 2 коп. золотом з пуда, а те, яке ввозилося через порти Балтики — 1 коп. з пуда. Цим же законом мита на кокс були доведені до 1,5 коп. золотом в портах Балтики, 3 коп. золотом — на західному кордоні і 4,5 коп. золотом з пуда — в Азовсько-Чорноморському басейні²³.

Підвищення мит на довізні вугілля і метал створювало сприятливі умови для розвитку важкої індустрії Півдня країни, насамперед вугільної промисловості Донбасу, яка здобула можливість більш успішно конкурувати з англійським паливом на південних ринках. Іноземне вугілля було майже повністю витіснене з портів Азовського моря. Однак з весни 1888 р. внаслідок вугільної кризи в Донбасі, значною мірою штучно створеної шахтовласниками, здешевлення фрахтів, а також підвищення курсу карбованця знов посилювався приплив іноземного палива в Одесу та інші чорноморські порти, в результаті чого в 1889 р. через південні морські кордони Росії його було імпортовано вже 15 млн. пудів²⁴.

Вимоги заводчиків і шахтовласників Півдня збіглися у часі з розпочатою представницькими організаціями російської буржуазії кампанією за загальний перегляд митної системи. Враховуючи ці побажання, міністерство фінансів наприкінці 1888 р. розпочало роботу по підготовці нового тарифу. До складу комісії, створеної з цього приводу, поряд з представниками центральних урядових установ (міністерств, департаментів тощо) були запрошені і промисловці та біржовики з найважливіших економічних центрів країни. Харківський біржовий ко-

²¹ В. М. Хвостов. Россия и германская агрессия в дни европейского кризиса 1887 г. — Исторические записки, т. 18, стор. 238.

²² III ПСЗ, т. VII, 1887, стор. 178—179.

²³ Там же, ст. 4462.

²⁴ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 65, 1891 р., спр. 2433, арк. 7.

мітет, наприклад, по черзі представляли одні з найбільших підприємців Донецького басейну А. К. Алчевський, М. В. Орлов та заводчик М. Ф. Гельферіх-Саде²⁵. Одночасно експертом у комісію був запрошений від гірничопромисловців країни М. С. Авдаков. Широка участь представників торговельно-промислової буржуазії у діяльності комісії, безперечно, забезпечувала можливість більш активного її впливу, ніж раніше, на вирішення проблеми мит.

Швидке зростання курсу кредитного карбованця призводило до спаду реальної вартості мит на імпортовану промислову продукцію, а тому російська буржуазія вимагала їх підвищення. Враховуючи ці побажання вітчизняних підприємців, міністерство фінансів здійснило з 16 серпня 1890 р. підвищення мит на всі імпортовані промислові вироби на 20%. Щодо вугілля, торфу і коксу, що ввозилися в Росію через порти Азовського і Чорного морів, то на них, враховуючи побажання гірничопромисловців Півдня, був встановлений 40%-ний додатковий збір мит²⁶.

В той же час вугілля, що надходило в країну через порти Балтики, а також через західний сухопутний кордон, не обкладалося додатковим збором²⁷.

Під час обговорення в комісії питання про мита на чавун виявилися дві точки зору: представники контори залізо заводчиків, а також південних і уральських гірничопромисловців наполягали на підвищенні мит на чавун з 25 коп. до 30 і навіть 40 коп. золотом з пуда. Представник Харківського біржового комітету М. В. Орлов, відстоюючи інтереси підприємців металургійної промисловості Півдня, пропонував довести мита на чавун до 40 коп. золотом з пуда. Він вважав за можливе лише при такому розмірі мита забезпечити інтереси південної металургії²⁸. Представники металообробної промисловості Прибалтики і Петербурга, а також ряду міністерств висловилися за зниження існуючих мит, мотивуючи це достатнім рівнем розвитку російської металургії, а також переplatою на внутрішньому ринку внаслідок високих цін на метал, встановлених південними і уральськими гірничопромисловцями²⁹.

Гостра дискусія розгорнулася навколо мит на вугілля. Широкі кола споживачів мінерального палива (торговельно-промислова буржуазія Петербурга, Прибалтики, Одеси тощо), а також поміщики — експортери сільськогосподарської продукції з різних причин виступали за зниження мит. Проти існуючих мит на вугілля виступали і представники багатьох державних і приватних залізниць, яким доводилося зазнавати значних витрат у зв'язку з високою вартістю мінерального палива. В той же час шахтовласники Донбасу, спираючись на підтримку впливових московських промисловців, наполягали на дальшому підвищенні мит на довізніе вугілля, мотивуючи це необхідністю рішучої боротьби з конкуренцією англійського та німецького вугілля на внутрішніх ринках і розширенням ринку збуту вітчизняного палива.

Внаслідок посилення царським урядом протекціонізму в економічній політиці клопотання шахтовласників Донбасу були зустрінуті позитивно, і 5 травня 1892 р. царський уряд затвердив постійний розмір

²⁵ Отчет Харьковского биржевого комитета, Харьков, 1896, стор. IV.

²⁶ Собрание узаконений и распоряжений правительства, СПб., 1890, № 84, стор. 832.

²⁷ Там же.

²⁸ Заседание Высочайше учрежденной комиссии для общего пересмотра таможенного тарифа. Стенографический отчет, СПб., 1890, стор. 227.

²⁹ Там же, стор. 230—231.

мита на вугілля і кокс, які надходили з-за кордону до портів Азовського і Чорного морів, відповідно в 4 і 6 коп золотом з пуда³⁰.

Незважаючи на неодноразове підвищення мит на промислову сировину й продукцію на протязі 80-х — на початку 90-х рр., закордонне паливо в значній кількості продовжувало ввозитися в Росію. Якщо в 1890 р. в країну було ввезено 96,6 млн. пудів вугілля, то в 1894 — вже 120,5 млн. пудів³¹.

Великий імпорт вугілля в Росію пояснюється насамперед значним зростанням попиту на промислову сировину під час економічного піднесення наприкінці XIX ст. і неспроможністю вітчизняної паливної індустрії повною мірою задовольнити цей попит. Певне значення мало те, що вітчизняні гірничопромисловці штучно гальмували розвиток важкої індустрії з метою підвищення цін на вугілля і метал.

Слід відзначити також, що закордонне вугілля було дешевшим від вітчизняного. Це зумовлювалося більш високим рівнем технічної оснащеності вугільних підприємств Англії, Німеччини та інших країн Заходу в порівнянні з Росією. В цілому, незважаючи на певне збільшення завезення закордонного вугілля, його питома вага в паливному балансі країни зменшилася з 34% в 1884 р. до 18% в 1897 р.³² Це пояснювалося швидким розвитком вітчизняної вугільної промисловості, однією з передумов якого був промисловий протекціонізм.

Високі мита забезпечували монопольне становище великої промислової буржуазії на внутрішньому ринку. Гірничопромисловці України широко використовували в своїх інтересах постійно зростаючий попит на паливо і, штучно гальмуючи розвиток вугільної промисловості, неодноразово викликали так звані «вугільні кризи» (1887—1888, 1893—1894 тощо), що давало їм змогу значно підвищувати ціни на мінеральне паливо. Так, замість постійної ціни на донецьке вугілля в Одесі наприкінці 90-х років — 15 коп. за пуд під час вугільної кризи 1900 р. вона підскочила, відповідно до 23—24 коп.³³ Аналогічні «стрибки цін» мали місце під час інших вугільних криз. Таким чином, митний протекціонізм сприяв значному збільшенню прибутків гірничопромисловців і водночас погіршенню матеріального становища трудящих у зв'язку з постійним зростанням цін на вугілля, метал тощо.

У 80-х роках царський уряд перейшов до посиленого протекціонізму в митній політиці. Немалу роль у цьому відіграли впливові групи російської промислової буржуазії, насамперед московські фабриканти і гірничопромисловці Півдня. Посилення позицій останніх зумовлювалося помітним зростанням питомої ваги важкої індустрії Донбасу і Придніпров'я в економічному житті країни, а також розширенням складу гірничопромисловців за рахунок представників великої торговельно-промислової буржуазії центральних районів Росії, представників вищої бюрократії тощо. Усі ці фактори сприяли тому, що гірничопромисловці Півдня добилися задоволення більшості своїх вимог у питанні про мита наприкінці XIX ст.

³⁰ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 65, 1891 р., спр. 2433, арк. 44.

³¹ Див.: «Сборники статистических сведений о горнозаводской промышленности России» за відповідні роки.

³² Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России, т. I, СПб., 1902, стор. 225.

³³ Г. Д. Бакулев. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1955, стор. 138.

ВИДАТНИЙ РАДЯНСЬКИЙ ІСТОРИК

(До 70-річчя з дня народження академіка Б. О. Рибакова)

І. І. АРТЕМЕНКО (Київ)

Виповнюється 70 років з дня народження та 50 років наукової діяльності видатного радянського історика, лауреата Ленінської і Державних премій СРСР, директора Інституту археології АН СРСР, академіка Бориса Олександровича Рибакова.

Він народився 3 червня 1908 р. в Москві. Його батько — історик за фахом — був викладачем Московського учительського інституту, мати — вчительювала.

Трудовий шлях Б. О. Рибакова почався у 1924 р. — працював агентом по розповсюдженню «Рабочей газеты». У 1926 р. майбутній учений вступив на історико-етнологічний факультет 1-го Московського державного університету. Лекції кращих педагогів і вчених того часу — Ю. В. Готьє, М. К. Любовського, С. В. Бахрушина, О. С. Орлова та інших, а також участь в археологічних експедиціях, очолюваних відомим російським археологом професором В. О. Городцовим, мали великий вплив на формування наукових поглядів і уподобань Б. О. Рибакова. Інтерес до давньоруської історії та матеріальної культури, зокрема стародавніх пам'яток архітектури, сприяв тому, що він став археологом.

У 1928 р. в збірнику студентського археологічного гуртка університету була опублікована перша наукова стаття Б. О. Рибакова¹, яка відкрила серію його дальших досліджень з археології та історії літописних слов'янських племен — радимичів, сіверян, полян, русів та уличів.

Після закінчення МДУ Б. О. Рибаків спочатку працював науковим співробітником окружного музею в м. Олександрові (1930 р.), а згодом — науковим співробітником архіву Жовтневої революції у Москві (1930—1931 рр.). У 1931—1932 рр. Борис Олександрович проходив службу в Червоній Армії, де був курсантом школи артилерійського полку Московської пролетарської стрілецької дивізії. У 1932 р. він почав працювати в Державному історичному музеї СРСР старшим науковим співробітником, а пізніше — завідуючим відділом раннього феодалізму. З 1936 р. наукова діяльність вченого в основному зосереджена в Інституті археології АН СРСР*. У 1951 р. він очолив сектор слов'яно-руської археології інституту, а в 1956 р. став його директором.

Працюючи в Державному історичному музеї, Б. О. Рибаків склав велику серію карт з історії Русі IX—XVI ст. Близько 40 з них експонується в залах музею, частина — вміщена в «Большой Советской Энциклопедии» (вид. 1) та інших виданнях.

У 1932 р. було опубліковане дослідження Б. О. Рибакова «Радимичи»², яке він захистив у 1939 р. як кандидатську дисертацію. На основі комплексного вивчення археологічних і писемних джерел Борис Олександрович уперше ґрунтовно висвітлив історію племінного союзу радимичів X—XII ст., дав класифікацію їх старожитностей, визначив границі розселення, а також показав процес розкладу родоплемінного

¹ Б. А. Рыбаков. О раскопках вятических курганов в Мякинине и Кремены в 1927 г. — Сборник научно-археологического кружка, М., 1928, стор. 4—8.

* До 1959 р. — Інститут історії матеріальної культури АН СРСР.

² Б. А. Рыбаков. Радимичи. — Працы сэкції археологіі, т. 3, Менск, 1932, стор. 81—151.

ладу, становлення феодалізму і виникнення міст на території, що її займав цей союз. Б. О. Рибаків переконливо довів, що основним заняттям радимичів було землеробство. Особливу увагу в згаданій праці приділено дослідженню ремесел, які також існували у радимичів. При цьому Б. О. Рибаків простежив перші кроки, пов'язані з відокремленням ремесла від землеробства, висунув і обґрунтував тезу про виникнення давньоруських міст на базі ремісничих поселень. Все це мало велике наукове значення, оскільки на початку 30-х років відомості про розвиток ремесел у східних слов'ян були надзвичайно скупими.

Вже в ранній період своєї наукової діяльності Б. О. Рибаків зарекомендував себе як вчений з різнобічними інтересами. Беручи участь у семінарі С. В. Бахрушина, він написав цікаву статтю про нестяжателів та іосиф'ян (опублікована в 1934 р.)³. У ній Б. О. Рибаків викрив антинародну суть православної церкви, показав, що боротьба духовенства за митрополичий стіл найтісніше перепліталася з боротьбою за землю, розвінчав церковну інквізицію, фабрикацію святих, їх «мошей» і житій.

У 30-ті роки Борис Олександрович створив праці про антів⁴, про поділ Новгородської землі на сотні у XIII ст.⁵, про знаки власності у князівському господарстві Київської Русі⁶. Вже тоді він висунув положення про виникнення передумов для створення держави у східних слов'ян ще за 300 років до появи варягів на території Східно-Європейської рівнини. У цей же час Б. О. Рибаків продовжував розробляти тему про давньоруське ремесло, вивченню якої він присвятив більше десяти років свого життя. До початку Великої Вітчизняної війни вчений закінчив першу частину великої праці про ремесло домонгольської Русі, а повернувшись з ополчення, перебуваючи в евакуації (Ашхабад), написав другу її частину — про ремесло Північно-Східної Русі XIII—XV ст., яку в 1942 р. успішно захистив як докторську дисертацію.

Книга Б. О. Рибаків «Ремесло древней Руси» (М., 1948) вражає новизною думки, оригінальністю методів дослідження, широтою ерудиції автора. В ній на широкому тлі економічного і суспільного життя давніх слов'ян, Київської Русі та Північно-Східної Русі XIII—XV ст. розглянуто процес зародження й розвитку давньоруського ремесла. Хронологічно монографія охоплює тисячолітній період — з VI по XV ст. Б. О. Рибаків першим в історичній науці переконливо довів, що в Давній Русі існували різноманітні ремесла, і зробив важливий висновок про їх торговельний характер, а також про виникнення на Русі організацій цехового типу та про їх розвиток у XIV—XV ст. «Після виходу в світ цієї праці, — писав академік Б. Д. Греков, — вже зовсім неможливо повторювати старі помилки про залежність культури Київської Русі від Заходу чи Сходу. Руська дуже самобутня культура склалася в результаті творчих зусиль самого руського народу»⁷.

³ Б. А. Рыбаков. Воинствующие церковники XVI века. — «Антирелигиозник». 1934, № 3, стор. 21—31; № 4, стор. 21—31.

⁴ Б. А. Рыбаков. Общественное устройство и быт славян и антов. — История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства, ч. 3—4, М.—Л., 1939, стор. 213—223 (спільно з П. Н. Третьяковим і М. В. Левченком); його ж. Анты и Киевская Русь. — «Вестник древней истории», 1939, № 1, стор. 319—337.

⁵ Б. А. Рыбаков. Деление Новгородской земли на сотни в XIII веке. — Исторические записки АН СССР, т. 2, М., 1938, стор. 132—152.

⁶ Б. А. Рыбаков. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. — «Советская археология», 1940, № 6, стор. 227—257.

⁷ «Правда», 15 квітня 1949 р.

Книга «Ремесло Древней Руси», за яку Б. О. Рибаків у 1949 р. було присуджено Державну премію СРСР I ступеня, стала основою дальших наукових пошуків не тільки для її автора, а й для інших радянських дослідників.

У численних працях, написаних Борисом Олександровичем у післявоєнний період, порушується широке коло проблем, пов'язаних з історією та культурою Давньої Русі. Значний інтерес становлять, зокрема, дослідження Б. О. Рибаків з історії слов'янських племен⁸, серед яких глибиною аналізу і новизною постановки порушених питань відзначається праця «Поляне и северяне». В ній автор блискуче довів, що особливості курганного інвентаря і поховального обряду можуть бути надійною основою для визначення меж розселення не тільки літописних слов'янських союзів племен, а й дрібніших племінних груп, що входили до цих союзів.

Цікаву і оригінальну серію становлять статті Б. О. Рибаків, присвячені аналізу писемних джерел про Східну Європу. Так, у праці «Путешествие Геродота в Скифию» і тезах доповіді «Геродотовы Скифия» на основі свідчень Геродота і археологічних даних по-новому трактується етногеографія Скіфії⁹. У статті «Русские земли по карте Идриси 1154 года» детально розглянуто значну частину великої географічної праці XII ст.¹⁰ Дослідження Б. О. Рибаків з питань середньовічної етногеографії становлять великий інтерес ще й тим, що до них додано складені автором з урахуванням нових даних схеми і карти. Такими, зокрема, є карта «Печеніги», виконана на основі відомостей Костянтина Багрянородного (у статті про уличів), та карта Хазарського каганату X ст., складена за даними, що містяться у листах хазарського царя Йосифа до іспанського єврея Хасдая ібн Шафруті¹¹.

Глибокі знання вітчизняної історії та історичної географії допомогли Б. О. Рибаківу у створенні цінного дослідження з російської картографії кінця XV — початку XVI ст.¹², в якому висловлюється думка про те, що російська картографія бере свій початок не з «Большого чертежа» (кінець XVI ст.), а з карт Московської держави, складених в епоху Івана III і Василя III.

Увагу спеціалістів і всіх, хто цікавиться минулим нашої Батьківщини, привертають праці Б. О. Рибаків, в яких гармонійно поєднуються дані археології з відомостями літописів та билинного епосу. До таких досліджень належить стаття «Древности Чернигова»¹³. У ній на основі найрізноманітніших джерел автор на широкому історичному

⁸ Б. А. Рыбаков. Поляне и северяне (К вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре).— «Советская этнография», 1947, № 6—7, стор. 81—105; його ж. Уличи (Историко-географические заметки).— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. 35, М., 1950, стор. 3—17; його ж. Проблемы образования древнерусской народности.— «Вопросы истории», 1952, № 9, стор. 40—62; його ж. Древние русы.— Советская археология, т. 17, М., 1953, стор. 23—104; його ж. Древние славяне в Причерноморье (По материалам археологических раскопок).— «Славяне», 1954, № 2, стор. 22—26.

⁹ Див.: «Курьер ЮНЕСКО», 1977, № 1, стор. I—III; Всесоюзная конференция «Новейшие достижения советских археологов». Тезисы пленарных докладов, М., 1977, стор. 4—9.

¹⁰ Див.: Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. 43, М., 1952, стор. 3—44.

¹¹ Б. А. Рыбаков. Русь и Хазария (К исторической географии Хазарии). — Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия. Сборник статей, М., 1952, стор. 76—88.

¹² Б. А. Рыбаков. Русские карты Москвы, М., 1974, стор. 111.

¹³ Див.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 11, М.—Л., 1949, стор. 7—93.

фоні яскраво висвітлив стародавню історію і культуру одного з найстаріших давньоруських міст.

Комплексним використанням писемних і фольклорних джерел характеризується й таке фундаментальне монографічне дослідження Б. О. Рибакова, як «Древняя Русь. Сказания, былины, летописи» (М., 1963). Ця книга, присвячена аналізу літературних і літописних пам'яток, була новим словом у дослідженні історії давньоруської держави. В ній автор вперше переконливо довів, що билини є не лише художніми пам'ятками, а й важливими історичними джерелами.

Слідом за О. О. Шахматовим і рядом радянських дослідників Б. О. Рибаків здійснив велику роботу щодо уточнення періодизації літописів. Особливий інтерес становить виділення ним найбільш раннього з літописних етапів, який розпочався ще при Аскольд і був перерваний у зв'язку із захопленням Києва конунгом Олегом. Не менш цікавим є й запропоноване Б. О. Рибаківим у вигляді гіпотези поновлення первісного варіанту Нестерової «Повісті временних літ».

У праці «Древняя Русь. Сказания, былины, летописи» порушено й ряд важливих теоретичних проблем. Так, автор по-новому вирішує питання, пов'язані з розвитком феодалізму на Русі та феодальною роздробленістю. Початок цієї епохи (XII ст.) Б. О. Рибаків розглядає як період найбільшого піднесення виробничих сил і розвитку міст, внаслідок чого, на його думку, на Русі відбулася «кристалізація окремих князівств-королевств», кожне з яких за розмірами було більшим за будь-яку західноєвропейську державу.

Історія утворення давньоруської держави і перших століть її існування висвітлена Б. О. Рибаківим у ряді статей та в книзі «Первые века русской истории» (М., 1964), при написанні якої автор використав літописи, билини, сказання, юридичні пам'ятки, свідчення іноземців, а також багаточисельний археологічний матеріал.

Широке узагальнення Б. О. Рибаківим різноманітних джерел з історії Давньої Русі до монгольської навали знайшло відображення у першому томі 12-томної «Истории СССР. С древнейших времен до наших дней» (М., 1966). На відміну від більшості своїх попередників, він розглядає період в історії давньоруської держави приблизно з 1132 по 1237—1241 рр. не як час феодальної роздробленості, а як початковий етап розвинутого феодалізму. На думку вченого, цей період зовсім не характеризувався занепадом і розкладом великої держави. Навпаки, поглиблення процесів кристалізації на Русі окремих князівств було викликане могутнім піднесенням виробничих сил у країні.

Історія давньоруського ремесла, торгівлі і мистецтва висвітлена Б. О. Рибаківим і в колективній двотомній праці «История культуры Древней Руси» (т. 1, М., 1948; т. 2, М., 1951), відзначеній у 1952 р. Державною премією СРСР II ступеня.

Окремий розділ у творчості Б. О. Рибаків займає давньоруська епіграфіка. Так, Борис Олександрович першим виявив і прочитав на розчищеній найдавнішій штукатурці Київської Софії записи киян XI—XII ст.¹⁴ Багаторічна робота вченого по збиранню і вивченню датованих написів дістала логічне завершення у монографії «Русские датированные надписи XI—XIV вв.» (М., 1964), де по-новому тлумачаться численні відомі й раніше написи.

Багато уваги приділяє Б. О. Рибаків вивченню ідеологічних уявлень стародавніх народів, особливо, слов'янського язичества. Цій про-

¹⁴ Б. О. Рибаків. Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі.— Археологія, т. 1, К., 1947, стор. 53—64.

блемі присвячені численні розділи його монографій і популярних праць. Виявивши землеробські корені язичницької релігії, Борис Олександрович переконливо розшифрував семантику орнаменту на посудинах трипільських племен — найдавніших землеробів Східної Європи, а також язичницького «календаря» на посудинах землеробських племен черняхівської культури¹⁵. Тему слов'янського землеробського язичества Б. О. Рибаків розглядає у співставленні його із землеробськими культурами інших народів світу.

Значними є заслуги Б. О. Рибаків у вивченні руських систем мір довжини XI—XV ст., архітектурної математики. Зокрема, йому належить відкриття стародавніх графічних записів руських мір довжини у так званих глиняних «вавілонах» — концентричних квадратах і прямокутниках, які були знайдені вченим під час розкопок Тмутаракані.

У 1976 р. за цикл праць з історії руської культури X—XVI ст., опублікованих у 1963—1974 рр. — «Древняя Русь. Сказания, былины, летописи» (1963 р.), «Первые века русской истории» (1964 р.), «Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» (1972 р.), «Русские карты Москвы XV — начала XVI века» (1974 р.), — Б. О. Рибаківу було присуджено Ленінську премію в галузі науки і техніки.

З середини 30-х років Б. О. Рибаків бере активну участь у польових археологічних дослідженнях. Він проводив розкопки на території численних давньоруських міст — Москви, Новгород, Звенигорода, Вщижа, Переяслава Руського, Новгород Сятополя, Тумаща, Олександрова, визначив місцезнаходження літописної Тмутаракані (сучасна Тамань).

З ім'ям Б. О. Рибаків пов'язане вивчення ряду давньоруських міст на території України — Києва, Чернігова, Вишгорода, Любеча, Вітачева, Переяслава-Хмельницького. Особливо цінні результати дали розкопки Любеча — відомого за літописом ще з 882 р. князівського центру, згадуваного Костянтином Багрянородним. Це був укріплений форпост Києва на півночі. Саме тут уперше був повністю розкопаний давньоруський замок. «Любечський комплекс, — писав Борис Олександрович, — уперше в історії російської і слов'янської археології дав нам змогу уявити вигляд багатого феодального замку XI ст. з його плануванням і розміщенням військових і господарських об'єктів... Ми знаємо тепер складну і глибоко продуману систему організації замку з його палацом, теремами і житлами челяді, що йшли вздовж стіни»¹⁶. Б. О. Рибаків розробив і вдосконалив методику археологічних досліджень багатопалатних південних міст, яка передбачає розкопки на великій площі, уважне ставлення до змін у складі кожного культурного шару, аналіз кераміки, яка найчастіше трапляється при розкопках.

Важливу роль у житті Б. О. Рибаків займає педагогічна діяльність. Археологічні експедиції, які він очолював, стали великою школою для багатьох археологів. З 1933 р., коли він почав читати лекції з історії СРСР в Академії комуністичного виховання ім. Н. К. Крупської, Борис Олександрович проводить велику викладацьку роботу. У 1939—1942 рр. Б. О. Рибаків працював у Московському державному університеті на історичному факультеті як доцент, а з 1942 р. до сьогодні — як професор. Одночасно він читав лекції в Московському обласному педагогічному інституті, Московському державному інституті

¹⁵ Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита. — «Советская археология», 1965, № 1, стор. 24—47; № 2, стор. 13—33; його ж. Календарь IV в. из земли полян. — «Советская археология», 1962, № 4, стор. 66—89.

¹⁶ Б. А. Рыбаков. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей. — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 99, М., 1964, стор. 21—23.

міжнародних відносин, у Вищій партійній школі при ЦК КПРС, Центральній комсомольській школі при ЦК ВЛКСМ, у вечірніх університетах марксизму-ленінізму. Його лекції відзначаються глибиною постановки проблем, широтою джерелознавчого матеріалу, доступністю і захоплюючою формою викладу. З повним правом можна говорити про школу Б. О. Рибаків — школу підготовки висококваліфікованих спеціалістів у галузі історії Давньої Русі.

Людина величезної енергії і видатних організаторських здібностей, Б. О. Рибаків, поряд з науковою та педагогічною діяльністю, багато сил і часу віддає науково-організаторській роботі. Він працював завідуючим відділом Державного історичного музею (1943—1948 рр.), деканом історичного факультету (1950—1952 рр.) та проректором МДУ по гуманітарних факультетах (1952—1954 рр.), очолював кафедру історії СРСР доби феодалізму МДУ (1952—1963 рр.). Борис Олександрович був і є членом редколегій ряду провідних історичних журналів нашої країни, редактором багатьох монографій, збірників, підручників та великих колективних праць з історії СРСР. За ініціативою вченого здійснюється видання «Свода археологічних історичних ССРСР», 60 випусків якого вже вийшло під його редакцією.

При всій своїй завантаженості науковою діяльністю Б. О. Рибаків проводить велику і багатогранну громадську роботу. Член КПРС з 1951 р., він був членом Октябрського та Черемушкінського райкомів КПРС м. Москви, депутатом Краснопресненського райвиконкому столиці. Борис Олександрович незмінно з 1958 р. очолює Товариство дружби «СРСР — Греція». Особливо значний вклад вносить він у розвиток міжнародних наукових зв'язків. У 1965 р. Б. О. Рибаків став першим головою Міжнародного конгресу славістів-археологів у Варшаві. Він також є членом Виконавчого комітету Міжнародного конгресу доісториків та протоісториків, постійно бере участь у роботі різних міжнародних та всесоюзних конгресів і нарад істориків та археологів.

Науково-дослідна, педагогічна, організаторська та громадська діяльність Б. О. Рибаків здобула широке визнання і високу оцінку громадськості. Його обрано членом-кореспондентом (1953 р.) і дійсним членом (1958 р.) Академії наук СРСР, дійсним членом Чехословацької Академії наук (1960 р.), дійсним членом Польської Академії наук (1970 р.), почесним доктором Ягеллонського університету (1963 р.).

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили великі заслуги Б. О. Рибаків перед радянською історичною наукою, нагородивши його двома орденами Леніна (1968 р. і 1971 р.), орденами Жовтневої Революції (1974 р.), Трудового Червоного Прапора (1975 р.), «Знак Пошани» (1953 р.) та медалями. Плідна діяльність Б. О. Рибаків у справі розвитку наукових зв'язків та його допомога вченим нашої республіки у створенні багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» відзначена Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1975 р.). Наукова діяльність Б. О. Рибаків дістала гідну оцінку у братніх соціалістичних країнах. Він нагороджений орденом «Рицарський хрест» Польської Народної Республіки (1974 р.), медаллю Франтішека Полоцького Чехословацької Академії наук (1974 р.), золотими медалями Чеської та Словацької Академії наук (1974 р.).

Усі археологи, історики і спеціалісти суміжних дисциплін щиро вітають Бориса Олександровича Рибаків із славним ювілеєм і бажають йому доброго здоров'я, нових великих творчих успіхів на благо радянської історичної науки.

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 рр.)

П. І. МЕЛЬНИК (Чернівці)
**участь молоді у відбудові
сільського господарства УРСР**

У період тимчасової окупації в роки Великої Вітчизняної війни фашистські загарбники завдали великої шкоди сільському господарству

Радянської України. Зокрема, вони пограбували і зруйнували 27 910 колгоспів, 872 радгоспи, 1300 МТС, знищили або вивезли до Німеччини 7594 тис. голів великої рогатої худоби, 3311 тис. коней, 9333 тис. свиней, 7317 тис. овець і кіз, 59 297 тис. штук домашньої птиці тощо¹. Долаючи величезні труднощі, колгоспне селянство, в тому числі комсомольці і молодь, внесли вагомий вклад у відбудову сільського господарства республіки.

Питання участі комсомольців і молоді у відбудові сільського господарства УРСР у 1943—1945 рр. певною мірою висвітлене у багатьох фундаментальних працях і кандидатських дисертаціях, а також у наукових статтях, присвячених трудовому подвигу українського народу в період Великої Вітчизняної війни. Проте спеціальних досліджень, в яких комплексно і всебічно висвітлювалася б дана проблема, ще немає.

З початком визволення території Радянської України від німецько-фашистських окупантів героїчною Червоною Армією колгоспне селянство негайно приступило до відбудови соціалістичного сільського господарства. Широкого розмаху відбудовні роботи набули зразу ж у 1943 р., коли РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»². Про постійну увагу і піклування ЦК ВКП(б) і Радянського уряду до відродження соціалістичного сільського господарства Української РСР свідчить той факт, що протягом 1943—1945 рр. Рада Народних Комісарів СРСР прийняла понад 20 постанов і розпоряджень, які стосувалися цього питання.

Велику організаторську і масово-політичну роботу в справі залучення, зокрема, найширших мас молоді села до активної участі у відбудові сільського господарства республіки проводили Центральний Ко-

¹ Історія селянства Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 307.

² Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6, М., 1971, стор. 65—104.

мітет ЛКСМУ, обласні і районні комітети комсомолу та первинні комсомольські організації. Вже на 1 січня 1944 р. на визволеній території Української РСР розгорнули діяльність 4494 колгоспні комсомольські організації, а на кінець 1945 р. вже діяло 23 324 колгоспні, 828 радгоспних і 1066 комсомольських організацій у МТС³.

Важливу роль у підвищенні трудової активності комсомольців і молоді під час відбудови соціалістичного сільського господарства відіграли постанови бюро ЦК ЛКСМУ від 1 листопада 1943 р. «Про участь комсомольських організацій України у виконанні постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації» та рішення III Пленуму ЦК ЛКСМУ (червень 1944 р.), що розглянув питання про роботу колгоспних комсомольських організацій⁴.

Керуючись партійно-урядовими постановами і рішеннями ЦК ЛКСМУ, а також спираючись на всебічну допомогу братніх народів нашої Батьківщини, молодь, як і всі трудящі Української РСР, активно включилася у відбудову соціалістичного сільського господарства. У селах республіки створювалися ініціативні молодіжні бригади, головним завданням яких була активна участь у проведенні всього комплексу відбудовних робіт у колгоспах, радгоспах і МТС. Вони подавали велику допомогу насамперед у відродженні матеріально-технічної бази сільського господарства. Комсомольсько-молодіжні ініціативні групи і бригади, наприклад, Сумської області у 1943 р. об'єднували понад 10 тис. молодих колгоспників⁵.

Швидке відновлення посівних площ безпосередньо залежало від темпів відродження технічної бази сільського господарства і, насамперед, машинно-тракторних станцій. Велику роль у цій справі відіграла колгоспна і робітнича молодь МТС і радгоспів. Молоді патріоти збирали поламані трактори, запчастини до них та іншу сільськогосподарську техніку, ремонтували їх. Вони також виготовляли в майстернях різноманітні деталі, складні дефіцитні вузли та запчастини до тракторів і комбайнів.

У Ворошиловградській області під час підготовки до весняної посівної кампанії 1943 р. працювали більше 200 комсомольсько-молодіжних ремонтно-відбудовних бригад по збиранню та ремонту сільськогосподарської техніки. Комсомольці і молодь області зібрали понад 20 тис. запчастин⁶.

Однією з найпоширеніших форм залучення комсомольців і широких мас молоді села до відбудови сільського господарства стало проведення комсомольсько-молодіжних місячників, декадників, суботників, недільників, ударних фронтових вахт по ремонту техніки. Так, тільки у Дніпропетровській області з початку визволення і до кінця 1943 р. було проведено 21 комсомольсько-молодіжний недільник по збору сільськогосподарського реманенту.

В комсомольсько-молодіжному місячнику, що проходив у Сталінській (нині — Донецькій) області з 1 грудня 1943 р. по 1 січня 1944 р.

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 27, арк. 10; М. Г. Пушкаренко. Відродження комсомольських організацій і розгортання їх діяльності у визволених районах України (1943—1945 рр.).— «Наукові праці з історії КПРС», вип. 30, К., 1969, стор. 93.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 25, арк. 1—9; «Молодь України», 24 червня 1944 р.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1307, арк. 1, 33.

⁶ Там же, спр. 1308, арк. 36; спр. 1309, арк. 2.

взяли участь понад 1 тис. комсомольсько-молодіжних бригад⁷. Протягом місячника було зібрано 50 тис. запчастин та інструментів⁸.

Під час підготовки до весняної посівної кампанії 1944 р. на визволеній території Радянської України було зібрано 236 тис. запасних частин до сільськогосподарського реманенту, на ремонті тракторного парку працювали 3 тис. молодіжних бригад⁹.

Активна участь молоді республіки у відбудові виробничих приміщень МТС, машинно-тракторних майстерень поточного і капітального ремонту, у зборі, ремонті та реставрації машинно-тракторного парку, відновленні ремонтної бази сприяла швидкому введенню в дію машинно-тракторних станцій. Вже на початку жовтня 1943 р. на Лівобережній Україні діяло 440 МТС (з 484 існуючих до окупації), але їх наявний тракторний парк був у 3 рази, а комбайновий — у 5 разів менший від довоєнного. Вони могли виконати лише 40% основних польових робіт¹⁰. Тому перед колгоспним селянством визволених районів республіки стояло завдання максимального використання на польових роботах живого тягла — биків, коней, корів. Це було нелегким завданням, оскільки німецько-фашистські окупанти майже повністю знищили таку важливу галузь сільського господарства, як тваринництво. Потрібно було провести велику роз'яснювальну роботу серед колгоспників, робітників і службовців радгоспів та МТС, усього сільського населення про необхідність використання корів як тягла. Комсомольці і молодь багатьох колгоспів і радгоспів стали ініціаторами цієї важливої справи. Вони першими вивели на поля своїх корів. Так, у Харківській області з 33 тис. корів, залучених до весняно-польових робіт 1943 р., 10 840 корів вивела молодь. У Ворошиловградській області під час проведення весняної сівби молодь привчила 27 тис. корів ходити в ярмі¹¹.

Протягом 1943—1945 рр. коровами селян були зорані і засіяні великі площі землі. Так, у колгоспах і радгоспах Сталінської області молоді плугатарі в основному на коровах та вручну лопатами восени 1943 р. підняли 68 078 га зябу, а в Чернігівській області на весняній сівбі 1944 р. працювало близько 25 тис. корів¹². Проте навіть максимальне використання наявного механічного і живого тягла не могло повністю компенсувати величезних збитків, що завдали окупанти тягловим ресурсам сільського господарства республіки. Доводилося скопувати землю вручну лопатами. Так, весною 1943 р. молодіжна рільнича бригада К. Походенько з колгоспу «Нове життя» Савинського району Харківської області скопала лопатами близько 12 га землі під посів технічних культур¹³.

Молоді патріоти села цінували кожну робочу годину, а коли не вистачало дня, вони працювали і вночі. Наприклад, молодіжні бригади колгоспів ім. Чапаєва та ім. Сталіна Старобешівського району Сталін-

⁷ Там же, спр. 1313, арк. 43; спр. 1308, арк. 106; «Путь Серго» (орган Кадіївського міськкому КП(б)У і міської Ради депутатів трудящих), 3 грудня 1943 р.; «Сталинский путь» (орган Попаснянського РК КП(б)У і райради депутатів трудящих), 4 грудня 1943 р.

⁸ «Молодь України», 19 березня 1944 р.

⁹ В. С. Костенко. Про роботу колгоспних комсомольських організацій.— «Молодь України», 24 червня 1944 р.

¹⁰ Ю. В. Арутюнян. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Изд. 2-ое, дополненное, М., 1970, стор. 262.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1307, арк. 25, 37; спр. 1310, арк. 31; спр. 1321, арк. 51.

¹² Там же, спр. 1313, арк. 37, 401.

¹³ Там же, спр. 1310, арк. 47; спр. 1308, арк. 38; спр. 1309, арк. 5.

ської області восени 1943 р. у нічний час скопали лопатами 18 гектарів землі^{14–15}.

Великі труднощі у проведенні сівби на визволеній території викликала гостра нестача насіннєвого посівного матеріалу. Молодь республіки подала значну допомогу в його зборі і засипці посівних фондів. Так, готуючись до весняної сівби 1943 р., комсомольці і молодь Ворошиловградської області із загальної кількості 27 595 ц зібраного по області насіннєвого зерна зібрали понад 10 тис. ц насіння зернових і технічних культур, тобто 36,2% від усього зібраного по області насіння¹⁶.

Готуючись до весняної сівби 1944 р., 800 комсомольсько-молодіжних бригад Чернігівської області засипали 150 тис. ц насіння. В 22 районах Запорізької області 600 комсомольсько-молодіжних бригад очистили і засипали майже 400 тис. пудів зерна¹⁷. Все це допомогло колгоспам і радгоспам у виконанні державних планів посіву зернових, технічних, овочевих та інших сільськогосподарських культур, у відновленні довоєнних посівних площ і рослинництва загалом, дало змогу засіяти значні понадпланові площі у фонди Червоної Армії, відбудови Донбасу, будівників Дніпрогесу, допомоги сім'ям інвалідів Великої Вітчизняної війни, дітям-сиротам та ін. Зокрема, комсомольці і молодь Запорізької області до 1 травня 1944 р. засіяли у фонд Червоної Армії 837,5 га землі, у фонд відбудови Донбасу — 372,4, у фонд будівників Дніпрогесу — 203 і в фонд допомоги дітям-сиротам — 350 га¹⁸.

Прагнучи зібрати високі врожаї зернових і технічних культур на визволених соціалістичних ланах і тим самим подати фронтові максимальну допомогу, молодь республіки провела велику роботу по збору та вивезенню на колгоспні і радгоспні поля місцевих мінеральних добрив. Особливо широкого розмаху ця робота набула під час підготовки до весняної сівби 1944 р. Зокрема, молодь Харківської області вивезла на поля та в парники 13 тис. т гною і перегною, а також заготовила 11 729 ц попелу і 2712 ц пташиного посліду¹⁹.

Готуючись до весняної сівби 1945 р., молодь Дніпропетровської області вивезла на поля колгоспів 100 720 т гною, 3 тис. т попелу та пташиного посліду, а на радгоспні ниви — 21 960 т гною, 80 т попелу та інші добрива²⁰.

Самовіддано працювала молодь Радянської України під час весняно-польових робіт 1943—1945 рр., широко розгорнувши соціалістичне змагання за проведення сівби в стислі строки при високій якості робіт. На весняній сівбі 1943 р. у 9 районах Харківської області працювали 470 комсомольсько-молодіжних бригад, в яких налічувалося 6975 чол. Вони засіяли понад 33 тис. га зернових і технічних культур і додатково у фонд оборони країни — 313 га²¹. У передовій статті «Бойові завдання сільської молоді», вміщеній у газеті «Молодь України», зазначалося, що «бойовим завданням сьогоднішнього дня є підготовка до весняної сівби 1944 р. Комсомольці і колгоспна молодь повинні зробити все, щоб провести сівбу по-фронтовому — тобто з максимальним дотриманням агротехнічних вимог, в стислі строки і на повній площі. Домогтися цього,

¹⁴ Там же, спр. 1313, арк. 37.

¹⁵ Там же, спр. 1326, арк. 42; спр. 1313, арк. 121, 182, 346.

¹⁶ Там же, спр. 1308, арк. 36; спр. 1309, арк. 2; спр. 1310, арк. 3, 17.

¹⁷ Там же, спр. 1313, арк. 12, 33, 40, 152, 244; спр. 1307, арк. 6; спр. 1321, арк. 52.

¹⁸ Там же, спр. 1313, арк. 33.

¹⁹ Там же, спр. 1321, арк. 52.

²⁰ Там же, спр. 1326, арк. 41, 45; спр. 1313, арк. 13, 26, 41; спр. 1321, арк. 58.

²¹ Там же, спр. 1310, арк. 31; спр. 1321, арк. 51.

значить добитися високого врожаю, а боротьба за хліб — це нині головне і найважливіше завдання, що стоїть перед колгоспною молоддю»²².

У посівній кампанії 1944 р. у Миколаївській області взяли участь 16 тис. чол. молоді, в Чернігівській області — 8800 комсомольців і понад 100 тис. молоді. Вони працювали орачами, сівачами, боронувальниками та виконували інші сільськогосподарські роботи²³.

В період проведення весняної сівби 1945 р. у Херсонській області на польових роботах було зайнято більше 30 тис. комсомольців і молоді села, у Ворошиловградській області працювало понад 22 тис. молоді, які засіяли 58 577 га, зорали 40 818, заборонували і закультивували більше 80 тис. га землі²⁴.

Значну допомогу подала колгоспна, радгоспна, учнівська та міська молодь у догляді за посівами різних сільськогосподарських культур під час прополки, на шаровці та підживленні. Особливо великого напруження в роки Великої Вітчизняної війни вимагали живна. Колгоспна молодь докладала всіх зусиль, щоб провести весь комплекс збиральних робіт у тислі строки, не допустивши найменших втрат урожаю. Так, у Вінницькій області в 1944 р. на збиранні врожаю працювали 696 комсомольсько-молодіжних ланок і бригад косарів, 616 бригад скиртувальників, 484 ланки в'язальниць, 115 молотильних бригад, 1461 комсомольсько-молодіжних постів і бригад охороняли врожай. В Одеській області на збиральних роботах брали участь понад 68 тис. комсомольців і молоді, в Кам'янець-Подільській області, за неповними даними, брали участь 77 880 комсомольців і молоді²⁵. Всього на визволеній території України у проведенні живив, обмолоті хліба та його вивезенні в 1944 р. взяло участь майже 10 тис. комсомольсько-молодіжних ланок в'язальниць, 10 тис. транспортних бригад, а також 7172 бригади по обмолоту зерна²⁶.

Значний обсяг робіт виконала молодь республіки під час осінньої сівби та оранки на зяб у 1943—1945 рр. Однією з найактивніших форм участі юнаків і дівчат у досягненні родючості соціалістичних ланів Радянської України була діяльність комсомольсько-молодіжних ланок високого врожаю, масове створення яких розпочалося в період підготовки до весняної сівби 1944 р. Вони відіграли важливу роль у мобілізації широких мас сільської молоді і всього колгоспного селянства на боротьбу за досягнення високих урожаїв зернових, технічних, овочевих та інших сільськогосподарських культур, за ефективне використання кожного гектара землі і збільшення валового збору сільськогосподарської продукції. Соціалістичні лани, на яких розгорнулася боротьба молодіжних високоврожайних ланок за одержання найбільших врожаїв, стали для них трудовим фронтом, що вимагав наполегливості у досягненні мети, згуртованості і високої організованості, максимального напруження зусиль. На полях України в 1944 р. працювали 8766 молодіжних ланок високого врожаю, в яких налічувалося понад 70 тис. молодих колгоспників. У 1945 р. число ланок зросло до 19 385 і охоплювало 115 тис. чол. молоді²⁷. Досягнення високих результатів по урожайності стало масо-

²² «Молодь України», 29 грудня 1943 р.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1321, арк. 54; спр. 1326, арк. 18.

²⁴ Там же, спр. 1326, арк. 33, 50.

²⁵ Там же, спр. 1321, арк. 39—40, 59—60; спр. 1313, арк. 231.

²⁶ М. В. Коваль. Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., К., 1970, стор. 178.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1313, арк. 166; спр. 1326, арк. 19, 86.

вим явищем руху молодіжних ланок, показники роботи переважної більшості яких значно перевищували обласні і республіканські плани урожайності. Зокрема, у Дніпропетровській області в 1944 р. з 722 ланок 243 виростили на кожному гектарі від 120 до 205 пудів зерна, а решта ланок виконали свої зобов'язання на 150%²⁸.

Окремі молодіжні високоврожайні ланки в 1944—1945 рр. виростили рекордні по Україні врожаї зернових, технічних і овочевих культур, ставши еталоном самовідданої праці для всіх трудівників колгоспних і радгоспних ланів. Свідченням цього було нагородження грамотами та преміями ЦК ВЛКСМ і Наркомзему СРСР 237 молодіжних високоврожайних ланок у 1944 р. та 435 ланок у 1945 р.²⁹ Вагомим наслідком добилися в 1943—1945 рр. молодіжні тракторні бригади, діяльність яких є яскравим свідченням трудового героїзму молодих механізаторів села. У 1944 р. у всесоюзному соціалістичному змаганні молодіжних тракторних бригад, молодих трактористів і трактористок по УРСР взяли участь 1206 молодіжних тракторних бригад, у складі яких були понад 10 тис. механізаторів. У тому ж році молодіжні тракторні бригади Сталінської області виконали 40,4% всього обсягу тракторних робіт МТС області та добилися 273 т економії пального, що становило 75% від загальної економії пального по області. В Дніпропетровській області у всесоюзному соціалістичному змаганні взяли участь 257 молодіжних тракторних бригад, у складі яких налічувалося 1135 молодих механізаторів. Річний виробничий план молодіжних тракторних бригад (176 680 га) був виконаний на 192%. На кожний 15-сильний трактор у молодіжних бригадах було вироблено по 743 га, що значно перевищувало середньообласні і республіканські показники. 19 молодіжних тракторних бригад по Україні добилися виробітку на кожний 15-сильний трактор понад 1 тис. га³⁰.

У 1945 р. у всесоюзному соціалістичному змаганні по республіці взяли участь 2270 молодіжних тракторних бригад, у яких налічувалося 27 213 молодих трактористів. 24 молодіжні бригади перевиконали план тракторних робіт від 270 до 608%, 82 — від 200% до 270%, 273 — від 150% до 200%, 1700 бригад — від 100% до 150%. Середній виробіток на 15-сильний трактор у молодіжних тракторних бригадах України становив у цілому 537 га, в той час як по Україні він дорівнював 448 га. Молодіжні тракторні бригади республіки зекономили понад 21 822 ц пального³¹. Всього в 1944 р. до нагородження та преміювання ЦК ВЛКСМ і НКЗ СРСР було представлено 42 молодіжні тракторні бригади і 190 молодих трактористів, у 1945 р., відповідно, 241 бригаду та 413 молодих трактористів³².

Велику допомогу молодь подала також у відродженні громадсько-го тваринництва республіки. З перших днів визволення юнаки і дівчата взяли активну участь у відбудові тваринницьких приміщень. З цією метою були створені спеціальні молодіжні ремонтно-відбудовні бригади, що провадили заготівлю місцевого будівельного матеріалу, ремонтували, утеплювали, відновлювали напівзруйновані тваринницькі приміщення і будували нові. Так, за короткий період після визволення 350 комсомольсько-молодіжних ремонтних бригад Чернігівської області відремонтували 670 приміщень для тваринницьких ферм. У Сумській області на червень 1944 р. молодь відремонтувала і устаткувала 360

²⁸ Там же, спр. 1313, арк. 169, 170.

²⁹ Там же, арк. 167—169; спр. 1326, арк. 89—91, 92.

³⁰ Там же, спр. 1319, арк. 1, 48, 49; спр. 1326, арк. 21, 86.

³¹ Там же, спр. 1326, арк. 86, 86—87.

³² Там же, арк. 89.

приміщень для великої рогатої худоби, 107 свиноферм, 73 вівцеферми, 334 птахоферми та 11 кролеферм³³.

Вагомю була допомога молоді у відновленні поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець та птиці. Протягом короткого періоду після визволення комсомольці і молодь Київської області законтрактували 4916 голів великої рогатої худоби. На червень 1944 р. молодь Сталінської області законтрактувала 21 767 голів великої рогатої худоби і 28 614 шт. птиці³⁴.

Велику допомогу молодь подавала у заготівлі кормів для громадського тваринництва. Так, протягом молодіжного двонедільника, що проходив з 25 червня по 8 липня 1944 р. у Кам'янець-Подільській області, молодь заготовила 38 850 т грубих кормів, заклала 9532 т силосу. В Чернігівській області з 10 по 25 жовтня 430 молодіжних транспортних бригад підвезли до ферм 109 тис. ц грубих кормів. Всього ж по області протягом 1944 р. на заготівлі кормів працювало 900 комсомольсько-молодіжних бригад косарів, молодь заклала понад 65 тис. т силосу³⁵.

Значний вклад у відбудову сільського господарства Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни зробив наймолодший загін сільської молоді — учні та підлітки. Юні трудівники села виконували різні види сільськогосподарських робіт на полях і фермах. Вони, зокрема, брали активну участь у посівних і збиральних кампаніях, а також у прополці посівів, зборі мінеральних добрив, винищенні сільськогосподарських шкідників тощо. Так, у 1943 р. на прополюванні та догляді за посівами у Ворошиловградській і Харківській областях працювали понад 45 тис. учнів. У Ворошиловградській області протягом 1943 р. на сільськогосподарських роботах, у колгоспах і радгоспах було зайнято 23 тис. учнів, які виробили 615 тис. трудовнів³⁶. Протягом літа і осені 1944 р. майже 1 млн. учнів і 26 тис. учителів виробили понад 26 млн. трудовнів³⁷. Лише у Вінницькій області на збиранні врожаю взяли участь 40 тис. піонерів і школярів³⁸.

Крім безпосередньої участі в сільськогосподарських роботах, учні вирощували на пришкільних ділянках і домашніх грядках овочеві й технічні культури, зокрема, кок-сагиз, що служив сировиною для виробництва каучуку, а також курчат і кролів для організації та поповнення пришкільних, колгоспних і радгоспних птахоферм та кролеферм, брали активну участь у різних комсомольсько-молодіжних недільниках, декадниках і місячниках. Так, у 1944 р. у сільськогосподарських роботах взяли участь 969 965 підлітків віком 12—16 років, що становило 17,8% від усієї маси працездатних колгоспників в УРСР³⁹. Це в свою чергу зменшило навантаження на одного працездатного дорослого колгоспника з 4,38 га до 3,6 га землі, яка перебувала в обробітку⁴⁰. В колгоспах Вінницької області підлітки в 1944 р. виробили 6470 тис. трудовнів, 1945 р.— 6063, що становило відповідно 7% і 6,3% загальної кількості трудовнів, вироблених колгоспниками області протягом цих ро-

³³ Там же, спр. 1313, арк. 12, 152.

³⁴ Там же, арк. 23, 38; спр. 1321, арк. 43.

³⁵ Там же, спр. 1313, арк. 95, 239; спр. 1321, арк. 58.

³⁶ Там же, спр. 1313, арк. 47; «Ворошиловградская правда», 24 листопада 1943 р.

³⁷ М. В. Коваль. Назв. праця, стор. 179.

³⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1321, арк. 40.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 21, спр. 30, арк. 15. Підраховано автором за матеріалами річних звітів колгоспів за 1944 рік.

⁴⁰ Там же.

ків⁴¹. У Житомирській області протягом 1944 р. і 1945 р. підлітки, становлячи 14,2% та 12,6% робочої сили колгоспів, виробили відповідно 8,6% та 7,7% загальної кількості нарахованих по області трудовнів, займаючи за питомою вагою вироблених трудовнів третє місце після працездатних жінок і чоловіків⁴².

Підлітки часто не тільки виконували, а й набагато перевиконували виробничі норми, розраховані на дорослих трудівників. Значне перевиконання встановленого для підлітків у роки Великої Вітчизняної війни мінімуму трудовнів (не менше 50) стало звичайним явищем. Зокрема, у Херсонській області в 1944 р. підлітки виробили 106 трудовнів, а у Кіровоградській — 79, у 1945 р., відповідно, — 115 і 88 трудовнів, тобто перевиконали план більше, ніж у півтора—два рази⁴³. Вищенаведені факти свідчать про високу трудову активність і дисципліну, патріотизм і героїчну працю підлітків, які взяли активну участь у колгоспному виробництві.

Таким чином, сільська молодь Радянської України, очолювана і організована комсомолом, під керівництвом Комуністичної партії зробила гідний внесок у справу перемоги над ворогом, у справу відродження народного господарства Української РСР.

⁴¹ Там же, ф. 582, оп. 4, спр. 205, арк. 5.

⁴² Там же, арк. 44.

⁴³ Там же, арк. 85, 93.

А. Ф. ЛАРІН (Київ)
ДО ПИТАННЯ ПРО
МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ
ПОСТАЧАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
(1943—1945 рр.)

Яскравим проявом дружби і братерської взаємодопомоги всіх радянських народів у роки Великої Вітчизняної війни була відбудова зруйнованого окупантами народного господарства Української РСР та

інших республік, що зазнали ворожої окупації. Історія ще не знала прикладу одночасного здійснення великих воєнних наступальних операцій і відбудовних робіт у таких гігантських масштабах.

Трудящим нашої республіки доводилося долати великі труднощі у ході відбудови народного господарства. Адже на тимчасово окупованій території Української РСР гітлерівські орди зруйнували, спалили і пошкодили 714 міст і селищ міського типу, майже 28 тис. сіл, понад 2 млн. будинків, більше 540 тис. будівель різного типу, залишивши, таким чином, без житла 10 млн. чол.¹ У містах і селищах міського типу житлово-комунальному господарству України завдано збитків загалом на 13,5 млрд. крб.²

Фашистські загарбники завдали народному господарству УРСР шкоди на загальну суму 285 млрд. крб., у тому числі підприємствам харчової промисловості — майже на 15 млрд. крб., легкої промисловості — 1,7 млрд. крб., торгівлі — 2 млрд. крб., місцевої промисловості — 1,3 млрд. крб.³

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 155.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 7021, оп. 53, спр. 291, арк. 4.

³ Там же, арк. 3—5.

Однак, незважаючи на величезні збитки, що їх зазнало господарство республіки, український народ при братерській підтримці усіх народів СРСР здійснив воїстину масовий подвиг на відбудові зруйнованих фашистами фабрик і заводів.

Виховані Комуністичною партією в дусі дружби і взаємодопомоги, радянські люди у роки Великої Вітчизняної війни виявили високу свідомість загальнонародних інтересів. Це дістало своє яскраве відображення у всебічній підтримці, яку подавали населенню визволених районів Української РСР трудящі братніх республік.

Ініціаторами патріотичного почину створити при уряді СРСР спеціальний фонд братерської допомоги радянським народам, які визволилися від фашистських загарбників, виступили трудящі Іркутської області⁴. Робітники і колгоспники Куйбишевської області першими взяли шефство над відбудовою господарства визволених від гітлерівських фашистів українських земель. Цей почин знайшов одностайну підтримку серед усіх народів Радянського Союзу.

ЦК ВКП(б) ухвалив ініціативу трудящих Іркутської та Куйбишевської областей і закликав трудівників Російської Федерації та інших союзних республік надати матеріальну допомогу Радянській Україні. Відповідаючи на заклик ЦК ВКП(б), партійні організації республік і областей розгорнули широку масово-політичну і пропагандистську роботу по мобілізації трудящих на подання допомоги визволеним районам УРСР.

В усіх великих промислових центрах країни проходили пленуми обкомів партії, міські і районні партійно-господарські активи, збори робітників, присвячені питанню подання допомоги Радянській Україні у відродженні її народного господарства. На підприємствах Магнітогорська, Кемерово, Кузнецька, Челябінська, Омська, Новосибірська, Караганди та інших міст, у колгоспах і радгоспах, установах і навчальних закладах комуністи проводили бесіди про значення дружби народів і радянського патріотизму, роз'яснювали, що матеріальна допомога визволеним районам України — справа честі кожного громадянина СРСР. При обкомах і райкомах було створено спеціальні шефські комітети, які здійснювали повсякденне керівництво і контроль за організацією та збиранням продуктів харчування, матеріалів, обладнання і відправленням їх у підшефні райони та області УРСР⁵.

Робітники і колгоспне селянство палко підтримали заклик партії. З самого початку визволення української землі від фашистських загарбників, сюди почали надходити матеріали для відбудови народного господарства, машини і механізми для відновлення шахт, підприємств чорної і кольорової металургії, обладнання для підприємств харчової і легкої промисловості, трактори і сільськогосподарські машини, насіння і худоба, будівельні матеріали для відбудови міського і комунального господарства, продукти харчування.

У Харків, який було визволено одним з перших обласних центрів республіки, у вересні 1943 р. з Рязанської та Саратовської областей надійшло по тисячі тонн борошна, а з Баку — 300 т квасолі⁶. У жовтні місто одержало три ешелони продовольчих і промислових товарів, у тому числі 3272 т м'яса і риби, 51,4 т жирів, 123 т цукру і кондитерських виробів, 308 т інших продовольчих товарів⁷.

⁴ «Правда», 20 лютого 1943 р.

⁵ Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962, стор. 40, 41.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 618, арк. 21.

⁷ Там же, спр. 628, арк. 58.

У жовтні 1943 р. Уряд СРСР надіслав гірникам визволеного Донбасу 7 тис. т зерна, 13 вагонів цукру і кондитерських виробів, 15 вагонів рису, 9 вагонів жирів, 6 вагонів м'ясних і рибних консервів та інші продукти харчування — всього 137 вагонів⁸.

Велику допомогу було подано в той же час й іншим областям України. Всього у 1943 р. трудящі визволених районів республіки одержали шляхом централізованого постачання 7915 т м'яса, 2860 т рибних продуктів, 2685 т тваринних жирів і рослинного масла і майже 4 тис. т цукру і кондитерських виробів⁹.

Важливо відзначити, що допомога визволеним районам УРСР з місяця в місяць значно збільшувалася. В першому кварталі 1944 р. Радянський уряд надіслав у визволені райони нашої республіки понад 11 тис. т м'яса і риби, смальцю — 4 тис. т, цукру — 2,5 тис. т¹⁰. На другий квартал 1944 р. надходження продуктів харчування набагато збільшилося. Трудящі міст і сіл республіки одержали 17 108 т м'ясних і рибних продуктів, 5090 т жирів, 3,6 тис. т цукру та багато інших продуктів харчування¹¹.

Партійні органи Російської Федерації повсякденно піклувалися про те, щоб матеріальна допомога надходила до братньої Української республіки систематично і безперебійно. Так, у вересні 1943 р. Кемеровський обком ВКП(б) на пленумі розглянув питання «Про завдання обласної партійної організації щодо подання допомоги у відбудові промисловості і сільського господарства Сталінської області, визволеної від німецько-фашистських окупантів»¹². Пленум ухвалив рішення, за яким усі комуністи і трудящі області мали подавати всебічну матеріальну допомогу у відбудові Донбасу. В області широко розгорнулося соціалістичне змагання за право супроводжувати ешелони з обладнанням і продовольством трудівникам Донецького краю. Трудящі Кемеровської області за короткий строк зібрали для відбудовних робіт на Донбасі 10 млн. крб.¹³

Московський обком ВКП(б), розгортаючи політичну роботу серед населення, згуртував трудящі маси на успішне виконання і втілення в життя постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»¹⁴. В усіх районах області було створено шефські комітети для подання допомоги визволеним районам України¹⁵.

Було намічено широкі заходи у цій галузі Красноярським крайкомом ВКП(б). Крайові організації та підприємства, зокрема, завод «Красный профинтерн», трест «Краевдрев» у грудні 1943 р. зібрали для визволених районів України подарунки, продовольство¹⁶.

Дружнє ставлення до Української РСР засвідчили й трудівники Киргизії, які надіслали нашій республіці декілька вагонів борошна, м'яса, жирів, картоплі, фруктів. У листі до своїх українських братів вони писали: «Киргизький народ разом з усіма народами Радянського Союзу не пошкодує сил для того, щоб знову розквітла Радянська Україна, запра-

⁸ Там же, спр. 654, арк. 77.

⁹ П. Денисенко. Забота Коммунистической партии и правительства о материально-бытовых и культурных потребностях населения, К., 1968, стор. 138.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 12, спр. 11, арк. 92, 98.

¹¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 7971, оп. 1, спр. 1057, арк. 123.

¹² «Правда», 24 вересня 1943 р.

¹³ Н. А. Буцко. Назв. праця, стор. 44.

¹⁴ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 411—446.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КППС. ф. 17, оп. 43, спр. 1298, арк. 13, 15.

¹⁶ Там же, спр. 1023, арк. 183—186.

цювали фабрики і заводи, піднялися золоті хліба на полях колгоспів і радгоспів»¹⁷.

ЦК ВКП(б) ухвалив ряд заходів щодо відновлення і відбудови народного господарства, зокрема житлового фонду, комунального господарства, а також громадських будівель і сільської місцевості. Трудящі підтримали заклик ЦК ВКП(б) і Радянського уряду взяти шефство над визволеними від загарбників районами УРСР та інших республік. Промисловий Урал, вугільний Кузбас, Караганда, Киргизія, Іркутська область, Хабаровський край та інші республіки й області першими відгукнулися на заклик партії і включились у роботу по поданню братерської допомоги у відбудові житлового і комунального господарства республіки. У визволених районах України направлялися загони будівельників, ешелони з будівельними матеріалами, подарунки трудящих.

Ленінград ще перебував у блокаді, а трудящі міста на Неві на своїх підприємствах вже виготовляли для електростанцій Дніпропетровська і Кадіївки турбогенератори, 20 підприємств Ленінграду виконували замовлення Донбасу.

Трудящі Сизрані, Орехово-Зуєва надіслали до Києва спектрообладнання, з Астрахані прибула спеціальна будівельно-монтажна бригада, яка привезла з собою багато інструментів і цінних матеріалів. Колектив Котласького заводу «Лименда» направив до столиці України 5 вагонів лісоматеріалів для відновлення Дніпровського флоту¹⁸.

Справді всенародною справою стала відбудова головної магістралі столиці України — всесвітньо відомого Хрещатика. За розпорядженням РНК СРСР для відбудови Хрещатика лише у третьому кварталі 1944 р. було виділено тисячу тонн нафтобітуму, 60 т чавуну, 40 т коксу¹⁹. Московська міська Рада депутатів трудящих надіслала велику кількість інструментів і обладнання²⁰. Вагомий вклад у відбудову народного господарства Києва внесли й інші республіки. Зокрема, трудящі Карело-Фінської АРСР надіслали ешелон будівельного лісу²¹, а колектив московських будівельників створив бригади з висококваліфікованих робітників і направив їх на відбудовні роботи Хрещатика.

Наркомат комунального господарства РРФСР допомагав відновлювати комунальне господарство Ворошиловграда і Сталіно (нині — Донецьк). Робітники комунального господарства Чкаловської області взяли шефство над м. Ворошиловградом, Кемеровської — над м. Сталіно. У ці підшефні міста були направлені бригади, щоб визначити обсяг необхідної допомоги для відбудови комунального господарства²².

З важливою ініціативою виступили трудівники Івановської області, які зібрали для відбудовних робіт на Україні понад 1 млн. крб. Колгоспники Поліхського району цієї області зібрали гроші для відновлення Києва і Харкова. Голови колгоспів «1-ше Травня» і «Верный путь» тт. Машков і Архіпов внесли з особистих заощаджень 10 тис. крб. Їх приклад наслідували всі трудівники цих колгоспів, які зібрали десятки тисяч карбованців у фонд відбудови столиці Радянської України. Всього трудівниками Поліхського району внесено у фонд Київської міськради мільйон карбованців²³.

¹⁷ «Советская Украина», 15 грудня 1943 р.

¹⁸ «Київська правда», 6 лютого 1944 р.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, оп. 46, спр. 2590, арк. 63.

²⁰ «Київська правда», 4 серпня 1944 р.

²¹ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 783, арк. 78.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 26, оп. 2, спр. 13, арк. 11.

²³ «Київська правда», 24 жовтня 1943 р.

Протягом 1944—1945 рр. у визволених від німецько-фашистських окупантів районах республіки було побудовано і відновлено 310 840 житлових будинків колгоспників, понад 119 тис. господарських і культурно-побутових приміщень на селі, 2,4 млн. кв. м житлової площі в містах і селищах міського типу²⁴.

Про яскравий вияв непорушної дружби радянських народів-братів, їх патріотизм у роки Великої Вітчизняної війни та у відбудовний період говорив на урочистих зборах у Москві, присвячених 50-річчю утворення СРСР, член Політбюро ЦК КПРС, Перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, який від імені трудящих України висловив сердечну подяку за братерську допомогу: «Багато хто пам'ятає Україну у вогні Великої Вітчизняної війни і в перші післявоєнні роки. В руїнах і на згарищах, полита кров'ю синів і дочок усіх народів нашої Вітчизни, лежала багатостраждальна українська земля. У той суворий час братню руку допомоги подали нам усі радянські республіки»²⁵.

Героїчні зусилля трудящих республіки по відбудові зруйнованого ворогом народного господарства України, братерська допомога народів усієї Радянської країни дали можливість швидко залікувати рани, завдані війною. Натхненником і організатором всенародного руху за подання допомоги Радянській Україні була ленінська Комуністична партія, яка розробила науково обгрунтований план відновлення господарства районів країни, що постраждали від фашистської окупації, і мобілізувала трудящих усіх братніх республік на відбудову зруйнованого війною народного господарства Української РСР.

За короткий строк, ще до закінчення війни, було проведено величезну відбудовну роботу. Радянський лад, соціалістична система господарювання, політична і моральна єдність суспільства, братерство і взаємодопомога радянських народів ще раз продемонстрували перед усім світом справді невичерпні можливості соціалістичного суспільства, його нездоланну силу.

²⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 234.

²⁵ «Радянська Україна», 23 грудня 1972 р.

* * *

І. В. БОХАН (Київ), М. Д. БУРЯК (Київ)
РОЛЬ КЛУБНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ
В РОЗВИТКУ
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ
АКТИВНОСТІ ТРУДЯЩИХ
У ДЕВ'ЯТИЙ П'ЯТИРІЧЦІ

Ще свого часу В. І. Ленін розробив конкретні форми розвитку соціальної активності мас. Однією з них Володимир Ілліч вважав участь трудящих у роботі клубів та інших культурно-освітніх закладів. Він повсякчас підкреслював необхідність зв'язку культурно-освітньої роботи з політикою Комуністичної партії. В резолюції «Про пропаганду», прийнятій VI з'їздом РСДРП(б), вказувалося, що «особливу увагу слід приділяти... клубам, роль яких важлива в розумінні поглиблення і розширення нашої програми»¹. На всіх етапах соціалістичного будівництва були розвинуті й міцно увійшли в повсякденне життя клубних закладів численні засоби і методи залучення трудящих до активної громадсько-політичної діяльності.

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К. 1954, стор. 361.

Проблема розвитку громадсько-політичної активності трудящих знайшла своє дальше наукове обґрунтування в цілому ряді рішень Комуністичної партії і яскраво підтверджена практикою соціалістичного і комуністичного будівництва.

Одним із завдань, що його поставив, зокрема, XXIV з'їзд КПРС, була необхідність підвищити роль культурно-освітніх закладів у суспільно-політичному житті країни². Для здійснення цього завдання ЦК КПРС накреслив конкретну програму дій. Лише протягом одного року після з'їзду ЦК КПРС було прийнято такі постанови, спрямовані на всебічний розвиток виробничої і громадсько-політичної активності трудящих: «Про участь керівних та інженерно-технічних працівників Череповецького металургійного заводу в ідейно-політичному вихованні членів колективу», «Про роботу партійної організації Мінського тракторного заводу по підвищенню виробничої і громадсько-політичної активності трудового колективу», «Про розгортання Всесоюзного соціалістичного змагання робітників промисловості, будівництва і транспорту за довстрокове виконання народногосподарського плану на 1973 рік»³. У світлі цих постанов і була побудована вся робота клубних закладів України в роки дев'ятої п'ятирічки.

У цей період культурно-освітні заклади республіки, керуючись історичними рішеннями XXIV з'їзду партії, постановами Центрального Комітету КПРС, висновками і теоретичними положеннями, викладеними у доповідях і промовах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР товариша Л. І. Брежнєва та постановами ЦК Компартії України з питань ідеологічної роботи, здійснювали комплексний підхід до розвитку громадсько-політичної активності трудящих, тобто забезпечували органічну єдність їх ідейно-політичного і трудового виховання, а також розвиток самодіяльного народного мистецтва.

Ідейно-політичне виховання народних мас було і є одним з головних напрямів у діяльності клубних закладів. За визначенням В. І. Леніна культурно-освітня, зокрема клубна, робота має бути засобом перевиховання свідомості людей. З листопада 1920 р. у промові на нараді культосвітніх працівників Володимир Ілліч підкреслював: «Для працівників освіти і для комуністичної партії, як авангарду в боротьбі, повинно бути основним завданням — допомогти вихованню і освіті трудящих мас, щоб подолати старі звички, старі навики, які залишились нам у спадщину від старого ладу, навики і звички власницькі, які наскрізь проймають товщу мас. Цього основного завдання всього соціалістичного перевороту ніколи не треба забувати...»⁴. Більш як 60-річна історія розвитку радянського клубу свідчить про те, що це ленінське положення дістало своє практичне втілення у клубній роботі.

В роки дев'ятої п'ятирічки клубні заклади республіки чимало зробили для ідейного виховання трудящих. Великого поширення, наприклад, набула тоді ініціатива активу культурно-освітніх закладів Донбасу. Вони звернулися до всіх клубних працівників області із закликом посилити пропаганду і вивчення рішень XXIV з'їзду КПРС серед населення. Це звернення було схвалене Секретаріатом Української республіканської ради профспілок і знайшло гарячий відгук в усіх культосвітніх закладах республіки. Всюди розроблялися перспективні плани пропаганди історичних накреслень з'їзду, були визначені конкретні заходи для підне-

² Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 314.

³ Справочник партійного работника, вып. 12, М., 1972, стор. 186—191, 197—202; вып. 13, М., 1973, стор. 145—152.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 381.

сення діяльності клубів, будинків і палаців культури в цьому напрямі. Культурно-освітні працівники, активно пропагуючи зміст і значення нових народногосподарських завдань, підкреслювали необхідність участі кожної радянської людини в їх виконанні. Колектив Палацу культури ждановського заводу «Азовсталь» організував цикли лекцій: «Велика програма дій», «Українська РСР в дев'ятій п'ятирічці», «Подорож у 1975 рік» та усний журнал «Чи знаєш ти п'ятирічку?»⁵.

Ефективною формою ідейно-політичного виховання трудящих були агітхати. Вони виникли, зокрема, в Івано-Франківській області у зв'язку з тим, що в Горному Яворові, наприклад, значна частина людей жила в горах, безпосередньо поблизу місць своєї роботи — вівцеферм, пасовищ, сінокосів і т. п., — і не завжди мала можливість прилучитися до суспільно-політичного життя країни. Результати опитування свідчать, що жителі віддалених присілків у три-чотири рази рідше відвідують кіно, концерти, лекції та інші масові заходи, які проводяться в сільських клубах, ніж та частина населення, яка живе в селах⁶. Тому партійний комітет Яворівського колгоспу «40-річчя Жовтня» вирішив створити на місцях роботи постійно діючі агітпункти, які пізніше сільські трударі стали називати «агітхатами».

Ці культосвітні осередки функціонували постійно. Вони були забезпечені бібліотечками політичної, художньої, сільськогосподарської та іншої літератури. Для них передплачували газети, журнали, в багатьох були встановлені телевізори. Сюди завжди охоче йшли люди. Тут проводилися лекції, політінформації, тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, звіти депутатів, обговорення книг, диспути, зустрічі з керівниками колгоспів і радгоспів району, учасниками Великої Вітчизняної війни, передовиками виробництва, демонструвалися кінофільми, виступали з концертами художньої самодіяльності агітбригади, влаштовувалися традиційні гуцульські вечорниці. У досліджуваній період в гірських селах Івано-Франківської області працювало близько 200 таких агітхат, з них 56 — у Верховинському районі. Агітаційно-масову й ідейно-виховну роботу в цьому районі вели 150 лекторів первинних організацій товариства «Знання», 250 агітаторів, понад 80 політінформаторів. Щомісяця для населення віддалених сіл і хуторів читалося в середньому 70—80 лекцій, організувалося близько 300 бесід і політінформацій. Агітхати стали своєрідними філіалами клубних закладів і як одна з форм ідеологічної роботи набули широкої популярності. Івано-Франківський обком Компартії України схвалив і поширив, зокрема, досвід Верховинського райкому партії у справі організації та діяльності агітхат⁷.

Важливою складовою частиною ідеологічної роботи клубних закладів була і є лекційна пропаганда. Разом з іншими формами ідейно-політичного впливу на маси лекції мають велике значення у підвищенні політичного і культурного рівня трудящих, їх громадської свідомості.

З найактуальніших проблем суспільного життя, науки, техніки і культури перед жителями міст і сіл України всюди: на польових станах і фермах, у бригадах і ланках, в будинках культури і клубах у роки дев'ятої п'ятирічки виступили 48 тис. наукових працівників і викладачів вищих учбових закладів, 245 тис. вчителів, понад 150 тис. спеціалістів

⁵ «Соціалістична культура», 1971, № 9, стор. 4.

⁶ Ідейно-виховна робота за місцем проживання, К., 1975, стор. 67—76.

⁷ «Культура і життя», 15 квітня 1971 р.; Ідейно-виховна робота за місцем проживання, стор. 70.

різних галузей народного господарства, десятки тисяч представників інших загонів радянської інтелігенції, передовиків і новаторів виробництва⁸.

В досліджуваний період підвищився ідейно-політичний рівень лекційної пропаганди, різноманітнішими стали її форми. Поряд з одноразовими лекціями практикувалися тематичні лекторії, цикли лекцій, теоретичні конференції, дні лектора, кінолекторії, Ленінські п'ятниці, бесіди за круглим столом тощо. Великою популярністю користувалися, зокрема, у трудящих Києва лекторій «Ленінським курсом», Харкова — суспільно-політичні читання «Робітничий клас — провідна сила радянського суспільства», Львівської та Івано-Франківської областей — цикли лекцій «Союз великого братерства народів». У Запорізькій, Сумській, Чернігівській та інших областях регулярно організовувалися Ленінські п'ятниці. В багатьох областях серед трудівників віддалених населених пунктів проводили роботу агітбригади, агітпоїзди, пересувні політичні й економічні клуби⁹.

Після XXIV з'їзду КПРС клубні заклади республіки прагнули спланувати і проводити лекційну пропаганду так, щоб охопити лекціями і доповідями всі категорії та групи населення. Як показала практика, в умовах п'ятиденного робочого тижня для цього виникли нові можливості. Активного розвитку, зокрема, набули такі форми агітаційної пропаганди, як «суботні» і «недільні» читання. У зв'язку з цим ефективніше стали використовуватися червоні кутки, клуби, палаци культури, агіт-майданчики, парки культури і відпочинку.

Культурно-освітні заклади республіки нагромадили значний досвід і в справі атеїстичного виховання, що нерозривно зв'язано з формуванням наукового світогляду й комуністичної моралі трудящих. З цією метою проводилися тематичні вечори, читальні конференції, індивідуальні і колективні бесіди з віруючими тощо. У Чернівецькій області, наприклад, працювало 78 агітбригад, які вели антирелігійну пропаганду, в багатьох робітничих і студентських гуртожитках, червоних кутках і клубах були створені кімнати атеїстів. На Тернопільщині використовувалися такі форми цієї діяльності серед населення, як тематичні вечори, усні журнали, зустрічі з тими, хто раніше вірив у бога, з колишніми служителями культу, які відійшли від релігії. Вся ця робота проводилася під безпосереднім керівництвом і контролем партійних організацій клубними закладами і обласною атеїстичною радою. Рада вивчала й узагальнювала кращий досвід впровадження нової, радянської обрядності, подавала на місцях практичну допомогу в організації науково-атеїстичної пропаганди¹⁰.

У проведенні ідейно-виховної роботи серед населення клубні заклади України широко використовували наочну агітацію — випробуваний і перевірений життям засіб активного впливу на маси. На цьому неодноразово наголошував В. І. Ленін. Наприклад, у «Тезах про виробничу пропаганду» (1920 р.) Володимир Ілліч радив, щоб посилити її унаочнення, частіше організовувати у клубах, хатах-читальнях, на вулицях перегляд відповідних кінофільмів, виставки, ілюструвати свої виступи діаграмами і картографіями¹¹. В поєднанні з іншими формами масово-політичної роботи наочна агітація допомагала виховувати у ра-

⁸ Див.: В. Щербицкий. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма, М., 1974, стор. 23.

⁹ Там же, стор. 23—24.

¹⁰ «Соціалістична культура», 1974, № 6, стор. 2.

¹¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 16.

дянських людей відданість рідній Батьківщині, високі патріотичні почуття, підвищувати їх активність у розв'язанні народногосподарських завдань.

Ідейність і актуальність, високий художньо-естетичний рівень, відповідність форми і змісту наочної агітації в роки дев'ятої п'ятирічки сприяли піднесенню ефективності культурно-освітньої роботи. Особлива увага приділялася пропаганді рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України, всебічному висвітленню боротьби трудящих міста і села за виконання грандіозних накреслень партії у справі комуністичного будівництва, її діяльності по втіленню в життя Програми миру, прийнятої XXIV з'їздом КПРС. Лозунги, плакати, стенди «Рішення XXIV з'їзду КПРС — в життя!» займали центральне місце в кожному міському і сільському культурно-освітньому закладі¹². Практика тематично-художнього оформлення клубів, будинків, палаців культури і червоних кутків давала підстави зробити висновок про те, що в досліджуваній період у цій справі досягнуто певних успіхів.

Виховуючи високу політичну свідомість, розвиваючи творчу активність та ініціативу трудящих, клубні заклади республіки виняткову увагу приділяли їх трудовому вихованню.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, що визначив перспективи розвитку нашої країни на дев'яту п'ятирічку, підкреслювалося, що «на одному з перших місць в ідеологічній роботі, яку проводить партія, стоїть **виховання в радянських людей нового, комуністичного ставлення до праці**»¹³.

Керуючись цими настановами, клуби виховували у радянських людей комуністичне ставлення до праці, розвивали творчу ініціативу мас, добивались, щоб кожен член суспільства усвідомлював нерозривний зв'язок особистих інтересів з інтересами всієї країни, партії, народу. Досвід підтверджує, що боротьба за комуністичне ставлення до праці стає ефективнішою лише в тому разі, коли вона ведеться в нерозривному зв'язку з ідейно-політичною роботою серед населення. Яскравим виявом дієвості такого зв'язку було, зокрема, трудове піднесення трудящих республіки в боротьбі за рекордний урожай 1973 р. Велику роботу провели тоді створені партійними комітетами в більшості областей і районів штаби й оперативні агітаційно-пропагандистські групи, в яких активну участь взяли клубні працівники. Напередодні жнив з метою мобілізації мас на дострокове збирання врожаю було проведено огляди агіткультбригад і агітпоїздів, виготовлено необхідну наочну агітацію, обладнано агітпункти та агітвагончики.

На польових станах, токах, хлібоприймальних пунктах та елеваторах, в колгоспах і радгоспах, районних центрах були обладнані дошки показників змагання, інформаційні стенди «Хроніка хлібного поля», «Хто сьогодні попереду», щодня випускалися «блискавки», листівки, фотогазети. В Запорізькій області, наприклад, ще до початку робіт по збиранню врожаю підготували понад 30 найменувань різних засобів наочної агітації. У політичній і культурно-освітній роботі серед хліборобів республіки взяли участь більше 400 тис. агітаторів, політінформаторів, доповідачів, понад 7400 агіткультбригад і агітпоїздів¹⁴. Набутий у той час досвід ідейно-виховної діяльності був широко використаний клубними працівниками під час збирання врожаю і в наступні роки.

¹² «Соціалістична культура», 1972, № 6, стор. 9.

¹³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 95.

¹⁴ Див.: В. Щербинський. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма, стор. 51.

Важливою формою вияву трудової активності радянських людей є соціалістичне змагання — найбільш масова, гігантська за розмахом і глибиною форма соціально-виробничої творчості мас. Підкреслюючи значення соціалістичного змагання, товариш Л. І. Брежнєв у доповіді «Великий Жовтень і прогрес людства» на урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, говорив: «Кожний факт, кожна цифра, які характеризують темпи нашого розвитку, — переконливе свідчення величезних можливостей розвинутого соціалізму. Це з новою силою виявилось в ході соціалістичного змагання, присвяченого ювілею Жовтня»¹⁵.

Клубні заклади республіки нагромадили значний досвід у справі розгортання й організації гласності соціалістичного змагання. В Запорізькій області, наприклад, зокрема на Дніпровському алюмінієвому заводі, були встановлені світлові табло, що показували щоденні результати праці: який цех чи виробнича ділянка підприємства попереду, хто досяг більших успіхів. За допомогою рухливих діаграм можна було дізнатися, скільки продукції зійшло з конвейера в той чи інших день, з початку місяця, кварталу, року. В сільських будинках культури і клубах зробили символічні «терези», які показували в динаміці кількість надойв молока в окремих фермах, колгоспах, що змагаються між собою. На озвучених стендах можна було побачити портрет передовика виробництва і послухати його розповідь про нові методи праці. Спеціально обладнані щити під назвою «Зобов'язання на контролі»¹⁶ розкривали хід соцзмагання.

Клубні заклади Запорізької області брали активну участь у проведенні масових оглядів підвищення продуктивності праці. Не лишалося без уваги жодне робоче місце. Всі матеріали перевірок органічно входили до програм клубних вечорів, використовувалися в усних журналах, виставах, що закликали до трудової активності.

Одним з масових видів науково-технічної творчості, тісно пов'язаним з соціалістичним змаганням, були раціоналізаторство і винахідництво.

Практика свідчить, що в активних учасників цього руху інтенсивно розвивався інтерес до творчого пошуку. Показові, зокрема, такі дані. У Київській області, наприклад, раціоналізаторством та винахідництвом у досліджуваній період займався кожний вісімнадцятий учасник соціалістичного змагання і кожний одинадцятий учасник руху за комуністичне ставлення до праці¹⁷.

Цікавий досвід роботи нагромаджено у новокраматорському Палаці культури машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна, який робітники цього підприємства називають палацом культури і техніки. Тут був дуже добре обладнаний технічний кабінет, працював університет технічного прогресу. На заводі регулярно організовувались огляди-конкурси молодих раціоналізаторів. З ініціативи завкому в палаці був проведений вечір-аукціон. Задовго до цього у цехах і ділянках підприємства оголосили конкурс на кращий винахід і вдосконалення технологічного процесу, які мали бути представлені на вечорі-аукціоні. Його проведенням керувало журі у складі провідних спеціалістів заводу. Цей захід мав великий успіх. Через деякий час чимало раціоналізаторських пропозицій, про які йшлося там, було впроваджено у виробництво.

¹⁵ Л. І. Брежнєв. Великий Жовтень і прогрес людства, К., 1977, стор. 11.

¹⁶ Наука і культура. Україна. 1975, К., 1975, стор. 350.

¹⁷ «Партійная жизнь», 1976, № 1, стор. 27.

Велику роль у вихованні комуністичного ставлення до праці, набутті економічних і технічних знань, досвіду господарювання відігравали створені при клубних закладах народні університети. Одним з кращих на Україні став у ті роки університет технічного прогресу Палацу культури Львівського виробничо-технічного об'єднання «Електрон». На чотирьох факультетах цього університету підвищували кваліфікацію 306 інженерно-технічних працівників. Усього в республіці діяло 1350 університетів технічного прогресу і економічних знань, де навчалось понад 300 тис. чол.¹⁸

Дійовим засобом трудового виховання, підвищення громадсько-політичної активності нашого народу були агіткультбригади. Якщо в 1971 р. у клубних закладах налічувалося понад 16 020 агітбригад з 178 483 учасниками, які здійснили понад 230 тис. виступів, то в 1975 р. було 18 254 агітбригади, що об'єднували більше 208 тис. учасників; на їх рахунок 337 тис. виступів¹⁹. Агіткультбригадівці глибоко вникали у виробничі справи трудових колективів. Використовуючи різноманітні наочні засоби, вони популяризували досягнення передовиків соціалістичного змагання, критикували ледарів і нероб.

В усіх областях республіки відбулися районні та обласні огляди-конкурси агітбригад під девізом «Третьому вирішальному — ударну працю», «Ми — передвісники дев'ятої п'ятирічки», обмінні виступи агітбригад районів, що змагалися; були проведені конкурси на кращий сценарій для агітбригад. Тісний зв'язок з виробництвом і широке використання місцевого матеріалу приносили агіткультбригадам загальне визнання і популярність.

Для уславлення людей праці численні клубні заклади в роки дев'ятої п'ятирічки застосовували такі ефективні форми роботи, як зустрічі з Героями Соціалістичної Праці, вшанування династій, вечори трудової слави, свята Серпа і Молота.

Можна навести безліч прикладів з діяльності клубних активістів, яка сприяла піднесенню ініціативи і трудової активності радянських людей у справі дострокового виконання виробничих планів. Але й вищесказане переконливо засвідчує те, що трудове виховання було однією з основних ланок роботи клубів, якій приділялася велика увага. Тепле, дружнє слово, вручення в урочистій обстановці вимпелу переможцеві змагання, премії чи почесної грамоти нагородженому, яскрава розповідь про кращий досвід передовиків та багато інших змістовних заходів, що їх здійснювали клубні заклади України в роки дев'ятої п'ятирічки, надихали людей на боротьбу за розв'язання народногосподарських завдань. І в тому, що трудящі республіки успішно виконали план минулої п'ятирічки, безумовно, є значний внесок численного загону клубних працівників, які під керівництвом партійних організацій проводили повсякденну роботу по вихованню у населення комуністичного ставлення до праці, сприяли дальшому розгортанню соціалістичного змагання серед широких народних мас.

У багатогранній діяльності клубних закладів важливе місце належало художньому самодіяльному мистецтву. У його розвитку Комуністична партія, керуючись вказівками В. І. Леніна, вбачає не тільки форму виявлення народних талантів й організації дозвілля та відпочинку наших людей, а й могутню зброю для виховання у них радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, формування марксистсько-ленін-

¹⁸ «Соціалістична культура», 1974, № 11, стор. 14—15; «Комуніст України», 1975, № 9, стор. 57.

¹⁹ «Народна творчість та етнографія», 1977, № 4, стор. 81.

ського світогляду і комуністичної моралі, розвитку їх громадсько-політичної і трудової активності. Ми йдемо до того, говориться у Програмі КПРС, що художнє начало ще більше одухотворить працю і прикрасить побут людини, облагородить і піднесе її²⁰.

XXIV з'їзд КПРС приділив значну увагу дальшому розвитку художньої самодіяльності, він підкреслив її велику роль у духовному житті радянського суспільства. На з'їзді вказувалося, що в колективах художньої самодіяльності у досліджуваний період брали участь 13 млн. дорослих і 10 млн. школярів²¹. Учасники творчих колективів — люди найрізноманітніших професій — несли в маси надбання духовної культури. Серед них, як правило, було багато хороших виробничників, передовиків соціалістичного змагання, ударників комуністичної праці. У самодіяльній народній хоровій капелі Мелітопольського міського будинку культури ім. Т. Г. Шевченка Запорізької області, наприклад, у той час в числі 60 членів цього колективу налічувалося 39 ударників комуністичної праці, 12 — відзначено державними нагородами. Учасники капели прозодили і велику громадсько-політичну роботу. Один з них був депутатом обласної і 2 — депутатами міської Рад депутатів трудящих, 14 — працювали членами завкомів і цехкомів, 4 — членами партійних бюро підприємств і установ, решта були активісти комітетів комсомолу. Своєю високою виконавською майстерністю, ідейністю і художнім рівнем репертуару капела відома далеко за межами рідного міста й області. Її слухали не лише в київському палаці «Україна», а й на ВДНГ у Москві, Кремлівському Палаці з'їздів. Подібних самодіяльних художніх колективів на Україні було багато. Це є переконливим свідченням того, що художня самодіяльність стала невід'ємною частиною повсякденного життя, другим громадським покликанням мільйонів людей нашої республіки.

За час, що минув після XXIV з'їзду КПРС, художня самодіяльність /країни значно розвинулася, її творчі колективи зросли й кількісно. Так, якщо на початку 1971 р. у державних клубних закладах республіки налічувалося близько 2 млн. учасників самодіяльного мистецтва, то в 1975 р. їх число досягло 2 млн. 200 тис. чол.²² Ще стільки ж учасників було у складі колективів художньої самодіяльності закладів культури профспілок. Майстри-аматори щороку давали понад мільйон концертів і спектаклів, обслуговуючи майже 160 млн. слухачів і глядачів. Зараз у художній самодіяльності беруть участь понад 4,5 млн. чол.²³ І це законолірно, бо ЦК Компартії України і уряд УРСР постійно дбають про розвиток народного самодіяльного мистецтва, всіляко заохочують роботу трудящих у творчих колективах. Яскравим свідченням цього є те, що 60 культурсвітнім працівникам республіки вручено високі урядові нагороди, в тому числі орден Леніна — 11 чол., Почесні грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради УРСР — 273 чол., почесне звання «Заслужений працівник культури УРСР» присвоєно 296 чол., значок «Передовик соціалістичного змагання» — 4300 чол., а 630 художнім колективам — звання «народних»²⁴. У Звітній доповіді XXV з'їздові Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербницький серед найважливіших завдань, які й надалі ли-

²⁰ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977, стор. 116.

²¹ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 102.

²² «Народна творчість та етнографія», 1977, № 4, стор. 80; «Під прапором енінізму», 1977, № 11, стор. 61.

²³ Десята п'ятирічка і культурно-освітні заклади, К., 1977, стор. 11.

²⁴ Поточний архів Міністерства культури УРСР. Довідка про досвід організації соціалістичного змагання за кращу постановку культурно-освітньої роботи в Українській РСР, 1974, стор. 6.

шаються предметом постійної уваги партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, відповідних міністерств і відомств, відзначив дальший розвиток самодіяльної народної творчості²⁵.

Нагромаджений клубними закладами республіки у роки дев'ятої п'ятирічки досвід свідчить про їх величезні можливості у справі підвищення громадсько-політичної активності трудящих. У 1975 р., наприклад, клубні ради об'єднували уже близько 170 тис. передових робітників, колгоспників, представників інтелігенції. 75 тис. керівників клубних гуртків, понад 34 тис. ентузіастів самодіяльного мистецтва працювали заступниками завідуючих клубами по масово-політичній роботі й естетичному вихованню серед трудящих на громадських засадах²⁶.

Отже, у розглядуваний період клубні заклади України були справжніми помічниками партійних організацій в комуністичному вихованні широких народних мас, у розвитку їх громадсько-політичної і трудової активності.

Шляхи дальшого поліпшення діяльності клубних закладів по комуністичному вихованню трудящих були визначені XXV з'їздом КПРС, який вказав на необхідність «підвищити рівень роботи культурно-освітніх установ»²⁷, а також постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню культурного обслуговування сільського населення», де накреслена чітка програма роботи клубів в сучасних умовах. «Необхідно ширше використовувати можливості сільських клубів, будинків культури, бібліотек та інших закладів культури, — говорить у цій постанові, — в мобілізації трудівників села на виконання планів економічного та соціального розвитку і виробничих завдань, в організації культурного відпочинку населення, розгортанні соціалістичного змагання, пропаганді передового досвіду й агротехнічних знань»²⁸.

Втілюючи в життя рішення партії і уряду, клубні заклади Української РСР, як і всієї країни, спрямовують усі свої зусилля, досвід на те, щоб якнайкраще задовольняти духовні потреби трудівників міста і села, сприяють дальшому підвищенню їх активності в комуністичному будівництві і, зокрема, у виконанні й перевиконанні практичних завдань десятиї п'ятирічки.

²⁵ Див.: Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 49.

²⁶ Наука і культура. Україна. 1975, стор. 356.

²⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 249.

²⁸ «Культура і життя», 27 листопада 1977 р.

На допомогу викладачу історії

ПРИЛАД ДЛЯ ШВИДКОГО ЗАСВОЄННЯ ХРОНОЛОГІЇ

Вчителі історії постійно прагнуть удосконалювати засоби навчання і опитування учнів. Пропонуємо ознайомитися з приладом, який, на нашу думку, допоможе учням легко і з інтересом засвоювати новий матеріал, швидко запам'ятовувати дати історичних подій.

Прилад сконструйований за принципом електровікторини, але з новою деталлю — диском. Якщо в ході електровікторини школярі самі вибирають запитання і відповідають на них, то при застосуванні зазначеного приладу запитання обираються з допомогою диска. Цей прилад дуже зручний для перевірки засвоєння учнями 4—8 класів хронологічних дат. Він являє собою фанерний ящик розміром $230 \times 330 \times 40$ мм. На верхній панелі розміщена таблиця з певною кількістю питань, які подані в хронологічній послідовності, а відповіді на них — довільно. У нижньому правому куті верхньої панелі на циферблаті під диском накреслено 4 кільця шириною 8 мм кожне. Для учнів 6 класу на внутрішньому кільці, поділеному на 5 рівних частин (секторів), розміщені цифри, що відповідають матеріалу, який вивчається у першій чверті (1—5). Дати для відповідей розміщені на правому боці верхньої панелі. На другому кільці містяться цифри, що відповідають матеріалу, який вивчається у першій і другій чвертях (1—12), на третьому — трьох чвертей (1—18) і на четвертому — всього навчального року (1—24). Це дає можливість учителеві повторювати з учнями хронологію протягом усього навчального року.

На місці, де накреслені кільця, встановлюється на стержні диск, що крутиться, діаметром 100 мм і в ньому зроблено 4 отвори по 8 мм кожний, розташовані над цими кільцями. Коли диск зупиняється, в отворі видно цифру, що відповідає певному запитанню. Якщо учень відповів правильно — загорається електрична лампочка. Всередині приладу є батарейка, один контакт якої з'єднується з лампочкою, а другий — з гвіздками або шурупами, розміщеними у тих місцях, де знаходяться запитання і відповіді. При правильному контакті електричний ланцюг замикається і лампочка загорається. У деяких приладах учні повертають диск не рукою, а за допомогою невеликого моторчика.

Для складання запитань, розташованих на верхній панелі, для учнів 4 класу використовується таблиця, запозичена з підручника Т. С. Голубєва і Л. С. Геллерштейн «Оповідання з історії СРСР» (22 дати). При цьому на першому кільці розміщено 9 дат (1—9), на другому — 5 (10—14), на третьому — 8 дат (14—22). Для 5 класу слід використати таблицю з підручника Ф. П. Коровкіна «Історія стародавнього світу» (30 дат). Перше кільце — 8 дат — охоплює найважливіші події з історії стародавнього Єгипту і Міжріччя, друге — 10 дат — з історії стародавньої Греції, а третє — 12 дат — з історії стародавнього Риму. Для

7 класу необхідно взяти таблицю з підручника М. В. Нечкіної і П. С. Лейбенгруба «Історія СРСР».

Як відомо, восьмикласники вивчають курси історії СРСР і нової історії, тому тут треба використати, відповідно, дві хронологічні таблиці: з підручників «Нова історія» О. В. Єфімова та «Історія СРСР» І. А. Федосова. При цьому матеріал кожного курсу ділиться на 2 частини (на 2 чверті).

Для прикладу наведемо таблицю, розміщену на верхній панелі приладу для учнів 6 класу:

1. Завоювання франками Галії	1381	1525
2. Утворення Арабської держави	843	1543
3. Утворення Франкської імперії		
4. Розпад Франкської імперії	1066	1415
5. Завоювання Англії герцогом Нормандії Вільгельмом	1096—1099	1588
6. Перший хрестовий похід		
7. Захоплення Константинополя хрестоносцями	1453	1265
8. Склидання парламенту в Англії	1517	1624—1642
9. Скликання Генеральних штатів Франції	1337—1453	1492
10. Сторічна війна		
11. Жакерія	486	1302
12. Селянське повстання під керівництвом Уота Тайлера	630	1445
13. Страта Яна Гуса	800	1358
14. Гуситські війни		
15. Винахід книгодрукування Гутенбергом	1566	1204
16. Падіння Візантійської імперії	1498	1419—1434
17. Відкриття Америки Колумбом		
18. Відкриття морського шляху з Європи в Індію		
19. Виступ Лютера проти продажу індульгенції (початок реформації)		
20. Селянська війна в Німеччині		
21. Відкриття Коперника		
22. Початок буржуазної революції в Нідерландах		
23. Розгром «Непереможної армади»		
24. Правління Рішельє		

Як бачимо, перелік подій подано в хронологічній послідовності, а дати — довільно. Учням необхідно знайти відповідну дату і таким чином відповісти на запитання.

У середній школі № 203 м. Києва описаний нами прилад використовується таким чином:

1. При фронтальній перевірці ступеня засвоєння учнями хронології. Учитель називає події, а учні з місця вказують їх дати. Якщо виникає заминка, то за допомогою приладу можна перевірити правильність відповіді.

2. Якщо учень дав неповну відповідь, можна з допомогою приладу поставити йому додаткове запитання. Причому інколи вчитель пропонує не лише назвати дату якоїсь події, але й коротко розповісти про неї.

У ході вивчення нового матеріалу нерідко необхідно повторити вже пройдене. Якщо вчитель хоче нагадати тільки хронологію, він може використати зазначений прилад.

Цей прилад прислужиться і при вивченні матеріалу, що вимагає однозначної відповіді. Наведемо приклад електровікторини з курсу історії середніх віків:

1. Повинності селян на користь феодала	Замок	Васал
2. Як називав васал свого пана?	Єрусалим	Ратуша
3. Священне місто мусульман	Дамаск	Монах
4. Місто в Палестині	Жонглер	Собор
5. Столиця Арабського халіфату	Абат	

6. Бродячий актор	Астрологія	Мінняло
7. Назва одного з германських племен		
8. Люди, які обмінювали гроші різних країн	Оброк	Хроніка
9. Індійський князь	Мекка	Алхімія
10. Борець проти засилля німців у Чехії	Таборит	
11. Великий власник землі у середні віки	Сеньйор	Раджа
12. Житло великого феодала у середні віки		
13. Рядовий член общини монастиря		Яничар
14. Система землеволодіння у X ст.		Феодал
15. Піший воїн-турок	Турнір	Франки
16. Начальник монастиря	Халіфат	Трипілля
17. Псевдонаука, представники якої шукали «вічний камінь»		
18. Держава арабів		
19. Псевдонаука про використання зірок для передбачення долі людини		
20. Військовий слуга феодала-сеньйора		
21. Будинок міської ради у Західній Європі		
22. Військові змагання рицарів		
23. Головна церква у середньовічному місті		
24. Як називалися записи подій по роках?		

Прилад можна успішно використовувати і для самопідготовки учнів. Для цього школяр самостійно запускає диск і шукає відповідь на поставлене запитання. Протягом 20—25 хвилин він, як правило, засвоює необхідні дані.

Використання найпростіших навчальних приладів на зразок описаного вище сприяє кращому засвоєнню учнями програмного матеріалу, розвитку у них творчих навичок.

Е. Н. ЖЕРНОВСЬКИЙ (Київ)

Спогади

ЗАПИСНА КНИЖКА КОМІСАРА

У шкільних музеях бойової слави іноді трапляються досить цінні, оригінальні документи. В одному з таких музеїв мені пощастило знайти невелику записну книжку. Її пошарпані аркуші ледве трималися на марлевій тасьмі. Записи, зроблені олівцем, помітно стерлись, багато слів написано скорочено. В окремих місцях можна було розібрати дати, які свідчили, що записи в книжці робилися в 1943—1944 рр. Як і кожний особистий блокнот, записник ряснів прізвищами, цифрами, умовними позначками, зрозумілими лише авторові. В одному із записів (він зберігся більш-менш чітко) йшлося про Вінницьке партизанське з'єднання та про кавалерійську бригаду ім. В. І. Леніна. Після цього неважко було встановити прізвища командирів і комісарів цих формувань, їх найближчих помічників.

Виявилося, що колишній секретар партійної комісії Вінницького партизанського з'єднання, а згодом комісар кавбригади ім. В. І. Леніна Василь Ермолайович Нижник — киянин. По телефону ми домовилися з ним про зустріч.

— Так, це моя записна книжка, — зрадів Василь Ермолайович. — Де вам вдалося її роздобути? Пригадую, кілька років тому на зльоті червоних слідопитів дав її школярам. Пізніше, коли книжка знадобилася мені для роботи, ніяк не міг згадати, куди вона поділась. Так що за знахідку велике спасибі. Ця книжечка для мене дуже дорога як пам'ять про події воєнного часу, свідком і учасником яких довелося бути.

Після невеликої паузи від продовжував:

— Ви запитуєте про зміст? Слід гарненько подумати, згадати. Ось, наприклад, дані про партійні організації, збори, про прийом до партії на засіданнях парткомісії напередодні і в період рейдів, а це нотатки про зустріч з підпільниками...

Коментарі Василя Ермолайовича поступово переросли у захоплюючу розповідь. За кожним прізвищем і фактом, які до цього ні про що мені не говорили, відкривалися цікаві долі людей, їх мужність і героїзм, сповнене постійних труднощів і смертельної небезпеки життя народних месників.

...А почалася партизанська епопея для Василя Ермолайовича Нижника в ніч на 16 квітня 1943 р., коли на аеродром народних месників, розташований поблизу с. Картеничі Лельчицького району Поліської області (БРСР) літаком з Москви прибула організаторська група Вінницького підпільного обкому КП(б)У. До неї, крім В. Є. Нижника, входили Д. Т. Бурченко (секретар обкому), О. В. Кузнецов, В. В. Сашко.

За плечима кожного з них були довгі роки партійної і державної роботи, вони користувалися високим авторитетом і повагою людей. Д. Т. Бурченко і В. Є. Нижник перед війною працювали секретарями Вінницького обкому партії, О. В. Кузнецов — заступником начальника Вінницького обласного управління сільського господарства, В. В. Сашко — першим секретарем Тульчинського райкому КП(б)У на Вінниччині. Після окупації області фашистами Д. Т. Бурченко займав пост заступника начальника політуправління Наркомату радгоспів РРФСР, а В. Є. Нижник був уповноваженим ЦК КП(б)У і РНК УРСР на будівництві оборонних споруд по річках Орель, Мож і Сіверський Донець, начальником політвідділу 48-го армійського управління 5-ї саперної армії по зведенню оборонних рубежів на підступах до Сталінграда, працював у апараті ЦК КП(б)У.

Разом з ними у ворожий тил прилетіла уповноважена ЦК ЛКСМУ, помічник комісара з'єднання по комсомольській роботі Н. П. Гержова, до війни — секретар Ровенського обкому комсомолу.

Через кілька днів після прибуття група обкому зустрілася з командуванням Сумського партизанського з'єднання. Напередодні це з'єднання завершило важкий рейд із Хінельських лісів Сумської області і переходило в розпорядження Вінницького підпільного обкому партії для забезпечення його виходу на територію Вінниччини. З цього часу з'єднання почало називатися Вінницьким. Сталася зміна і в його керівництві. Командиром було призначено члена партії з квітня 1917 р., учасника громадянської війни полковника Я. І. Мельника, комісаром — Д. Т. Бурченка.

З'єднання складалося з трьох загонів (ім. Й. В. Сталіна, «За Батьківщину», «Червоний»), розвідки і комендантського взводу. Загальна чисельність бійців становила 408 чол.

Рейди на територію Вінницької області проводилися двічі — влітку і восени 1943 р. З січня по квітень 1944 р., тобто до часу розформування, з'єднання діяло спільно з кавалерійською бригадою ім. В. І. Леніна, створеною на Вінниччині раніше.

За два з половиною місяці, протягом яких тривав перший рейд, партизани пройшли по тилах ворога близько 1,5 тис. км. Їх маршрут пролягав по території 35 районів Поліської, Ровенської, Житомирської, Вінницької, Кам'янець-Подільської (нині — Хмельницької) області. Особливо велике значення для піднесення морального духу населення мав сміливий вихід партизанів у степові райони України. За час рейду партизани мали 16 великих боїв з ворогом і знищили більше 2,5 тис. фашистських солдатів і офіцерів, пустили під укіс 18 залізничних ешелонів, висадили в повітря і спалили сотні автомашин противника, 15 шосейних і залізничних мостів, зруйнували 27 км ліній зв'язку, знищили устаткування двох цукрових, спиртового, крохмально-паточкового, борошномельного, кількох маслобобних заводів, 9 складів. У ході рейду народні месники захопили у ворога багато зброї і боєприпасів, визволили від насильницького вивезення до Німеччини сотні радянських громадян. Населенню було роздано тисячі тонн зерна, борошна, цукру, крохмалю, солі та інших награтованих окупантами продуктів.

За час другого рейду і спільних дій Вінницького з'єднання з кавбригадою ім. В. І. Леніна партизани завдали ворогові ще відчутніших ударів. Вони знищили більше 10 тис. фашистських солдатів і офіцерів та їх пособників, пустили під укіс 84 залізничні ешелони і два бронепоезди, знищили 25 танків і бронемашин, 618 автомашин, один літак, 24 гармати і міномети, зруйнували 75 залізничних і шосейних мостів, вивели з ладу багато підприємств, ремонтних майстерень, складів і баз, пошкодили десятки кілометрів ліній зв'язку тощо. Серед місцевих жителів більш як 40 районів Житомирської, Вінницької, Кам'янець-Подільської та Одеської областей було проведено велику масово-політичну і організаторську роботу.

Так, сторінка за сторінкою, записна книжка розкривала численні факти мужності і відваги народних месників, переконливо свідчила про велику керівну, організуючу і надихаючу роль партійних організацій у житті партизанських формувань. Де було найважче, де загрожувала найбільша небезпека, там завжди попереду йшли комуністи і комсомольці. Із зростанням і зміцненням партійних та комсомольських лав підвищувалися організованість, стійкість і бойовитість особового складу партизанських формувань, могутнішими ставали їх удари по ворогові.

Чимало часу потрібно було Василю Ермолайовичу для того, щоб повністю відновити в пам'яті і розшифрувати свої записи. Іноді те чи інше слово або цифру вдавалося розбирати лише за допомогою лупи. Записи порівнювалися з офіційними документами, архівними матеріалами. Чим міг, я допомагав йому в цій копіткій справі.

Протягом усього періоду нашої спільної роботи над розшифровкою записів Василь Ермолайович ніби знову переносився у такі далекі і такі незабутні воєнні роки. З великою любов'ю і повагою говорив він про своїх бойових побратимів: «Безстрашні і горді, справжні інтернаціоналісти, вони не шкодували сил і навіть життя у боротьбі з фашизмом. Ці люди відзначалися високим моральним духом, непохитною вірою у перемогу радянського народу, чистотою помислів, відданістю справі Комуністичної партії, Батьківщині».

Після закінчення війни В. Є. Нижник працював секретарем і другим секретарем Вінницького обкому партії, а згодом — секретарем та завідуючим відділом Президії Верховної Ради УРСР, тісно співробітничав з Комісією у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. при Президії Верховної Ради республіки. Пішовши на заслужений відпочинок, Василь Ермолайович продовжував проводити велику громадську роботу, багато сил і енергії віддавав військово-патріотичному вихованню молоді, часто виступав у школах, технікумах і вузах, був автором ряду публікацій у періодичній пресі. Його заслуги перед Батьківщиною відзначені багатьма орденами і медалями.

12 квітня 1977 р. після тяжкої і тривалої хвороби на 74 році Василь Ермолайович Нижник пішов з життя. Матеріал, над яким він працював останні місяці життя і який публікується нижче, був остаточно підготовлений до друку вже без нього. У своїй розповіді Василь Ермолайович розкриває обставини, пов'язані з появою найважливіших записів у своєму блокноті.

У тритомнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» зазначається, що влітку 1943 р. разом із з'єднанням під командуванням Я. І. Мельника на територію Вінницької області вийшов обком КП(б)У, очолюваний комісаром з'єднання Д. Т. Бурченком. Однак того разу обкомові не вдалося там закріпитись. Лише у жовтні 1943 р. під час нового рейду він встановив зв'язок з рядом підпільних організацій¹. Зсього кілька рядків, а за ними — рік напруженої боротьби. Розповідь В. Є. Нижника переконливо підтверджує це.

Г. Є. ЯСЄВ (Київ)

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 188.

Із записника

4. V. Партзбори.

Марк. ліс

а) Вибори партбюро.

Обрані чл. п/бюро

Сашко, Мельник,

Бурченко, Курган,

Литвиненко.

4. V. Засідання партбюро —

Сашко, Курган,

Литвиненко.

...Вечоріло. Біля вогнища на лісовій галявині — дружні голоси, посмішки, гарячі потиски рук. Комуністи з'єднання — командири, політпрацівники, рядові бійці — зібралися, щоб підбити підсумки переходу з Хінельських лісів. Ще свіжі в пам'яті недавні бої, труднощі, знегоди.

Із захопленням дивився я на цих мужніх людей. Ще вчора вони ризикували собою, у багатьох білили свіжі пов'язки на ранах. А сьогодні — неначе й не було смертельної небезпеки, втоми — чулися жарти, веселі примовки.

Та життя висувало нові завдання. З почуттям глибокої відповідальності сприйняли комуністи повідомлення про новий рейд, цього разу на територію Вінницької області. У їх коротких ділових виступах відчувалася непохитна рішучість виконати наказ партії.

Збори готували члени підпільного обкому КП(б)У і комісари загонів. Напередодні я провів облік членів і кандидатів у члени партії, комсомольців. Партійний прошарок у з'єднанні виявився незначним — 7—8%, а в окремих загонах навіть меншим. Отже, необхідно було посилити роботу по ідейному зміцненню партійних організацій та їх кількісному зростанню за рахунок бійців і командирів, які найбільше відзначилися у боротьбі з ворогом.

Після всебічного обговорення підсумків минулого рейду відбулися вибори партійного бюро з'єднання. Його членами стали Я. І. Мельник — командир з'єднання, Д. Т. Бурченко — комісар з'єднання, комісари загонів В. В. Сашко та Д. І. Курган і політрук партизанської групи Г. І. Литвиненко. Секретарем партбюро обрали Володимира Васильовича Сашка — принципового і чуйного керівника, а його заступниками — Давида Івановича Кургана, який до війни працював народним суддею, та Григорія Івановича Литвиненка — у минулому працівника районної газети.

Так було офіційно оформлено керівний партійний орган нашого з'єднання, який з цього часу почав, зокрема, займатися й питаннями прийому в партію нових членів. Комуністи розходилися по своїх загонах у піднесеному настрої.

У мирний час подібне пожвавлення спостерігалось після вдало проведених партійно-господарських активів, на яких підбивалися підсумки успішного виконання виробничих завдань. Якщо у мирні дні партійні організації дбали про забезпечення народногосподарських планів, то тепер вони докладали всіх зусиль для мобілізації радянських людей на розгром ненависного ворога. Про війну, про знищення фашистів комуністи говорили по-діловому, буденно, як про звичайну справу. І в цьому було щось значуще, сповнене особливого змісту. Подумати тільки! У глибокому тилу ворога утворюються нові партійні організації, проводяться партійні збори, працюють партбюро, подаються заяви про прийом до партії...

Із записника

Марківськ. хут. (ліс).

8. V. 43 р.

Засід. партбюро:

Прийом у чл. і канд. чл. ВКП(б)

1. Жук А. В. — канд. у члени ВКП(б) — штабн. парторг.
2. Царьов О. П. — те ж
3. Карманов В. М. — в чл. ВКП(б) — Червон. заг.
4. Новиков В. Г. — канд. у чл. ВКП(б) — те ж.

Марківські хутори, Марківський ліс... Ці географічні назви часто траплятимуться в записній книжці. Та це й зрозуміло. Адже близько двох місяців ми перебували тут, готуючись до рейду. Командування партизанського з'єднання спільно з підпільним обкомом і парторганізаціями загонів багато уваги приділяли питанням, пов'язаним з укомплектуванням з'єднання особовим складом, добором командирів і політпрацівників для підрозділів.

Після ретельної перевірки до партизанських загонів зараховували місцевих жителів, а також радянських військовослужбовців, які з різних причин опинилися у тилу ворога. В результаті великої роботи з'єднання значно поповнилося надійними людьми. З Великої землі надходили медикаменти, засоби зв'язку, друкарське обладнання, література. Значну допомогу у постачанні партизанів усім необхідним подавало місцеве населення. Важливим джерелом «матеріального забезпечення» були трофеї, захоплені у ворога.

Кожний член підпільного обкому відповідав за певну конкретну справу. Працювали дружно удень і вночі, добре розуміючи, що часу на підготовку до рейду залишилося обмаль. При обкомі було створено відділ агітації і пропаганди, керівником якого призначили мене. Спільно з комісарами загонів працівники відділу дбали про організацію ідеологічної і виховної роботи у партизанських формуваннях, а також серед місцевого населення. У відділі зосереджувалася політична література, центральні газети і журнали. У друкарні з'єднання друкувалися звернення, листівки, зведення Радінформбюро, а також газета «Більшовицька правда» — орган підпільного обкому партії і партизанського з'єднання.

Велику допомогу комісарам загонів у налагодженні роботи партійних і комсомольських організацій подав В. В. Сашко. Особливо активно попрацював він у загоні ім. Й. В. Сталіна, комісаром якого згодом став.

О. В. Кузнецов, який добре знав райони області за родом своєї колишньої роботи, очолив розвідку з'єднання. Разом із загonom «За Батьківщину» він заздалегідь відправився на південь для вивчення маршруту майбутнього рейду, довжина якого за попередніми підрахунками мала становити більш як 350 км. Дві третини шляху пролягало через безлісі, густонаселені райони з добре розвинутою мережею шосейних доріг і залізниць, значною кількістю дрібних річок. Майже через кожні десять кілометрів були розташовані ворожі гарнізони, що охороняли склади, мости, авіабази, шляхи сполучення. Усе це наші розвідники ретельно вивчали і наносили на карту.

У період підготовки до рейду активно діяли партійні організації загонів. 9 та 10 травня тут відбулися партійні збори. З доповідями на них виступили члени підпільного обкому КП(б)У. Мені було доручено виступити у Червоному загоні. Його командир Іван Єгорович Басов відзначався надзвичайною відвагою і сміливістю. За це бійці любили і поважали свого командира. Загін не раз відмінно виконував бойові завдан-

ня. Та була у поведінці І. Є. Басова певна схильність до такої собі «вольниці», і його доводилося поправляти. Кращих бійців цього загону, а їх було немало, ми сміливо залучали до партії. В. Г. Новиков, В. М. Козлов, А. Є. Дегтярьов, Д. Я. Скидоненко та інші билися з ворогом, не шкодуючи життя. Саме за рахунок таких людей і слід було поповнювати партійні ряди.

8 травня відбулося перше робоче засідання партійного бюро. Воно розглянуло заяви про прийом до ВКП(б). Рекомендації партійних організацій були одностайно схвалені.

Із записника

19.V.43 р. Марківські хут. (ліс).

Засідання партбюро:

1. Прийом у чл. і канд. ВКП(б)
 1. Родителев О. І., чл. ВКП(б). Сталін. заг.
 2. Рудницький І. І., чл. ВКП(б). Червоний заг.
 3. Лесненко А. Т., чл. ВКП(б). Червоний заг.
 4. Козлов В. М., канд. ВКП(б). Червоний заг.
 5. Боров І. І., чл. ВКП(б). Червоний заг.
 6. Дегтярьов А. Є., канд. в чл. ВКП(б). Червоний заг.
 7. Скидоненко Д. Я., канд. в чл. ВКП(б). Червоний заг.
2. Доповідь про стан дисципліни у Червоному загоні — т. Басов.
 - а) За недисциплінов. Басову (ком. заг.) — догану,
 - б) Комісару т. Кургану — за не своєчасне вжиття заходів і нереагування — вказати.

У щоденних турботах швидко летів час. За місяць ми багато чого встигли зробити. Однак життя ставило перед нами нові й нові завдання. Але одне з них було постійним. Маю на увазі зміцнення організованості і дисципліни кожного бійця, підрозділу, з'єднання у цілому. Адже у кінцевому підсумку саме від цього залежало успішне виконання завдань, поставлених перед нами ЦК КП(б)У. Політпрацівники і секретарі парторганізацій рішуче боролися з найменшими проявами недисциплінованості. Значно зросла у цій важливій справі роль партійних організацій, які продовжували поповнюватися за рахунок найбільш свідомих партизанів.

Запис, наведений вище, переконливо свідчить про це. У числі прийнятих у члени ВКП(б) — командир розвідувально-диверсійної групи О. І. Родителев. Серед бійців і командирів з'єднання йому не було рівних у знанні підривної справи, сміливості задумів і наполегливості в їх реалізації. Умілим вихователем партизанів, хоробрим і рішучим командиром групи зарекомендував себе І. І. Рудницький, який згодом виріс до командира загону. Подібної характеристики заслуговував кожний, хто був того дня прийнятий у члени чи в кандидати партії.

Дбаючи про посилення партійного впливу серед партизанів та про підвищення їх ідейно-політичного рівня, партбюро вирішило практикувати систематичне проведення політзанять. Політкерівники груп, а ними були найбільш підготовлені комуністи і комсомольці, під час політзань знайомили слухачів з різними питаннями Статуту партії, розповідали про становище на фронтах і в радянському тилу, читали статті з центральних газет і журналів. Полюбилися партизанам і своя багатотиражка «Більшовицька правда». Особливо велика увага у проведенні ідейно-політичної роботи серед особового складу загонів приділялася роз'ясненню директив партії і уряду щодо організації і завдань всенародної боротьби у тилу фашистських військ.

Активними пропагандистами були насамперед командир з'єднання Я. І. Мельник, комісар Д. Т. Бурченко, члени підпільного обкому В. В. Сашко, О. В. Кузнецов, уповноважена ЦК ЛКСМУ Н. П. Гержова. Пам'ятаю, що лише протягом першого місяця нашого перебування у ворожому тилу ми десятки разів виступали у партизанських загонах і групах, а також перед місцевим населенням. Така ж робота проводилась і в інших з'єднаннях.

Із записника

17.VI. 43 р. Марк. ліс.

Засідання п/бюро № 4:

1. Прийом у партію по Сталінському заг.

1. Спиця В. С. — в чл. ВКП(б)

2. Маслов П. Є. — канд. в чл. ВКП(б)

3. Акентьев Д. П. — » —

4. Ткачов М. С. — » —

5. Хорьков С. С. — » —

2. Про завд. п/орг. і КСМ орг. на марші

Провести нарад. комун.,

комсом., В. С.

Підготовка до рейду успішно закінчилася. 16 червня з'єднання відідали секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко і начальник Українського штабу партизанського руху (УШПР) генерал Т. А. Строкач. Того ж дня вони мали задушевну розмову з командним складом з'єднання. Кількома днями раніше, 12 червня, вони так само тепло, по-батьківському провели у славнозвісний карпатський рейд Сумське з'єднання під командуванням С. А. Ковпака. Глибоко запали у серця бійців і командирів підбадьорюючі слова представників центру. Виступи партизанів були сповнені оптимізму і віри у перемогу. Всіх надихало усвідомлення високого обов'язку перед Батьківщиною. А той факт, що по тилах ворога паралельно рухатимуться два могутніх потоки народних месників — ми і ковпаківці, подесятеряз сили.

З подій 16 червня запам'яталося також вручення 150 бійцям, командирам і політпрацівникам бойових нагород — орденів і медалей «Партизану Вітчизняної війни».

Наступного дня, 17 червня, відбулося четверте засідання партійного бюро. До початку рейду залишалося дві доби, і підпільний обком запропонував заслухати інформації секретарів парторганізацій загонів про готовність до походу. З доповідей вияснилося, що не всі товариші повною мірою усвідомили ті труднощі, що їх чекають, зокрема, дехто досить спрощено уявляв степову частину маршруту.

Секретар підпільного обкому Д. Т. Бурченко не приховував хвилювання. Таким збудженим я бачив його рідко. Дмитра Тимофійовича цікавили всі деталі походу: і як навчені молоді бійці, і який процент становлять партизани з місцевих жителів, і як добре підготовлені вони до дій на відкритій степовій місцевості, і кількість боєприпасів, і чи продумано, як буде здійснюватися ремонт взуття під час маршу і т. д.

Партбюро рекомендувало перед виходом у рейд провести у всіх загонах спільні наради комуністів і комсомольців, на яких ще раз детально роз'яснити умови, завдання та особливості походу. Літери в записнику — «В. С.» — означають, що відповідальним перед партбюро за проведення цих заходів був Володимир Сашко.

На цей час у загони додатково влилося більше 200 чол., а загальна кількість партизанів у з'єднанні перевищила 630 чол. Помітно збільшилася партійний прошарок (понад 10%).

19 червня о 16 годині загони з'єднання почали шикуватися у похідну колону. В її голові ішов Червоний загін як найбільш мобільний і боєздатний. За місяць, що минув після засідання партійного бюро, на якому розглядалося питання про поліпшення стану дисципліни у Червоному загоні, його командир І. Є. Басов і комісар Д. І. Курган на ділі підтвердили свою партійну зрілість. У ході напруженого бойового і політичного навчання особовий склад загону показав добрі результати, поліпшилася й дисципліна. Іти в голові колони — велика честь і визнання заслуг загону. Нас проводжали білоруські друзі, які протягом усього часу підготовки з'єднання до рейду подавали партизанам велику допомогу і підтримку.

На території Пінської, Ровенської та Житомирської областей маршрут пролягав в основному лісистю місцевістю, що контролювалася партизанами. Незважаючи на це, ми суворо дотримувалися всіх необхідних маскувальних заходів, щоб завчасно не розкрити ворогові напрям руху колон.

Ні на день не послаблювалася політико-виховна робота. Теплими і зворушливими були зустрічі з місцевим населенням. У селах, через які ми проходили, стихійно виникали мітинги, збори, бесіди селян з партизанами.

Наприкінці червня в Олевському районі на Житомирщині віддалені пости охорони зустріли озброєну групу у складі 13 чол. Як з'ясувалося, це були партизани з Вінницького загону ім. В. І. Леніна (командир П. Т. Кугай), послані на зв'язок з підпільним обкомом партії. Більше місяця пробиралися вони на північ, щоб виконати це важливе завдання.

Командир групи М. Сидоренко розповів членам обкому про склад загону, його бойові дії, зв'язки з підпільними організаціями деяких районів Вінниччини. Надзвичайно важливим було для нас повідомлення про те, що на північ від Вінниці, поблизу с. Коло-Михайлівки знаходиться польова ставка Гітлера на східному фронті. Фашисти зберігали це у величезній таємниці. Вони поширювали чутки, нібито там відкрито будинок відпочинку для німецьких офіцерів. Навколишні населені пункти були взяті ворогом під неослабний контроль. З багатьох сіл жителі взагалі були переселені у віддалені місця. Усі шляхи посилено охоронялися спеціальними підрозділами. Вислухавши це повідомлення, ми зрозуміли, з якими величезними труднощами нам доведеться зустрітися на наступних етапах рейду.

Із записника

П/зб. загальні.

2. VII — ліс поблизу с. Кіровки.

вибори п/комісії:

партбюро + Нижник, Єхалов

Засідання п/комісії:

вибори секретаря п/к.

Партійні збори проходили в лісі поблизу с. Кіровки Городницького району Житомирської області. Це більш як за 100 км від початкового пункту походу — партизанських баз на півдні Білорусії. На порядку денному зборів стояли такі питання: про хід рейду; про ставлення до антирадянських угруповань оунівців; про вибори партійної комісії з'єднання.

У своїй доповіді командир з'єднання Я. І. Мельник спинився як на позитивних, так і на негативних моментах, що мали місце під час рейду. Зокрема, він відзначив успішні дії загону «За Батьківщину», група підричників якого здійснила ряд вдалих диверсій на інтенсивно діючій залізничній ділянці Сарни — Олевськ.

Водночас у доповіді різко засуджувалася недбалість, що її допустили командири деяких груп під час госпоперації у с. Мала Глумча, вна-

слідок чого три партизани загинули, а п'ять дістали поранення. Недостатньо строго витримувалися вимоги до дисципліни і маскування на марші. Тим часом було очевидно, що чим далі партизани просуватимуться на південь, тим більшою буде можливість серйозних сутичок з противником, і командування з'єднання зажадало особистої відповідальності командирів і комісарів загонів за усунення подібних явищ.

Керуючись рекомендаціями наради нелегального ЦК КП(б)У в Картениках (28—29 травня), збори розглянули також питання про створення партійної комісії з'єднання на правах райкому партії. До її складу обрали всіх п'ятьох членів партійного бюро, а також комісара загону «За Батьківщину» М. Ф. Єхалова і мене. Обов'язки секретаря парткомісії були покладені на мене.

Із записника

Засідання парткомісії 4. VII.

Ліс поблизу с. Гута Грушевська

Прийом у партію:

1. Поправка І. М. — чл. ВКП(б) заг.
«За Батьківщину»
2. Кравченко О. Н. — те ж
3. Молчанов А. Т. — те ж
4. Буйницький П. А. — канд. у чл.
ВКП(б), заг. ім. Сталіна
5. Панченко П. Т. — те ж, заг. «За
Батьківщину»
6. Іванов О. О. — те ж
7. Терещенко М. І. — те ж
8. Бендюг В. Г. — те ж, нач. бое-
постачання.

Читаючи цю сторінку, я згадав Григорія Івановича Литвиненка — члена партбюро з'єднання, секретаря парторганізації загону «За Батьківщину». Професійний журналіст, людина високої культури і глибоких знань, він дохідливо роз'яснював бійцям найскладніші питання, був умілим організатором і керівником мас. У найважчій обстановці Г. І. Литвиненко залишався спокійним і цим показував приклад для підлеглих.

Партійна організація загону «За Батьківщину» відзначалася згуртованістю, непримиренним ставленням до недоліків. За ініціативою Григорія Івановича кожний комуніст здійснював товариське шефство над безпартійними бійцями. Це сприяло зростанню рівня політичної і бойової підготовки партизанів. Не випадково, як я вже говорив раніше, загин з перших днів рейду зарекомендував себе з найкращого боку.

У поданих на розгляд партійної комісії матеріалах переважали прізвища представників саме цього загону, що свідчило про велику роботу секретаря парторганізації.

Із записника

13. VII. Нарада секретарів парт-
організацій,

Шепетівський ліс.

Про завдання партроботи на марші:

а) прийом у партію,

б) масова робота у підрозді-
лах,

в) масова робота серед насе-
лення,

г) допомога комсомолу.

Останній етап «лісограда» — Шепетівські ліси. Водночас сталося так, що саме тут нам випало витримати перший бій з гітлерівцями. Коли розвідка доповіла про появу недалеко від с. Баранове групи карателів, партизани, підняті командою, відчайдушно кинулися на ворога.

Втративши 50 солдатів, фашисти втекли. Однак усі ми добре розуміли, що головні бої — попереду. Перед з'єднанням розкинувся лісостеп з відкритими полями і шляхами, що було дуже незручним для частини бійців і командирів, які звикли воювати у лісах, де допомагало кожне дерево, кожний кущ. Рухатися тепер доводилося лише вночі. До того ж розводити вогнище під час привалів було небезпечно, у зв'язку з чим перейшли на сухий пайок. Така обстановка викликала в окремих бійців, особливо уродженців Полісся, розгубленість. Дехто навіть наполягав на необхідності повертатися назад, у ліси.

Одного разу в районі розташування загонів партизани затримали кількох осіб. Бродили вони по табору під цілком пристойним приводом: «Корова, мовляв, заблукала». На допиті з'ясувалося, що це були фашистські агенти, які намагалися розвідати місцезнаходження партизанських загонів, а також дані про їх чисельність. Шпигуни дістали по заслугі.

Все це викликало у підпільного обкому партії тривогу, змушувало його посилити увагу до політико-виховної роботи, підвищення пильності, зміцнення дисципліни у підрозділах. Особливої моральної підтримки потребували молоді, необстріляні бійці. Ось чому назріла необхідність спільно з секретарями партійних і комсомольських організацій, а потім і з усіма комуністами, комсомольцями, особовим складом загонів проаналізувати обстановку і накреслити план дій на наступні етапи рейду. У записі від 13 липня і йдеться про таку нараду. Проходила вона під керівництвом комісара з'єднання Д. Т. Бурченка.

Проведення подібних нарад як однієї з форм підвищення ідейного загартування партійно-комсомольського активу, мобілізації особового складу на виконання конкретних завдань підпільний обком партії і парт-організації загонів практикували протягом усього рейду.

На другий день після наради, 14 липня, партизани-комсомольці провели успішну операцію по захопленню у полон А. Шульца — Грицевського сільгоспкомісара на Кам'янець-Подільщині, за наказом якого загинуло або зазнало катувань багато радянських людей. Рано-вранці група розвідників на чолі з Віктором Махортовим увірвалася в с. Микулин і оточила будинок, де знаходилася квартира цього фашиста. Зав'язалася перестрілка з охороною. Партизани діяли рішуче і сміливо. В. Махортов вибив двері і першим влетів у будинок. За ним бігли 17-річний Микола Романенко (нині — директор школи в містечку Ратне Волинської області), Льоня Максименко та інші бійці-розвідники. Пострілом упритул фашист наповал убив Віктора, але інші партизани змусили гітлерівця відступити у дальню кімнату. Після того, як будинок було висаджено в повітря, а поліцейська охорона загинула, фашиста вдалося схопити. Народний трибунал засудив його до смертної кари. В. Махортова партизани з почестями поховали поблизу с. Лабунь.

Із записника

Божиківці.
Янчицький Микола Ів. 1903 р.,
капітан 301 гаубичного артполку,
член партії 1927 р.
Сердюк Федір Олексійович, 1903,
політрук роти 13 понтон. батал.
чл. ВКП(б) 1931 р.
5 гвинтів., 10 чол.,
2 обр., 15 чол.,
5 гр.

У міру наближення до Вінницької області ми дедалі більше відчували протидію ворога. Побоювання з приводу посиленої охорони ставки

Гітлера цілком справджувалися. На кожному кроці чатувала небезпека — численні артилерійські батареї, засідки поліцейських постів і армійських підрозділів. Генерал Томас, командуючий військами ставки «Вервольф», кинув проти партизанів велику групу військ СС і поліції. Переважаючи сили ворога загородили з'єднанню шлях на територію області. У зв'язку з цим було прийнято рішення просуватися вздовж її границь на південь, а за м. Бар, щоб уникнути значних втрат, повернути на захід, у надзбручанські ліси.

Затяжні позиційні бої не входили у плани командування з'єднання. Для того, щоб їх вести, партизани не мали ні достатньої кількості зброї та боєприпасів, ні людських резервів. У таких умовах рішення про відхід було єдино правильним.

Такі багатоденні бої вкрай вимотали бійців і командирів. Нам ледве вдавалося на день-два відірватися від переслідування. Нарешті, випала нагода зробити зупинку. Для цього ми вибрали с. Божикивці Деражнянського району за 40 км на захід від меж Вінниччини. Знищивши охоронний гарнізон крохмально-патокового заводу, загони з'єднання на кінець дня 22 липня увійшли в село. 10 поліцаїв було вбито, 15 взято в полон. Крім того, партизани захопили трофеї — гвинтівки, обрізи, гранати, патрони; із складів заводу вони роздали населенню близько 1000 пудів крохмалю, 100 пудів солі, багато борошна. Такий підсумок цієї невеликої операції.

У Божикивцях ми зустрілися з товаришами М. І. Янчицьким, уроженцем тутешніх місць, і Ф. О. Сердюком. Обидва — комуністи, втекли з полону і організували в селі підпільну групу. Згодом ця група влилася в партизанські загони Вінницького з'єднання ім. В. І. Леніна. М. І. Янчицький і Ф. О. Сердюк інформували нас про дії і склад антифашистського підпілля у м. Бар.

Як і раніше, у населених пунктах, через які ми проходили, радянські люди з радістю зустрічали партизанів. Командири і політпрацівники, комуністи і комсомольці розповідали селянам про воєнно-політичне становище, про перемоги Червоної Армії на фронтах, про розмах всенародної боротьби, зокрема про успіхи партизанського руху в тилу ворога.

Перепочинок у Божикивцях виявився недовгим. 27—28 липня у лісі на захід від с. Вишневичк Чемеровецького району нам довелося витримати один з найбільших і найтяжчих боїв. Фашистам вдалося розсікти з'єднання на три частини. Рідшали ряди партизанів: загинуло 36 чол., більше 50 — дістали поранення. Як солдат, по-геройському поліг у бою член підпільного обкому партії, комісар загону В. В. Сашко, автоматна черга скосила командира загону «За Батьківщину» комуніста П. О. Манюкова. І хоч втрати фашистів перевищили 370 солдатів і офіцерів, а партизанська куля знайшла самого генерала Томаса, який керував наступом, чисельна перевага залишалася на боці противника. Це змусило командування з'єднання прийняти рішення про вихід з бою у напрямку на північний захід, до Сатанівських лісів, у район с. Іванівці.

На ранок 29 липня партизанські загони, в яких налічувалося близько 400 чол., підійшли до визначеного місця і розташувалися на лівому березі р. Збруч. За даними розвідки і підпільників, карателі продовжували погоню.

Враховуючи несприятливу обстановку, підпільний обком прийняв рішення вивести підрозділи з'єднання із зони бойових дій, щоб зберегти його основний кістяк для наступних боїв, і просуватися на північ невеликими самостійними групами.

Із записника

31. 8. Загальні збори № 3,
ліс на південь від Борової.
Підсумки рейду і завдання партор-
ганізації.

Бойовий рейд партизанського з'єднання на Вінниччину завершився. На кінець серпня всі його загони, а також окремі групи бійців, які від-
стали під час походу, зібрались у лісі поблизу с. Борової на р. Уборть.
31 серпня відбулися загальні збори комуністів, на яких обговорювалися
підсумки рейду і завдання парторганізацій. З доповіддю виступив коман-
дир з'єднання полковник Я. І. Мельник.

Уже чотири з половиною місяці я діяв під керівництвом Я. І. Мель-
ника і відчував до цієї людини все більшу повагу. Невисоку кремезну
постать командира часто можна було бачити серед бійців. Він походив
з робітників, тримався з усіма просто, невимушено. Деяка неквап-
ливість і розважливість підкреслювали його твердий характер і впевне-
ність у своїх силах. Багато разів доводилося мені звертатися до нього з
різними питаннями, і я завжди діставав розумні ділові поради. Рішення
Якова Івановича свідчили про те, що він добре знав характер партизан-
ської боротьби, досвід якої командир з'єднання набув ще в роки грома-
дянської війни.

Дохідливо і зрозуміло Я. І. Мельник викладав значення рейду, ана-
лізував недоліки і ставив завдання на майбутнє:

— Ми недооцінили сил фашистів у районі Вінниці, де знаходиться
вовче лігво Гітлера, хоч і билися з ворогом, як належить радянським
патріотам. Це — факт...

Мені пригадується бій у Вишневецькому лісі. Коли гітлерівцям вда-
лося розсікти з'єднання і прорватися до штабу, Яків Іванович не лише
керував діями партизанів, але й уміло орудував автоматом. Його ви-
тримка, сміливість і рішучість врятували тоді становище. Це розуміли
всі. Авторитет Якова Івановича ще більше зріс.

Зрідка погладжуючи сиву борідку, яку відпустив останнім часом,
командир продовжував:

— Для нас цей рейд був школою військової доблесті. Тяжкою, але
школою. Це була своєрідна розвідка місць, де в майбутньому з'єднанню
доведеться діяти знову. Центральний Комітет КП(б)У вказав нам на не-
доліки і зажадав прискорити підготовку до нового виходу в межі
області.

Секретар підпільного обкому партії, комісар з'єднання Д. Т. Бур-
ченко ознайомив комуністів із змістом спільного звернення до україн-
ського народу ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради Української РСР і
Ради Народних Комісарів республіки від 9 серпня 1943 р. про посилення
народної боротьби проти фашистських загарбників. Текст звернення пе-
редавався по радіо і був записаний радистами з'єднання.

Збори комуністів цілком і повністю схвалили план підготовки до но-
вого рейду.

Із записника

- 3.9. — доповідь про літній наступ
Червоної Армії — Черв. п/заг.
- 8.9. — доповідь про міжнародне ста-
новище на занят. командно-
політичного складу.
- 12.9. — доповідь про літній наступ
Червоної Армії особовому скла-
ду.

- 10.10.— політбесіда в п/заг. «За Батьківщину».
 13.10.— доповідь про радянський патріотизм комполітскладові.
 16.10.— доповідь про міжнародне становище.

Протягом вересня — жовтня 1943 р. Червона Армія завершувала визволення Лівобережної України від гітлерівських окупантів. Бойові дії наближалися безпосередньо до Дніпра. Це надихало багатотисячну армію партизанів і підпільників Правобережжя, запалювало мільйони трудящих на рішучу боротьбу з ненависним ворогом.

Досвід минулого рейду показав, що його успіх у цілому, як і успіх кожної окремо взятої операції, залежить від високої свідомості бійців і командирів, їх дисципліни, знання військової справи. У зв'язку з цим командування з'єднання і партійне бюро постійно тримали у полі зору питання ідейно-виховної роботи. Наведений вище запис не потребує особливих коментарів. По суті це — план лекційно-пропагандистських заходів як у загонах, так і серед населення на вересень — жовтень 1943 р.

У суворих партизанських буднях люди зростали ідейно і мужніли надзвичайно швидко. У вересні членами лєнінської партії комуністів стали командир новоутвореного загону О. П. Царьов, бійці А. Є. Дегтярьов, А. В. Жук та В. Г. Бендюг, яких кандидатами у члени ВКП(б) ми приймали у травні — червні. Їх кандидатський стаж налічував лише 3—4 місяці, що цілком відповідало діючому в той час положенню про прийом у члени партії військовослужбовців, які особливо відзначились у боях. Це положення поширювалося й на партизанів.

Велику увагу приділяли парторганізації загонів ідейному вихованню та загартуванню жінок-партизанок. Серед прийнятих у цей період кандидатами у члени ВКП(б) — розвідниця Ольга Давидівна Слободянюк, радистки Алла Григорівна Семенова і Галина Тимофіївна Дуроновська, медсестри Оксана Антонівна Кравченко та Марія Іванівна Чернова, складальниця Варвара Терентіївна Ахтирко. Всі вони мужньо перенесли труднощі і знегоди тривалого рейду.

Дорогий для мене і наступний запис. У ньому розкрито стан партійних організацій на час виходу з'єднання у свій другий рейд. Як свідчить запис, загалом у загонах налічувався 81 комуніст, тобто понад 12% загального складу.

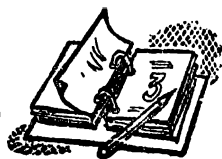
Загін імені Й. В. Сталіна	7 чл. парт.	4 канд.	Всього 11
Загін «Червоний»	6 »	8 »	» 14
» «За Батьківщину»	10 »	16 »	» 26
Коменд. взвод	13 »	17 »	» 30
	36	45	81

Згодом справами партійної комісії відали інші комуністи, оскільки згідно з постановою підпільного обкому КП(б)У я почав виконувати обов'язки комісара бойової розвідувальної групи під командуванням Олександра Нестеровича Кразченка (жовтень — грудень 1943 р.), яка діяла далеко від з'єднання, а потім був призначений комісаром кавбригади ім. В. І. Леніна (січень — квітень 1944 р.). Тому далі в записнику відображена моя робота як члена підпільного обкому партії і комісара кавбригади.

(Далі буде)

В. Є. НИЖНИК (Київ)

Наш календар

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ ПРИКОРДОННИХ РАЙОНІВ В ОХОРОНІ ЗАХІДНОГО КОРДОНУ СРСР У ПЕРЕДВОЄННІ РОКИ (До 60-річчя створення прикордонних військ)

Надійна охорона та оборона кордонів першої в світі соціалістичної держави були і залишаються одними з найважливіших умов гарантування її незалежності, територіальної цілісності і безпеки.

Вирішуючи питання, пов'язані з охороною та обороною державних кордонів, створенням та розвитком прикордонних військ, Комуністична партія виходила з того, що, як говорив на VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) В. І. Ленін, «ми стоїмо за необхідність держави, а держава передбачає кордони»¹.

Законодавчим актом, який поклав початок організації прикордонних військ, став підписаний В. І. Леніним 28 травня 1918 р. декрет Ради Народних Комісарів РРФСР про створення прикордонної охорони.

Активними помічниками прикордонників завжди були мешканці прикордонних районів та областей. У тісному єднанні з народом — залорука успішного виконання прикордонними військами покладених на них Батьківщиною обов'язків. Якраз підтвердженням цього є, зокрема, участь широких мас трудящих у зміцненні західного кордону СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни.

У жовтні 1939 р. Радянський Союз у результаті визвольного походу Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію та возз'єднання їх з Українською РСР і Білоруською РСР став безпосередньо межувати з фашистською Німеччиною, яка посилено готувалася до розбійницького нападу на нашу Батьківщину. У зв'язку з цим охорона західного кордону СРСР набула особливого значення. Радянські прикордонники змушені були вступити тут у справжню війну з численною гітлерівською агентурою ще задовго до вторгнення фашистських військ на радянську територію².

Партія і уряд надавали великого значення охороні нової ділянки державного кордону. Протягом 1939—1941 рр. Центральний Комітет ВКП(б), Рада Народних Комісарів СРСР, Центральні Комітети Компартії України та Компартії Білорусії, уряди УРСР і БРСР неодноразово розглядали питання, пов'язані із зміцненням західного кордону, і приймали відповідні рішення.

За цей час значно збільшилася чисельність прикордонних військ. Тільки у зв'язанні західних прикордонних округів перед війною налічувалося близько 100 тис. бійців і командирів³. Ще у дні визвольного походу в Західну Україну та Західну Білорусію розпочалося формування 15 нових прикордонних загонів — 8 на ділянці Білоруського і 7 на ділянці Київського прикордонних округів⁴. Вони створювалися на базі вже існуючих загонів і комендатур. Це означало, що згадані прикордонні частини мали бути сформовані і своєчасно доставлені у пункти нової дислокації за короткий строк, у надзвичайно складній і відпоздальній обстановці⁵. Для кращого керівництва військами управління Білоруського прикордонного округу переводилося з Мінська у Білосток, а Київського, який почав називатися Українським, — у Львів⁶.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 417.

² История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 1, М., 1960, стор. 478.

³ 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 252.

⁴ Центральний архів прикордонних військ (далі — ЦАПВ), ф. 14, оп. 5, спр. 2490, арк. 13—14.

⁵ Там же, арк. 25.

⁶ Дозорные западных рубежей. Документальные очерки по истории войск Краснознаменного Западного пограничного округа, К., 1972, стор. 92—93.

Передислокація прикордонних загонів та прийом ними під охорону нових ділянок кордону були проведені своєчасно і організовано. Уже 16 жовтня 1939 р. прикордонники Білоруського та Українського округів приступили до несення служби по всій довжині нового державного кордону⁷. За короткий час вони досконало вивчили особливості рельєфу місцевості, що дало можливість забезпечувати належний порядок у прикордонній смузі, вести успішну боротьбу з будь-якими порушеннями.

На кордоні розгорнулися великі інженерні роботи. До інженерного обладнання кордону, згадував, наприклад, колишній керівник Володимир-Волинського прикордонного загону М. С. Бичковський, ми приступили ще в листопаді 1939 р. На всій довжині ділянки кордону була створена контрольно-слідова смуга. Щоб усунути порушникові пересування, у прикордонній смузі обладнувалися система перешкод з дротяних та хворостяних огорож, завалів, прорубувалися просіки, влаштовувалися сигнальні прилади. На кожній заставі споруджувалися тричотири блокгаузи, які зв'язувалися ходами сполучення між собою та з приміщеннями застави⁸.

Тільки на ділянці Українського прикордонного округу в 1940 р. було виконано робіт по інженерно-технічному обладнанню державного кордону на суму близько 1,5 млн. крб., зокрема прокладено 574,1 км контрольно-слідової смуги, побудовано 542 км дротяних огорож, 83 спостережні вишки, 99 мостів, прорубано 99,5 км просік тощо⁹.

Велику допомогу у проведенні усіх цих робіт подали прикордонникам місцеві партійні та радянські органи, населення прикордонної смуги. «Завдання зміцнення державного кордону повинно бути предметом особливої і повсякденної уваги обкому КП(б)У і всіх партійних організацій,— зазначалось у резолюції І Львівської обласної партійної конференції.— Партійні організації прикордонних районів повинні тримати тісний зв'язок з прикордонними військами і подавати їм всебічну допомогу»¹⁰. І Львівська обласна партійна конференція у своїй резолюції записала: «Браховуючи прикордонне розташування нашої області, потрібно звернути особливу увагу партійним організаціям на поліпшення роботи по зміцненню кордону та по організаційній роботі серед населення»¹¹.

Щоб забезпечити нормальні умови для охорони нового державного кордону, необхідно було протягом короткого часу вирішити ряд питань побутового характеру, насамперед знайти місце для розташування особового складу застав, комедатур та загонів. Оскільки спеціальних приміщень для військ на новому кордоні не було, доводилося використовувати залишені польськими поміщиками садиби — фільварки. Подекуди застави розташовувались у селянських хатах¹².

Вся робота, пов'язана з освоєнням нового кордону, проводилася у складній і напруженій оперативній обстановці. З перших днів встановлення демаркаційної лінії німецька прикордонна охорона почала систематично здійснювати збройні провокації. Тільки з 17 листопада по 30 грудня 1939 р. на ділянці Українського прикордонного округу з німецького боку 14 разів відкривали вогонь по наших прикордонних нарядах¹³. Для шпигунської діяльності проти СРСР фашистами поблизу кордону було створено 56 розвідувальних центрів гестапо, 32 — абверу, а також широкую мережу переправних пунктів¹⁴. У цьому гітлерівцям всіляко допомагали українські та білоруські буржуазні націоналісти, а також російські білоемігранти.

Емісари націоналістичних та білогвардійських організацій при безпосередньому сприянні гітлерівців активно вербували у свої об'єднання росіян, українців та білорусів — колишніх солдатів і офіцерів розбитої польської армії. Завербовані з числа уродженців Західної України і Західної Білорусії підлягали особливій обробці з метою їх підготовки для шпигунської та націоналістичної діяльності на території західних областей УРСР та БРСР¹⁵.

Про складність і напруженість обстановки на західному кордоні восени 1939 р. свідчить хоча б той факт, що лише з 16 по 22 жовтня 1939 р. тут було затримано

⁷ ЦАПВ, ф. 14, оп. 5, спр. 2490, арк. 25.

⁸ 50 лет на страже границ Советского государства. Историко-мемуарный сборник, кн. I, М., 1968, стор. 216.

⁹ ЦАПВ, ф. 14, оп. 5, спр. 6004, арк. 30—31.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 222, арк. 356.

¹¹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1, арк. 15.

¹² «Пограничник», 1940, № 2, стор. 13.

¹³ Пограничные войска СССР. 1939 — июнь 1941. Сборник документов и материалов, М., 1970, стор. 295—296.

¹⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945, т. 1, стор. 480.

¹⁵ ЦАПВ, ф. 14, оп. 5, спр. 6003, арк. 10.

3850 порушників, які намагалися проникнути на радянську територію, і 334, що мали намір втекти за кордон¹⁶.

У розвідувальних цілях фашисти широко використовували військову авіацію. З 28 вересня 1939 р. до 21 червня 1941 р. прикордонники Українського та Білоруського округів зафіксували 521 випадок порушень нашого повітряного кордону німецькими літаками¹⁷.

Неспокійно було і в прикордонних та близьких до них районах західних областей УРСР і БРСР. Якщо робітники, бідняки і більшість середнього селянства всіма силами допомагали становленню і зміцненню Радянської влади, то представники експлуататорських класів намагалися будь-що відновити старі порядки. Ворожу позицію щодо Радянської влади займало й католицьке духовенство.

Націоналістичні організації, що залишилися на території західних областей і діяли у глибокому підпіллі, при допомозі фашистських розвідувальних служб здійснювали диверсійні та терористичні акти. В 1940 р. прикордонники Українського округу 95 разів вступали у збройні сутички з оунівцями, в результаті чого було знешкоджено 1038 бандитів¹⁸.

За таких умов особливо великого значення набувала політична робота серед місцевого населення. Командири і політпрацівники прикордонних частин, виступаючи перед трудящими, розповідали їм про СРСР, про миролюбну зовнішню політику Радянського уряду, мету приходу Червоної Армії на західноукраїнські і західнобілоруські землі, викривали суть антирадянської агітації куркулів, буржуазних націоналістів та реакційної частини духовенства, а також роз'яснювали правила прикордонного режиму та обов'язки громадян щодо охорони державного кордону.

Беручи активну участь у будівництві нового життя на визволених землях, прикордонники активно допомагали місцевим органам Радянської влади у здійсненні тут перших соціалістичних перетворень. «Командири і політпрацівники прикордонних військ,— згадував колишній керівник політуправління прикордонних військ СРСР генерал-лейтенант Б. М. Мироненко,—...проводили разом з місцевими партійними організаціями активну агітаційну роботу по роз'ясненню завдань Радянської влади, дбали про організаційно-господарське зміцнення щойно створених у цих районах колгоспів. Комсомольці прикордонних частин здебільшого були організаторами перших комсомольських осередків у прикордонних селах і здійснювали шефство над ними. Уся ця робота зміцнювала зв'язки прикордонників з місцевим населенням. Воно стало активним помічником прикордонників, сприяло зміцненню охорони державного кордону»¹⁹.

Робітничий клас, селянство, трудова інтелігенція західних областей України та Білорусії були надійною опорою прикордонних військ у боротьбі з агентурою фашистської Німеччини та націоналістичними бандами. «Люди приходили на застави, у комендатури, загони, у міські та районні апарати НКВС — НКДБ,— згадує колишній керівник Білостоцького обласного управління НКВС С. С. Бельченко,— і повідомляли про появу в їх селах та хуторах підозрілих осіб»²⁰.

У 1940 р. в прикордонних районах були створені бригади сприяння (БС) та групи сприяння (ГС) прикордонникам, що в передвоєнний період відіграли важливу роль у забезпеченні надійної охорони кордону. До цих бригад і груп вступали віддані Радянській владі робітники, селяни і службовці. У резолюції І партійної конференції прикордонних військ УРСР (квітень 1940 р.) перед парторганізаціями частин ставилося завдання «перетворити БС у надійний другий бар'єр по охороні та обороні державного кордону»²¹. І вони справді стали таким бар'єром. Члени БС і ГС брали участь у виявленні і затриманні порушників кордону та інших підозрілих осіб. Наприкінці 1940 р. бригади і групи сприяння прикордонникам налічували у західних областях України і Білорусії 15,6 тис. чол.²²

Важливим засобом залучення місцевого населення до охорони державного кордону було заохочення трудящих за участь у затриманні підозрілих осіб. З цією метою широко використовувалися оголошення подяк, вручення грамот, нагородження грошовими преміями. Нагороди вручали представники командування прикордонних військ, місцевих партійних і радянських органів в урочистій обстановці, на зборах за місцем роботи чи проживання нагороджених. Ці збори перетворювалися на велику школу патріотичного виховання трудящих. У 1940 р. 802 чол. з прикордон-

¹⁶ Там же, спр. 2490, арк. 26.

¹⁷ Там же, оп. 224, спр. 410, арк. 10.

¹⁸ Там же, оп. 5, спр. 6004, арк. 56.

¹⁹ На страже границ Советского государства. Историко-мемуарный сборник, кн. III. М., 1971, стор. 103.

²⁰ 50 лет на страже границ Советского государства, кн. I, стор. 199.

²¹ ЦАПВ, ф. 935, оп. 2, спр. 224, арк. 46—47.

²² Там же, ф. 14, оп. 5, спр. 6004, арк. 38; ф. 935, оп. 2, спр. 228, арк. 77—78

них районів УРСР і БРСР були нагороджені грошовими преміями на загальну суму 57 тис. крб.²³

Трудящих, які найактивніше допомагали прикордонникам і найбільше відзначилися у боротьбі із шпигунами, диверсантами і терористами, представляли до урядових нагород, їх подвиги ставали широко відомими. Так, мешканець с. Олещице Любачівського району (нині — на території ПНР) Львівської області Л. С. Шпіндель допоміг затримати 142 порушників кордону, за що був нагороджений орденом «Знак Пошани»²⁴. Таку саму нагороду одержали І. Г. Бутня із с. Черепківці Глибочького району Чернівецької області, Г. В. Якубчик із с. Клейники Брестської області, І. І. Нестерук із с. Новолипенки Домачевського району Брестської області²⁵. І. Г. Бутня, наприклад, порушники двічі пропонували велику суму грошей за те, щоб він допоміг їм перейти кордон. Але в обох випадках, незважаючи на опір, мужній патріот доставляв затриманих на заставу.

Медаллю «За відвагу» Радянський уряд нагородив П. Д. Смеречука із с. Зелена Надвірнянського району Станіславської (нині — Івано-Франківської) області, який допоміг затримати 68 порушників кордону²⁶. Декілька разів вступав у бій з бандитами мешканець с. Росохач Висоцького району Дрогобицької області (нині — Сколівський район Львівської області) І. С. Кравчук. Разом з прикордонниками він неодноразово брав участь в операціях, пов'язаних з ліквідацією озброєних оунівських банд. Нагороджений медаллю «За бойові заслуги»²⁷.

Вороги народу — буржуазні націоналісти — жорстоко мстили патріотам за допомогу органам Радянської влади і прикордонним військам, вбивали їх із-за рогу, а хати і господарські будівлі спалювали²⁸. Та, незважаючи на це, участь трудящих прикордонних районів в охороні кордону продовжувала зростати. У 1940 р. тільки членами бригад і груп сприяння на ділянках Українського та Білоруського прикордонних округів було затримано понад 2800 порушників кордону, що становило 3,7% від загальної кількості затриманих²⁹.

Безпосередньо перед початком Великої Вітчизняної війни активність фашистської розвідки ще більше посилилася. У першому кварталі 1941 р. кількість затриманих і знищених на західному кордоні ворожих агентів збільшилася порівняно з відповідним періодом 1940 р. у 15—20 разів, а в другому кварталі — у 25—30 разів. Як правило, це були професійні розвідники, у тому числі офіцери абверу³⁰. Обстановка, що склалася, вимагала від радянських прикордонників великого напруження сил, висувала перед ними нові відповідальні завдання. Успішно їх розв'язати можна було лише за умови всебічної допомоги і підтримки місцевого населення.

До 1941 р. бригади і групи сприяння не тільки кількісно і якісно зросли, а й загартувалися у спільній з прикордонниками боротьбі проти шпигунів і диверсантів, завдяки чому внесок трудящих в охорону кордону став ще значнішим. З грудня 1940 р. по квітень 1941 р. на ділянці Українського прикордонного округу за участю груп і бригад сприяння та місцевого населення без затриманий 271 порушник кордону, тобто 9% від загальної кількості затриманих по округу³¹.

В результаті спільних зусиль партійних і радянських органів та командування прикордонних військ на возз'єднаних з УРСР та БРСР західноукраїнських і західнобілоруських землях склалася і зміцніла бойова дружба воїнів кордону з місцевим населенням, яка стала запорукою міцності і непорушності західних рубежів нашої Вітчизни у передвоєнний період.

Д. М. БУРЛУЦЬКИЙ (Львів)

²³ Там же, спр. 6606, арк. 69; спр. 6603, арк. 84.

²⁴ Там же, спр. 6606, арк. 69.

²⁵ Там же, арк. 70; Дозорные западных рубежей, стор. 96.

²⁶ ЦАПВ, ф. 14, оп. 5, спр. 6606, арк. 69.

²⁷ Там же, арк. 70.

²⁸ 50 лет на страже границ Советского государства, кн. I, стор. 199.

²⁹ ЦАПВ, ф. 14, оп. 5, спр. 6004, арк. 52; спр. 6003, арк. 80.

³⁰ Дозорные западных рубежей, стор. 99.

³¹ ЦАПВ, ф. 14, оп. 5, спр. 6606, арк. 151.

ІДЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ДОКТРИН США ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Гостра ідеологічна боротьба, що відбувається на міжнародній арені, відображає головну особливість сучасної епохи — посилення протиборства між світом соціалізму і капіталізму. «...Ідейне протиборство двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда — більш витонченою», — зазначалося на XXV з'їзді КПРС¹.

У численних дослідженнях зарубіжних учених, присвячених зовнішній політиці і міжнародним відносинам після другої світової війни, питанням ідеологічної боротьби приділено багато місця. Причому протягом 60 — початку 70-х років кількість таких праць, виданих у провідних капіталістичних країнах, насамперед у США, помітно зросла. Вже не десятки (як у 40 — 50-х роках), а сотні американських авторів — істориків, економістів, юристів, філософів, політологів різних напрямків, не кажучи про професіональних журналістів-міжнародників, — пишуть книги з міжнародної проблематики останнього тридцятиріччя. У середині 70-х років в Америці науково-дослідницькими роботами в галузі міжнародних відносин займався 191 університетський центр. Диференційоване вивчення різних аспектів і проблем двосторонніх та багатосторонніх відносин між окремими державами, теоретичних і суто практичних питань зовнішньої політики США, їх союзників і потенціальних противників розглядається правлячими колами Сполучених Штатів як справа державної ваги.

Посилена увага до історичних і суто теоретичних досліджень післявоєнних міжнародних відносин викликала в останні роки у американських вчених значний інтерес до аналізу цієї літератури. Конкретно-історичні та історіографічні дослідження американських буржуазних учених-міжнародників свідчать не лише про напружені пошуки ними більш ефективних зовнішньополітичних рішень, але й про їх прагнення дедалі активніше впливати на формування громадської думки країни з питань зовнішньої політики у сприятливому для правлячих кіл США напрямку.

Як відомо, ідеологічний аспект є обов'язковим компонентом будь-якої зовнішньополітичної доктрини або концепції, як і зовнішньої політики в цілому. Аналіз цієї сторони американської буржуазної зовнішньополітичної думки становить значний науковий і практичний інтерес. По-перше, він дає змогу глибше зрозуміти теоретико-методологічні і власне ідеологічні засади зовнішньої політики провідної країни сучасного капіталістичного світу. По-друге, вивчення ідеологічного аспекту зовнішньополітичних доктрин США дозволяє краще розібратися у стратегії і тактиці їх правлячих кіл. По-третє, критичний аналіз ідеологічного обґрунтування і «забезпечення» зовнішньої політики США буржуазними істориками і політологами дає можливість повніше висвітлити специфіку ідеологічної боротьби в міжнародних відносинах післявоєнного часу в цілому і в радянсько-американських відносинах зокрема.

Однак ці питання у радянській історичній і філософській літературі висвітлені ще недостатньо. Певною мірою окремі їх аспекти розкриті в працях радянських американістів Г. А. Арбатова, І. М. Іванової, Б. І. Марушкіна, В. О. Матвеева, Ю. М. Мельникова, В. Ф. Петровського, Г. О. Трофименка, А. М. Ілєпакова, А. М. Яковлева, М. М. Яковлева², книгах В. М. Келіна, В. В. Кортунова, В. П. Ларіна, присвячених

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 83.

² Г. А. Арба тов. Идеологическая борьба в современных международных отношениях, М., 1970; И. М. Иванова. Мирное сосуществование и кризис внешнеполитической идеологии империализма США, М., 1965; Б. И. Марушкин. История и современность. История в современной идеологической борьбе, М., 1972; В. А. Матвеев. В интересах всего человечества. СССР—США: поворот от конфронтации к разрядке, М., 1974; Ю. М. Мельников. Внешнеполитические доктрины США, М., 1970; В. Ф. Петровский. Внешнеполитическая мысль США, М., 1976; Г. А. Трофименко. США: политика, война, идеология, М., 1976; А. Н. Яковлев. Рак Атлантики. Имперская идеология: истоки, доктрины, М., 1969; Политическая мысль и история, М., 1976.

загальному співвідношенню ідеології і політики³, монографії П. С. Юліної, в якій аналізуються провідні ідеологічні концепції сучасної буржуазної філософії США⁴. Спеціально аналізові зазначені проблеми присвячена лише монографія А. Ю. Куніної «Идеологические основы внешней политики США» (М., 1973). Проте її автор не ставила своєю метою прослідкувати еволюцію впливу зазначеного аспекту зовнішньополітичних доктрин США на зовнішню політику. Крім того, за п'ять років, які минули з часу видання цієї книги, відбулися певні зрушення у розвитку зовнішньополітичної думки США, що потребують додаткового осмислення і аналізу.

Значну роботу в справі теоретичного розвінчання зовнішньополітичних доктрин правлячих кіл країни проводила і проводить Компартія США. Критичний аналіз ідеологічних аспектів цих доктрин міститься, зокрема, у монографічних дослідженнях і важливих теоретичних статтях керівних діячів Компартії, істориків-марксистів У. Фостера, Ю. Денніса, Г. Холла, Г. Уїнстона, Г. Аптекера, Дж. Аллена та інших. Їх праці допомагають глибше збагнути калейдоскоп ідейно-політичних течій, що існують в американському буржуазному суспільствознавстві. Важливе значення щодо цього має цікава публікація Компартії США, нещодавно видана в Москві російською мовою⁵.

Спираючись на досягнення радянської історичної науки і американських істориків-марксистів, автор даного повідомлення робить спробу прослідкувати історичну еволюцію і «дозування» ідеологічного аспекту у зовнішньополітичних доктринах США післявоєнних років; здійснити їх аналіз крізь призму післявоєнної американської буржуазної історіографії міжнародних відносин і зовнішньої політики США; показати специфіку поточного моменту міжнародних відносин і зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки.

Під час аналізу ідеологічних аспектів зовнішньої політики США після другої світової війни необхідно, по-перше, визначити справжнє співвідношення між ідеологічним фактором і політикою американського імперіалізму, що далеко не завжди збігаються, як не збігається реальний зміст проголошених і справжніх ідеологічних основ зовнішньої політики США в цілому. По-друге, при аналізі ідеологічних аспектів зовнішньополітичних доктрин США слід враховувати їх відносини з капіталістичними країнами, насамперед союзниками по військово-політичних блоках, і з країнами світової соціалістичної співдружності. У даному повідомленні йдеться, передусім, про другий аспект питання.

Для діяльності правлячих кіл імперіалістичних держав характерною є невідповідність між істинними цілями їх зовнішньої політики і трактуванням цих цілей, між справжніми ідеологічними засадами і засобами їх обґрунтування. Ці двоїстість і лицемірство випливають з класової природи ідеології буржуазії. Справжні ідеологічні основи зовнішньої політики США — це захист системи приватної власності і експлуатації людини людиною, всесилля величезних монополій, особливо наднаціональних, в яких, однак, керівні позиції належать американському капіталу; це антикомунізм з його антинародною і контрреволюційною спрямованістю, шовінізмом і мілітаризмом, органічно притаманними самій природі імперіалізму. Боротьба проти Радянського Союзу, інших країн соціалістичної співдружності, світового комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху — ось найважливіші цілі зовнішньої політики США.

Але агресивний зовнішньополітичний курс американського уряду, кінцевою метою якого є завоювання для США панівних позицій у світі, старанно маскується буржуазними вченими і політиками за допомогою складної системи аргументації, зокрема посилянь на неіснуючу «комуністичну загрозу». За роки, що минули після закінчення другої світової війни, ідеологічний аспект зовнішньополітичних доктрин США значно змінився за формою, в чому неважко перекопатися, якщо уважно проаналізувати доктрини «стримання і відкидання комунізму», «доктрину Трумена», «доктрину визволення пригноблених країн Східної Європи», «доктрину Ейзенхауера», доктрини «масованої ядерної помсти», «гнучкого реагування», «реалістичного стримання», «наведення мостів з комуністами», «доктрину Ніксона», доктрину нової адміністрації США.

Ідеологічною платформою корегування минулих і розробки нових зовнішньополітичних настанов правлячих кіл США є антикомунізм, тобто боротьба проти марксистсько-ленінської ідеології і революційної практики, на захист підвалин капіталізму. Разом з тим, як справедливо зазначають радянські дослідники А. Ю. Куніна, В. Ф. Петровський та інші, антикомунізм — це не система законсервованих поглядів. Він постійно еволюціонує в зв'язку із зміною сил у світі на користь соціалізму. Так, останнім часом спостерігається перехід від найбільш крайніх, екстреміст-

³ В. Н. Келин. Внешняя политика и идеология, М., 1969; В. В. Кортунов. Идеология и политика, М., 1974; В. Ларин. Международные отношения и идеологическая борьба, М., 1976.

⁴ Н. С. Юлина. Буржуазные идеологические течения в США, М., 1971.

⁵ Положение в области прав человека в США, М., 1978.

ських форм антикомунізму, характерних для періоду розпаду «холодної війни», до його приглушених форм, що, однак, не свідчить про зміну ворожої суті антикомунізму, тим більше, що цей процес — не поступальний і однозначний, а нерідко зигзагоподібний. Нарешті, модифікація антикомунізму, як ідеологічної платформи зовнішньої політики США, зводиться до того, що його апологети основну ставку роблять не на насильницьке повалення комунізму, а на «ерозію» останнього, на розпалювання націоналізму в СРСР та інших соціалістичних країнах Східної і Південно-Східної Європи, на використання труднощів в економічному і культурному будівництві, які ще мають місце в межах світової соціалістичної співдружності. Тому сучасні зовнішньополітичні доктрини і концепції США можна розглядати як своєрідне злиття антикомунізму і типового для американського буржуазного мислення прагматизму.

Процес девальвації старих антикомуністичних доктрин у душі «холодної війни» відображає кризу старого, «силового» антикомунізму і антирадянщини, але не зменшує гостроти ідеологічної боротьби на міжнародній арені, насамперед у радянсько-американських відносинах. Не випадково такою «популярною» серед правлячих кіл і певної частини представників буржуазної науки США і Заходу взагалі стала останнім часом концепція так званої «прохолодної війни», що прийшла на зміну агресивним концепціям «холодної війни» 50-х років.

Науково-дослідницький аналіз післявоєнної американської буржуазної історіографії міжнародних відносин і зовнішньої політики країни дає змогу умовно виділити три основних напрямки, які, конкуруючи між собою, помітно впливають на формування зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів у післявоєнні роки: а) крайньо правий, суто консервативний, реакційно-націоналістичний («догматичний») напрямок; б) помірковано-консервативний («реалістичний») напрямок і в) буржуазно-ліберальний і дрібнобуржуазно-радикальний («критичний») напрямок.

Важливим критерієм такої класифікації є політичне спрямування творів буржуазних авторів. Певна умовність і специфічність значення понять, взятих у лапки («догматичний», «реалістичний», «критичний»), пояснюється так: до «реалістів» у межах даної класифікації відносяться не всі представники широко відомої в буржуазній політології та історичній науці школи «політичного реалізму», оскільки частина з них — праве крило «політичних реалістів» — за своїми поглядами належить до першого напрямку. По-друге, до «реалістичного» напрямку відносяться автори, які реалістично оцінюють зовнішню політику США і взагалі не належать до зазначеної вище школи.

Що ж до «критиків», то слід мати на увазі, що вони є в межах будь-якої школи і напрямку. Однак при цьому «догматики» дотримуються крайньо правих поглядів, «реалісти» — досить поміркованих і лише частина (але не всі) «критиків» критикує зовнішньополітичний курс уряду Сполучених Штатів «зліва», зрозуміло, наскільки це можливо в межах буржуазного світогляду. Таким чином, терміни «догматики», «реалісти» і «критики» вжиті тут умовно, як синоніми трьох вищезгаданих напрямків.

Теоретичні погляди і методологічні засади досліджень представників першого, «догматичного», напрямку ґрунтуються, головним чином, на філософії традиційного американського прагматизму. В галузі вивчення ними міжнародних відносин це знаходить вияв у пошуках безпосередньої, негайної вигоди для американської буржуазії, без будь-якої далекоглядної оцінки перспектив міжнародного розвитку або серйозної критичної переоцінки уроків минулого. Для «догматиків» властиве засилля неоконсервативної ідеології. Їх оцінка зовнішньої політики США і міжнародних відносин впливає, за словами американського історіографа Дж. Хайема, з «консервативної моделі американської історії, в якій значення соціального конфлікту зводиться до мінімуму, а суспільство в цілому являє собою відносно однорідний організм»⁶.

Представники цього напрямку оцінюють зовнішню політику США після другої світової війни в основному як успішну, виправдану, добре продуману і лише критикують уряд за недостатню «жорсткість» і «твердість». Нова розстановка сил на міжнародній арені і розрядка міжнародної напруженості, по суті, не вплинули на погляди «догматиків», які продовжують бути прихильниками стратегії і традиційних тактичних засобів американської політики, виробленої ще в 50-х роках. Серед представників цього напрямку зустрічаються й ідеологи «емоційно-истеричного» антикомунізму, теоретики так званого «хрестового походу проти комунізму» в галузі міжнародних відносин. Вони вбачають в ідеологічній боротьбі першопричину суперечностей і конфліктів, які мають місце на міжнародній арені. Тому розв'язання цих конфліктів «догматики» переносять із сфери ідеологічної боротьби у сферу міжнародних відносин. Зовнішня політика США, особливо відносини з СРСР та іншими соціалістичними країнами Європи, трактується ними як «ідеологічні кампанії», як захист «цінностей вільного світу» від посягань «тоталітаризму» тощо. Внаслідок цього члени найбільш агресивно настроєної групи «догматиків» висували гасла на зразок «кому-

⁶ J. Higham. *Writing American History. Essays on Modern Scholarship*, Bloomington, 1970, стр. 116.

нізм — абсолютний ворог», «вирішальна сутичка неминуча», «або — або» і навіть абсурдну ідею розв'язування «превентивної війни» проти соціалістичних країн. Відомий буржуазний історик Р. Хофстадтер характеризував подібні погляди як «параноїдний стиль в американській політиці»⁷. Живучість цього «стилю» як у політиці, так і в академічних дослідженнях справді дивовижна, незважаючи на позитивні зрушення, що відбулися в міжнародних відносинах у 70-х роках.

Представниками «догматичного» напрямку можна вважати й консервативних істориків школи «політичного ідеалізму» («утопісти», «націоналісти») — Ф. Феррела, Д. Перкінса, Г. Фейса, Е. Мея, А. Лінка, Р. Стеббінса, М. Сейвела, У. Коула, Т. Кука, М. Муса та інших; правого крила школи «політичного реалізму» (Р. Страус-Хюпе, У. Кінтнера, Р. Пфальцграфа, Дж. Доггерті, А. Котрелла, Ст. Поссоні), а також таких учених-міжнародників, як У. Ростоу, М. Банді, Г. Ван Клівленд, Ел. Даллес, Е. Плішке, Дж. Вольф, А. Уолферс, Д. Даллін, Г. Робертс, Г. Діннерштейн, Дж. Ліска та інші; політологів і військових публіцистів відверто екстремистських поглядів Дж. Наттера, Ф. Шлафлі, Ч. Уорда, М. Тейлора, Т. Туайнінга, Т. Пауера, К. Лімеса, Х. Болдуїна та інших.

Помірковано консервативний («реалістичний») напрямок у буржуазній історіографії США — найбільш численний і впливовий в останні роки — об'єднує авторів, які на відміну від «догматиків» неоднаково оцінюють політику США у різні періоди після другої світової війни. «Реалісти» захищають її агресивні цілі і засоби їх досягнення, характерні для 40—50-х років, фактично цілком виправдовують «холодну війну». Проте вони критикують зовнішню політику США 60-х років, вважаючи, що нове співвідношення сил у світі вимагало перегляду зовнішньополітичної тактики і, частково, зовнішньополітичної стратегії Сполучених Штатів. Великий вплив на цих дослідників справив провал американської агресії у В'єтнамі. І хоча, як правило, у своїх працях «реалісти» пишуть, нібито в зовнішній політиці уряд США завжди керувався «найкращими намірами», вони водночас критикують правлячі кола за «надмірний запал», за неспроможність зрозуміти реальне співвідношення сил на міжнародній арені тощо. Представники даного напрямку виступають проти «захоплення власним егоїзмом» у зовнішній політиці; за те, щоб глобальні концепції були «приземлені» відповідно до реальних можливостей США, «нових умов світового суспільства».

По суті, «реалісти» підкреслюють обмеженість американських ресурсів і застерігають від висування таких зовнішньополітичних завдань, виконання яких не може бути забезпечене реальною могутністю США. Вони критикують «догматиків» за нехтування реальних можливостей, за вибір надто прямолінійних форм і методів здійснення зовнішньої політики, за інертне мислення при вивченні післявоєнних міжнародних проблем у нових умовах співвідношення сил. На противагу крайнім соціалістичним і реакціонерам «реалісти» рішуче відкидають ідею «хрестового походу проти комунізму» як основу відносин з соціалістичними країнами і виступають за проведення антикомуністичної та антирадянської політики у більш завуальованій формі.

Таким чином, відстоюючи класові інтереси американської буржуазії на міжнародній арені, прибічники «реалістичного» напрямку в історіографії на відміну від «догматиків» не виступають проти обхідних маневрів, поступок, компромісів у міждержавних відносинах, насамперед з СРСР та іншими європейськими соціалістичними країнами. Теоретико-методологічні позиції представників помірковано консервативного напрямку ґрунтуються, як правило, на філософії презентизму і так званого «критичного реалізму». Поклавши в основу історичного пізнання філософську концепцію релятивізму, презентисти модернізують минуле, переглядають історію під кутом зору сучасних завдань імперіалістичної буржуазії США. Підмінюючи історичний аналіз політичними міркуваннями, «реалісти» у своїх дослідженнях зосереджують увагу не на уроках минулого, за допомогою яких можна краще зрозуміти сучасне, а на перегляді з позицій сучасності уявлень про минуле, що склалися. Це особливо наочно виявилось в працях, присвячених оцінці «уроків В'єтнаму»⁸.

До помірковано консервативного напрямку в американській буржуазній історіографії міжнародних відносин можна віднести більшість представників впливової школи «політичного реалізму», які складають її «центр», на чолі з визнаним главою Г. Моргентау. Значна частина представників цього напрямку — «традиціоналісти» (Дж. Кеннан, Г. Кіссінджер, Р. Осгуд, Р. Такер, У. Ліппман, І. Гребнер, У. Фулбрайт, Г. Оуен, Ч. Пост, А. Органські, А. Шлезінгер-молодший, А. Гарріман, К. Ландауер,

⁷ R. Hofstadter. The Paranoid Style in American Politics and Other Essays. New York, 1965, стр. 131.

⁸ R. Ed. Pfeffer. No More Vietnams? The War and the Future of American Foreign Policy, New York, 1969; R. Cregg and Ch. Kegley. Eds. After Vietnam. The Future of American Foreign Policy, New York, 1971; America and the World. From the Truman Doctrine to Vietnam. Ed. by R. Osgood, Baltimore, 1970; Intervention or Abstention? The Dilemma of American Foreign Policy, Lexington, 1975.

Ч. Лерч, Дж. Ньюхауз, Ф. Батор, Дж. Корбел і багато інших). Однак дедалі більше «реалістів» починають використовувати формалізуючі, так звані «наукові» методи дослідження, зближуючись тим самим з «реалістами»-«модерністами» (що загалом істотно не впливає на якість політичних висновків, які містяться в їх працях). До них належать Т. Шеллінг, Ч. Маклелланд, Е. Хаас, Л. Блумфільд, К. Дойч, Л. Едінгер, А. Етціоні, Б. Броді, Дж. Розенау, Р. Розенкранц, К. Боулдінг, Р. Снайдер, М. Гальперін, Т. Гейгер та інші. Представниками помірковано консервативного, «реалістичного» напрямку слід, напевне, вважати і ряд відомих дослідників, які не належать до якоїсь конкретної школи зовнішньополітичної історіографії (Р. Ліопольд, Г. Едмонд, Р. Фальк, Д. Каллео, Ст. Хоффман, М. Шульман та інші).

При дослідженні ліберально-радикального, «критичного» напрямку необхідно розрізняти два крила: традиційних буржуазно-ліберальних критиків зовнішньої політики США і дрібнобуржуазних радикалів. Вони по-різному прагнуть з'ясувати соціальні причини і коріння агресивної зовнішньої політики США. Якщо ліберали обмежуються критикою «крайностей», «помилкок», «короткозорих розрахунків» та інших «дефектів» американської зовнішньої політики, то значна частина дрібнобуржуазних радикалів намагається критично переглянути самі основи імперіалістичного зовнішньополітичного курсу США, з'ясувати його соціальні мотиви.

До ліберально-буржуазних критиків — так званих «радикальних лібералів» — можна віднести «лівих» представників школи «політичного реалізму» (Ф. Шумана, Р. Стіла, Ф. Ніла та інших), а також відомих неоліберальних істориків і публіцистів Г. Коммелджера, Р. Тагвела, Г. Хьюза, Р. Хейлбронера, Дж. Уорберга, Т. Тетенса, Ч. Огулда, Г. Парсона та інших. Дрібнобуржуазно-радикальне крило «критичного» напрямку включає представників досить популярної у буржуазній історичній науці США «ревізіоністської школи» («несоревізіоністів»), визнаним лідером якої є професор Вісконсінського університету В. Вільямс. Історики-«ревізіоністи» 60—70-х років, а також послідовники Р. Міллса і М. Харрінгтона — «нові ліві» історики — входять, у свою чергу, до двох відносно автономних груп: «поміrkованих» (В. Вільямс, Д. Флемінг, Г. Алпровід, Д. Горовіц, Н. Хоутон та інші) і «радикальних» (Г. Колко, Р. Барнет, М. Паренті, К. Огдсбі, С. Лінд, С. Ленс, Н. Хомський, Дж. Флінн та інші). «Поміrkовані» близькі за поглядами до «радикальних лібералів», а «радикальні» історики і публіцисти є найбільш різкими і непримиренними (в межах американської буржуазної історіографії) критиками зовнішньої політики США.

Для поглядів представників даного напрямку характерна строкатість теоретико-філософських та ідеологічних концепцій. Неоліберальні і презентистські концепції, як правило, покладені в основу праць буржуазно-ліберальних критиків. А «несоревізіоністські» і «нові ліві» історики та політологи дотримуються різних концепцій немарксистської дрібнобуржуазно-радикальної філософії: неоективістських, вульгарно-матеріалістських, «квазімарксистських», а інколи суто анархістських, маоїстських та інших лівацьких викривлень марксистської філософії. Проповідуючи плутані концепції, «нові ліві» історики ігнорують, як правило, ленінське вчення про імперіалізм, що знаходить вияв у їх поверхових оцінках імперіалістичної зовнішньої політики США. Однак слабкість теорії і методології «нових лівих» дослідників не закреслює антивоєнної, антиімперіалістичної, антиколоніальної спрямованості їх критики зовнішньої політики США, спроб соціального аналізу її наслідків.

Представники «критичного» напрямку — від буржуазно-ліберальних авторів до дрібнобуржуазних радикалів лівого крила — критично переглядають усю післявоєнну політику США, зокрема політику «холодної війни», і вважають її помилковою як за цілями, так і за методами і формами втілення їх у життя. Вони виступають за мирне співіснування держав з різним соціальним ладом, за пошук нових шляхів у зовнішній політиці США, які б виключали політичну, економічну і військову експансію, можливість виникнення міжнародних конфліктів.

Але історики цього напрямку, включаючи навіть радикальних представників «ревізіоністської» школи, не вимагають зміни соціальної системи Америки, оскільки не розуміють або ігнорують ленінське вчення про імперіалізм, протиставляють себе «старим лівим», тобто справжнім історикам-марксистам США, і перебувають переважно на антирадянських і антикомуністичних позиціях. У їх працях, як і в дослідженнях представників «догматичного» та «реалістичного» напрямків, нерідко фальсифікується зовнішня політика СРСР.

Очевидно, не випадково останнім часом ряд впливових державних діячів США і багато вчених — представників «реалістичного» напрямку вважають, що ревізіоністська критика зовнішньої політики США є позитивним фактором, оскільки призводить до пошуків нових альтернатив зовнішньополітичних рішень в інтересах панівного класу.

Звичайно, обрані автором даного повідомлення критерії систематизації і класифікації концепцій та поглядів американських буржуазних істориків і політологів у межах зазначених напрямків є певною мірою умовними, як умовним є власне і саме поняття напрямку — своєрідного зв'язуючого ланцюга між творчістю окремих учених і загальним розвитком історіографічного процесу. Наведена систематизація, природ-

но, не виключає якоїсь кількості «прикордонних» випадків. У процесі конкретного історіографічного аналізу виявляється певна диференціація в межах кожного із зазначених напрямків, не говорячи вже про школи. Проте ці обставини не тільки не заперечують, а, навпаки, підкреслюють необхідність дальшого вивчення буржуазної історіографії міжнародних відносин для розуміння тих глибоких процесів, що в ній відбуваються, як і в буржуазній історичній науці в цілому.

Активізація процесу розрядки міжнародної напруженості, що істотно впливає на співвідношення сил у світі, викликала загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені. Найбільш реакційні і консервативні сили буржуазних країн, зокрема США, намагаються загальмувати процес розрядки, надати йому одностороннього, корисного лише для Заходу, характеру. Вони панічно бояться соціальних наслідків послаблення міжнародної напруженості і дедалі зростаючого за цих умов тяжіння трудящих до проведення кардинальних перетворень у буржуазному суспільстві. Так, уряд Дж. Картера багато робить для штучного затягування з розв'язанням таких важливих міжнародних проблем, як обмеження кількості стратегічної наступальної зброї, близькосхідна проблема, розвиток взаємовигідних торговельних зв'язків з СРСР тощо. Причому подібні практичні кроки вашінгтонської адміністрації супроводжуються і підкріплюються войовничою ідеологічною кампанією.

Ідеологічний аспект особливо яскраво проявився на авансцені зовнішньополітичної діяльності США саме останнім часом. На думку правлячих кіл Сполучених Штатів, він має «забезпечувати» і виправдовувати курс на посилення «жорсткості» американської зовнішньої політики в цілому. Заяви і дії президента США на підтримку так званих «дисидентів» у СРСР та інших європейських соціалістичних країнах, спроби прямого втручання в їх внутрішні справи під приводом вигаданого «захисту прав людини» «науково обгрунтовуються» представниками всіх вищезазначених напрямків зовнішньополітичної думки США.

У 70-х роках у Сполучених Штатах видано чимало праць, автори яких виступають з позицій «холодної війни» проти розрядки міжнародної напруженості (праці Ю. Росту, У. Гріффіта, Г. Моргентау, У. Кінтнера, Р. Пфальцграфа, С. Хантінгтона, У. Банді, Дж. Ліскі, А. Улама, А. Саттона, А. Улмана, Дж. Наттера, У. Леонхарда, Г. Діннерштейна, Дж. Стейбела та інших)⁹.

Буржуазні вчені намагаються «академічно» обгрунтувати і виправдати свідоме змінення урядом США ідеологічних і практичних питань міжнародних відносин, підміну неминучої боротьби ідей актами «психологічної війни». Радянський уряд ніколи не приховував і не приховує свого наміру чесно і відкрито, з наукових позицій доводити правильність нашого світогляду, його історично обгрунтований характер. Але це не має нічого спільного з «психологічною війною», яку роздують сьогодні в США і якій властиві ідеологічні диверсії, методи дезінформації, брехні, наклепів, втручання у внутрішні справи інших країн. Ідеологічна боротьба, на нашу думку, не повинна позначатися на міждержавних відносинах, зокрема на спільних зусиллях по забезпеченню безпеки і розвитку взаємовигідного співробітництва. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, відповідаючи на запитання кореспондента французької газети «Монд», зазначав, що «ідеологічна боротьба не повинна переростати в «психологічну війну», не повинна використовуватися як засіб втручання у внутрішні справи держав і народів або вести до політичної і воєнної конфронтації. Інакше ця ідеологічна суперечка може обернутися катастрофою, у якій разом з мільйонами людей можуть, так би мовити, загинути і їх концепції»¹⁰.

Гостра полеміка в США навколо процесу розрядки, що має місце останнім часом, широкий контрнаступ його ворогів на американській політичній сцені поставили під загрозу реальні досягнення розрядки, в тому числі у радянсько-американських відносинах, завойовані у першій половині 70-х років. Це викликає серйозне занепокоєння більш далекоглядних представників «реалістичного» напрямку. Показова щодо цього нова книга Дж. Кеннана «Хмара, що несе загрозу», в якій автор висловлює

⁹ E. Rostow. *Peace in the Balance. The Future of American Foreign Policy*, New York, 1972; W. Griffith. *The World and the Great Power Triangles*, Cambridge, 1974; H. Morgenthau. *Détente: Reality and Illusions.—Détente in Historical Perspective*, New York, 1975; W. Kintner. *The U. S. and the USSR: Conflict and Cooperation.—"Orbis"*, Fall 1973; R. Pfaltzgraff. *SALT-II, Promise or Precipice?* Gabbs, Fla., 1976; J. Liska. *Beyond Kissinger: Ways of Conservative Statecraft*, Baltimore, 1975; A. Ulam. *Expansion and Coexistence. The History of Soviet Foreign Policy 1917—1973*. New York, 1975; A. Sutton. *National Suicide: Military Aid to the Soviet Union*, New York, 1973; A. Ullman. *Détente Under Soviet Eyes.—"Foreign Policy"*, 1976, Fall, № 24; G. Nutter. *Kissinger's Grand Design*, Washington, 1975; G. Steibel. *Détente: Promises and Pitfalls*, New York, 1975.

¹⁰ «Радянська Україна», 16 червня 1977 р.

жаль з приводу нагнітання напруженості в радянсько-американських відносинах і застерігає уряд США від надмірного захоплення «традиційним месіанством», що нагадує пряме втручання у внутрішні справи СРСР¹¹. Про це Кеннан говорив і на недавніх слуханнях у підкомісії в справах Європи палати представників конгресу США, присвячених розвитку радянсько-американських відносин.

Існує, очевидно, певна закономірність у «припливах» і «відпливах» відверто ворожого миру і соціалізму «ідеологічної концентрації» у зовнішньополітичних доктринах США та їх зовнішній політиці. Вона характерна для всіх післявоєнних років. У наші дні черговий такий «приплив» пояснюється кількома причинами. Одна з них — це кризисні явища у сфері економіки, політики та ідеології, які охопили капіталістичний світ, зокрема його провідну державу — США, в 70-х роках. Економічні потрясіння в розвинутих капіталістичних країнах, насамперед у Сполучених Штатах Америки, — безробіття, інфляція, енергетична криза, що збіглися з крахом фашистських режимів і демократизацією суспільного життя у Греції, Португалії, Іспанії; помітне поліпшення мас у Франції та Італії; посилення відцентрових тенденцій у НАТО; нові успіхи національно-визвольного руху в Африці; політичні і моральні наслідки провалу американської інтервенції у В'єтнамі — всі ці обставини і фактори не могли не позначитися на ролі і питомій вазі ідеологічного аспекту в зовнішній політиці США. Останнім часом процес так званої «реідеологізації» зовнішньої політики США, по суті, являє собою поєднання фальшивої риторики, насиченої месіансько-моралістичними претензіями, з прагматичними спробами однобічного забезпечення своїх зовнішньополітичних інтересів.

Святування шістдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції, що випилося в яскраву демонстрацію досягнень реального соціалізму, згуртування радянського народу навколо Комуністичної партії і уряду, істотно вплинуло на ідейний клімат у міжнародних відносинах. Разом з тим воно використовувалося і використовується відповідними пропагандистськими відомствами США, буржуазною історичною наукою для посилення ворожої соціалістичній ідеологічній спрямованості американської зовнішньої політики, для фальсифікації історії Жовтня, історії радянського суспільства, зовнішньополітичного курсу країн соціалістичної співдружності.

Виступаючи на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, Л. І. Брежнев зазначав, що «не всім у США подобаються наші порядки, та й ми могли б сказати багато про те, що відбувається в Америці. Але якщо робити наголос на розбіжностях, намагатися повчати один одного, то результатом буде лише нагнітання недовір'я і ворожості, непотрібне для наших двох країн і небезпечне для світу в цілому»¹².

Радянські вчені-суспільствознавці, використовуючи матеріали XXV з'їзду КПРС, жовтневого (1977 р.) Пленуму ЦК КПРС, урочистого засідання, присвяченого 60-й річниці Великого Жовтня, постанову ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», обгрунтовано викривають ідеологічні диверсії наших ворогів. У зв'язку з цим важливо й надалі глибоко вивчати ідеологічний аспект зовнішньополітичних доктрин США, проникати в «творчу лабораторію» формування зовнішньої політики Сполучених Штатів, що допомагає виробляти ефективний курс нашої країни у відносинах з провідною державою капіталістичного світу.

С. Й. АППАТОВ (Одеса)

¹¹ G. Kennan. The Cloud of Danger, Boston—Toronto, 1977.

¹² Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 2 листопада 1977 року, К., 1977, стор. 25.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо багатотомну «Історію Української РСР»

ТОМ СЬОМИЙ. УКРАЇНСЬКА РСР
У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
(1941—1945).

вид-во «Наукова думка»,
К., 1977, 536 с.*

Минуло понад тридцять років з часу переможного завершення Великої Вітчизняної війни, внаслідок якої до кінця були розгромлені і вигнані з радянської землі німецькі полчища, зазнав поразки фашизм.

У досягнення історичної перемоги над гітлерівською Німеччиною внесли вагомий вклад всі народи багатонаціонального Радянського Союзу, в тому числі й український народ. Висвітленню героїчного подвигу трудящих України у роки Великої Вітчизняної війни присвячено сьомий том багатотомної «Історії Української РСР».

Перед авторським колективом стояло надзвичайно складне завдання — в одному томі розкрити комплекс питань, пов'язаних з участю трудящих УРСР у боротьбі з ненависним ворогом, їх беззавітну відданість Комуністичній партії і Радянській Вітчизні, мужність і масовий героїзм на всіх етапах Великої Вітчизняної війни.

Слід зазначити, що авторський колектив у цілому справився з поставленим завданням. Рецензований том — це багатопланова праця, в якій висвітлено основні проблеми історії України періоду воєнних років, всебічно розкрито подвиг трудящих республік у роки війни.

Як відомо, важка і кривава війна проти гітлерівської Німеччини вимагала великого напруження сил усіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини. У ті роки з особливою силою виявилася одна з най-

важливіших закономірностей, властивих соціалістичному суспільству — зростання інтернаціональної свідомості й братерської взаємодопомоги народів СРСР, що сприяло переможному завершенню Великої Вітчизняної війни. Автори праці висвітлюють історію боротьби трудящих України проти фашистських загарбників не ізольовано від боротьби всього радянського народу, а показують її як невід'ємну складову частину єдиного бойового подвигу всіх народів-братів Радянського Союзу. Натхненником і організатором цієї боротьби була ленінська Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила нашого суспільства. На її плечі лягла величезна відповідальність за долю першої в світі соціалістичної держави.

КПРС у перші ж дні війни, зазначають автори книги, розробила програму мобілізації всіх сил країни на відсіч ворога, спрямувала діяльність радянських, воєнних і громадських організацій на боротьбу проти агресора, об'єднала мільйони людей у могутній воєнний табір і вселила в них незламну віру в перемогу над підступним ворогом. Надзвичайно цінним є те, що організуюча і надихаюча роль Комуністичної партії показана не епізодично, а висвітлюється в усій праці. В ній також ідеться про вирішальну роль народних мас у досягненні перемоги над фашистською Німеччиною.

Не можна не підкреслити і того факту, що через весь том червоною ниткою проходить братерська дружба народів нашої Вітчизни, бойова єдність і пролетарський інтернаціоналізм.

На початку своєї розповіді автори подають короткий огляд міжнародного становища напередодні нападу гітлерівської Німеччини на СРСР. Ці сторінки відновлюють у пам'яті читачів роки, коли над світом нависла небезпека фашистської чуми. Як відомо, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії наполегливо працював над здійсненням третього п'ятирічного плану, а німецький фашизм при потуранні правлячих кіл Англії і Франції посилено готувався до агресії проти першої в світі соціалістичної держави. Для

* Редакційна колегія: В. І. Клоков (відповідальний редактор), М. Д. Дятленко, П. М. Калениченко, В. С. Коваль (заступник відповідального редактора), М. В. Коваль, В. І. Кучер (відповідальний секретар), В. М. Нем'ятин, П. Т. Тронько.

цього правлячими колами Німеччини було здійснено мілітаризацію всього життя своєї країни, а також використано ресурси ряду загарбаних нею європейських держав.

Далі в книзі розповідається про зміцнення обороноздатності нашої країни, про ту велику увагу, яку приділяла цьому питанням Комуністична партія і, зокрема, Компартія України.

Цілком об'єктивним, на наш погляд, є висновок про те, що «співвідношення збройних сил, яке склалося напередодні війни між фашистською Німеччиною та її союзниками, з одного боку, та Радянським Союзом, — з другого, давало значні переваги агресору. Але ворог, готуючи антирадянську агресію, не врахував того, що радянський народ під керівництвом Комуністичної партії створив могутню економіку, що в ході соціалістичного будівництва склалася непорушний союз братніх народів і морально-політична єдність усього суспільства, що радянські люди до останньої краплі крові захищатимуть свою Батьківщину» (стор. 16).

Перший період Великої Вітчизняної війни виявився найбільш суворим випробуванням для нашої країни, у тому числі й для Української РСР, яка протягом всієї війни була ареною кривавих і жорстоких боїв.

У книзі переконливо показано, що невдачі перших днів війни не паралізували радянські війська. Їх опір ворогові зростав з кожним днем. Про це, зокрема, свідчать бої, що велися на західних рубежах республіки, танкова битва в районі Броди — Дубно — Луцьк, героїчна оборона столиці Української РСР — м. Києва та м. Одеси, бої в районі Харкова, на Донбасі, в Криму та інших регіонах республіки. У бойових діях Радянських Збройних Сил на території України, як відзначають автори, небачений героїзм виявили сини і дочки всіх народів Радянського Союзу.

В книзі на великому фактичному матеріалі висвітлено героїчну епопею перебудовування продуктивних сил і культурних цінностей республіки на схід країни, що мало велике значення для посилення воєнно-економічного потенціалу України. Евакуація зірвала плани гітлерівців щодо використання продуктивних сил окупованих територій.

Значну увагу в книзі приділено висвітленню питань підготовки партійно-комсомольського підпілля й організації партизанських загонів, а також початку їх бойової і політичної діяльності на окупованій ворогом території. «На вересень 1941 р., зазначають автори праці, на Україні було створено 23 обласних, 685 міських і районних підпільних партійних комітетів та 4316 первинних підпільних організацій і груп. Для роботи у підпіллі було виділено понад 26 тис. комуністів» (стор. 75).

Особливу увагу приділено битві під Мос-

квою і під Сталінградом, що цілком закономірно, адже саме ці дві битви є найважливішими подіями першого періоду Великої Вітчизняної війни, які істотно вплинули на дальший хід війни. Розгром гітлерівців під Москвою і Сталінградом значно сприяв піднесенню всенародної боротьби на окупованій території України, перетворенню її на стратегічний фактор.

У праці подано широку картину розвитку всенародної боротьби на Україні, чому сприяло, зокрема, підвищення рівня керівництва нею з боку ЦК ВКП(б). ЦК КП(б)У, Українського штабу партизанського руху, підпільних партійних органів. Було здійснено велику роботу по розширенню мережі комуністичного підпілля, збільшенню кількості партизанських формувань, їх організаційному і політичному зміцненню.

Автори зазначають, що в результаті поповнення діючих партизанських загонів та переходу багатьох підпільних груп до збройних форм боротьби в 1943 р. лише в смузі наступу Воронезького, Південно-Західного та Південного фронтів до активних дій на допомогу радянським військам включилися 2 великих з'єднання та 350 загонів і груп, які налічували близько 10 тис. бійців (стор. 218). Перехід підпілля і партизанів до активної збройної боротьби свідчив про поступове здійснення головної мети — перетворення партизанського руху у всенародний, масовий рух.

Наведені в книзі факти є неспростовним викриттям людиноненависницької політики фашизму, яку проводили гітлерівські загарбники на території України. У встановленні тут режиму кривавого терору, геноциду, каторжної праці й експлуатації, знищенні радянських людей їм допомагали українські буржуазні націоналісти. У праці міститься матеріал, що розповідає про величезну шкоду, якої вони завдали республіці, показано їх злочин перед українським народом та підступні дії проти партизанів і підпільників.

Багато фактичного матеріалу автори наводять на сторінках книги, присвячених бойовим діям Червоної Армії під час визволення України, які відзначалися високою майстерністю радянського воєнного мистецтва, його перевагою над воєнним мистецтвом фашистської Німеччини. Високу майстерність продемонстрували командні кадри у битві за Дніпро, визволенні Правобережної України і Криму, у Корсунь-Шевченківській, Уманській, Нікопольсько-Криворізькій, Львівсько-Сандомирській та інших операціях, в яких війська 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських та 1-го і 2-го Білоруських фронтів виявили безприкладну мужність і відвагу, здатність вирішувати такі важливіші питання, як захоплення й утримання стратегічної ініціативи, цілепрямоване використання всіх видів збройних сил у стратегічному наступі й обороні, завоювання панівного становища

у повітрі та ін. Уже до осені 1944 р. радянські війська завдали нищівного удару ворожим групам армій «Центр», «Північна Україна» та «Південна Україна». Бойові дії перейшли за межі Радянської країни. Червона Армія приступила до визволення народів Європи від фашистського поневолення.

Значну увагу автори приділяють висвітленню питань дальшого розвитку боротьби радянських людей у ворожому тилу, зростанню боєвої майстерності партизанів і підпільників на завершальному етапі визволення України та взаємодії партизанів з частинами Червоної Армії, що сприяло розгрому ворожих військ і швидкому визволенню від окупантів радянської землі. Завдяки чіткому плануванню бойової діяльності партизани брали безпосередню участь у багатьох операціях регулярних військ. Виконуючи накази командування, вони посилювали удари по ворожих комунікаціях, дезорганізували тил противника, завдали йому втрат у живій силі і бойовій техніці, захоплювали переправи і мости на річках й утримували їх до підходу радянських військ, допомагали визволяти міста і села. Партизани зривали оборонні роботи противника, здобували і передавали радянському командуванню цінні розвідувальні дані.

У книзі змальовано широку панораму відбудови народного господарства, відновлення діяльності партійних і радянських та громадських організацій. Автори показують, що відродження соціалістичного способу життя на території України почалося з перших днів її визволення.

Велику роботу було здійснено по відродженню промисловості і транспорту. В книзі показано, що основну увагу партія зосереджувала на відродженні таких важливих об'єктів, як Донбас, Дніпрогес, Кривбас, а також на відбудову чорної металургії, машинобудування та хімічної промисловості. За короткий строк відновив роботу транспорт і зв'язок. Трудячі України під керівництвом Комуністичної партії, зазначають автори книги, доклали багато зусиль у справу відбудови сільського господарства республіки, а також у відродження навчальних закладів, наукових і культурно-освітніх установ.

В праці наведено яскраві приклади проїгантський розмах і високі темпи відбудовних робіт в Українській РСР, в яких активну участь взяли робітники, колгоспники та інтелігенція. Цей розмах продемонстрував усьому світові велику силу соціалістичного ладу. В книзі також йдеться про допомогу, що її подавали трудящим українці братні народи СРСР у якнайшвидшій відбудові промисловості, сільського господарства і культури.

Як показано в праці, тісні зв'язки в період відбудови народного господарства встановилися між армією і народом. Трудячі Радянської України, як і мільйони радян-

ських людей, прагнучи забезпечити Червону Армію всім необхідним для остаточного розгрому ворога, розгорнули патріотичний рух на допомогу фронту, в якому активну участь взяли представники всіх класів і соціальних груп нашої країни, люди різного віку — від школярів до глибоких стариків. Автори підкреслюють, що це сприяло моральній підтримці радянських військ, зміцненню їх бойового духу, і надихало воїнів на ратну звитягу.

У рецензованій книзі значну увагу приділено розгляду діяльності Радянської України на міжнародній арені. Українська РСР і Білоруська РСР були членами — засновниками Організації Об'єднаних Націй. У праці докладно висвітлюється велика робота, що її провела делегація УРСР на чолі із заступником голови РНК УРСР, народним комісаром закордонних справ УРСР Д. З. Мануйльським у виробленні Статуту нової організації. Зокрема, Українська делегація взяла найактивнішу участь у гострій боротьбі, що розгорнулася на конференції у Сан-Франціско за здійснення курсу на зміцнення міжнародного співробітництва в інтересах миру та безпеки, за створення міжнародної організації для захисту миру — Ради Безпеки. Делегація розгорнула також широку діяльність поза межами конференції. Головним напрямом цієї діяльності була боротьба за дальший розвиток співробітництва Радянської країни із зарубіжними державами в інтересах зміцнення загального миру і дружби між народами.

Цілком правомірним є висновок авторів, що «міжнародні зв'язки Радянського Союзу, у тому числі Української РСР, у період Великої Вітчизняної війни стали одним з факторів, що сприяв зміцненню єдності країн антигітлерівської коаліції у боротьбі проти фашистської Німеччини» (стор. 496). Завдяки цим зв'язкам Радянський Союз посилив свій вплив на інші країни і народи, серед яких наші успіхи на фронтах Великої Вітчизняної війни розглядались як зразки, гідні наслідування у боротьбі проти фашизму.

У книзі висвітлюється процес завершення возз'єднання українських земель у рамках однієї держави, що стало можливим, насамперед, завдяки могутності соціалістичного ладу і непереможній силі Радянського Союзу. Такі основні лінії, по яких здійснено виклад матеріалу у цій змістовній праці.

На закінчення можна сказати, що рецензована книга дає читачеві вірне і широке уявлення про вклад трудящих України у перемогу радянського народу над гітлерівською Німеччиною. Цей висновок переконливо обґрунтований всім матеріалом книги, яку читач зустрінє, безумовно, з великим інтересом. Він знайде в ній не лише узагальнення фактів і даних попередніх праць про Велику Вітчизняну війну, а й наслідок власного аналізу гігантської

організаторської, політичної та ідеологічної діяльності партії у тилу, на фронті, на тимчасово окупованій ворогом території, героїчних зусиль українського і всього радянського народу, його Збройних Сил, виявлених у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Рецензована праця є результатом великої роботи науковців, партійних і державних працівників республіки. Вона стане в нагоді викладачам, пропагандистам, всім, хто вивчає історію Великої Вітчизняної війни і діяльність Комуністичної партії у цей період.

Однак наукове і практичне значення праці полягає не лише в тому, що вона є значним вкладом в історіографію минулої війни. Весь її зміст і аргументовані висновки переконливо показують антинауковість і надуманість різних концепцій буржуазної та буржуазно-націоналістичної історіографії, автори яких намагаються всіляко применшити вирішальну роль Радянського Союзу у перемозі над фашистською Німеччиною, а також наукову неспроможність так званих «наукових вислідів», «українознавців», які спотворюють історію України, героїчне минуле її народу.

Проте окремі питання висвітлені авторами не досить повно. Наприклад, навряд чи можна погодитися з тим фактом, що така важлива проблема як мобілізація ресурсів сільського господарства на розгром ворога, викладена всього на чверті сторінки, а перебудова культурних установ — на двох сторінках. Та й питання про мобілізацію ресурсів потрібно було б почати висвітлювати не з сільського господарства і культури, як це зробили автори, а з перебудови економіки і промисловості, з героїзму, виявленого робітничим класом.

*

*

**МОЛДАВСКАЯ ССР
В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ
СОВЕТСКОГО СОЮЗА 1941—1945 гг.**

*Сборник документов и материалов
в двух томах,*

*изд-во «Штиинца», Кишинев,
т. 1, 1975, 653 с., т. 2, 1976, 676 с.*

Всебічне і глибоке висвітлення безприкладного подвигу радянського народу і його Збройних Сил у боротьбі проти фашизму є і буде важливим завданням історичної науки. Особливого значення у цьому зв'язку набуває виявлення і публікація нового документального матеріалу, продовження роботи над створенням міцної джерельної бази історії Великої Вітчизняної війни.

Вихід у світ двотомного фундаментального збірника документів і матеріалів «Молдавская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза», підготовленого Інститутом історії партії при

Невинправдано багато місця у праці приділено міжнародним відносинам Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни. Трапляються також однотипні факти і приклади. Особливо це стосується розділів, присвячених всенародній боротьбі радянських людей у ворожому тилу і звільненню німецько-фашистського окупаційного режиму.

Дуже вже узагальнено в книзі показано визволення Закарпатської України та її возз'єднання з Радянською Україною. В той же час у багатьох попередніх розділах, особливо, де йдеться про події 1941—1942 рр., автори вдаються до надмірної деталізації, що не дає змоги читачеві змалювати загальної картини подій. Бажано було б авторам дотримуватися послідовності викладу подій.

Однак вказані недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої книги. Її зміст показує велику героїку і славу радянського народу, масштаби і значення перемоги, здобутої радянським народом під керівництвом Комуністичної партії. Саме тому хочеться висловити думку про необхідність видання даного тому російською мовою, як це зробили автори десятого тому дванадцятитомної «Истории СССР», видавши його окремим виданням із збільшеним обсягом.

Таке видання, безперечно, займе гідне місце в історіографії Великої Вітчизняної війни, а також сприятиме кращому пізнанню героїчного минулого нашої Батьківщини, воєнно-патріотичному вихованню трудящих.

*М. О. Буцько (Київ),
В. О. Замлинський (Київ)*

*

ЦК Компартії Молдавії, Інститутом історії АН МРСР, Центральним державним архівом МРСР, є важливим етапом у вивченні і висвітленні цієї проблеми. Рецензований збірник — перша капітальна публікація документів з історії Молдавії в роки Великої Вітчизняної війни. В нього включені документи (у першому томі їх налічується 590, у другому — 512), що зберігаються у Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії Молдавії, архіві Міністерства оборони СРСР, Центральному державному архіві МРСР. Переважна їх більшість публікується вперше. У виданні подані матеріали і документи ЦК КП(б) Молдавії і РНК Молдавської РСР, місцевих партійних, комсомольських і радянських органів, частин і з'єднань Червоної Армії, Українського штабу партизанського руху (УШПР) та його представників у Військових радах Українських фронтів, партизанських загонів і з'єднань, підпільних організацій, комісій по виявленню і обліку учасників боротьби проти фашистських загарбників на терито-

рії Молдавії. Автори переклали і включили у збірник також документи румунської окупаційної адміністрації, в яких знайшла відображення героїчна боротьба радянських громадян проти окупантів. Документи вищих органів влади фашистських Німеччини і Румунії викривають злочини гітлерівців, вчинені на молдавській землі, їх ворожі плани щодо долі радянських народів.

Частина документів збірника уже знайшла відбиття в радянській історіографії, присвяченій історії молдавського народу періоду Великої Вітчизняної війни (монографії, статті, відповідні розділи у двотомній історії МРСР і «Нарисах історії Компартії Молдавії»). Але зібрані разом і наведені у найповнішому обсязі, вони дають можливість докладно відтворити героїчну епопею захисту Радянської Вітчизни. Матеріали збірника показують цей складний період у світлі найважливіших подій, що відбувалися у воєнній, політичній, економічній та ідеологічній областях, висвітлюють роль партії, держави, громадських організацій, а також класів та націй у справедливій визвольній боротьбі.

Участь молдавського народу у Великій Вітчизняній війні розкривається через усю його багатогранну діяльність, пройняту радянським патріотизмом. Документи першого тому розповідають про те, як у найскладніших умовах військового часу молдавський народ разом з усім радянським народом, очолюваним Комуністичною партією, брав участь у мобілізації усіх сил республіки і країни на відсіч ворогові, перетворенні Радянської держави в єдиний бойовий табір.

У збірнику висвітлюється стійкість і масовий героїзм радянських воїнів у битвах, що розгорнулися на території Молдавії, допомога трудящих республіки фронту, їх участь у створенні винищувальних батальйонів і загонів народного ополчення, будівництві оборонних споруд, охороні військових об'єктів, у боротьбі з шпигунами, диверсантами і класово ворожими елементами. Документи показують самовіддану працю молдавських трудящих у перші дні війни, в радянському тилу, в період евакуації і в процесі відбудови народного господарства республіки.

Матеріали другого тому «В тилу ворога» дають багато нових, цікавих відомостей з історії організації підпільної боротьби, розвитку партизанського руху на території Молдавії, а також з історії формування і бойової діяльності Першого і Другого молдавських з'єднань. Численні документи викривають криваву суть «нового порядку», запроваджененого фашистськими окупантами.

Збірник, розповідаючи про подвиги радянських воїнів, підпільників, партизанів, змальовує колективний образ радянської людини, яка зуміла вистояти і перемогти. Заслугує на схвалення прагнення авторів використати всі можливості і види до-

кументів (замітки у газетах, спогади, результати роботи комісії по виявленню імен антифашистів), щоб дати вичерпні відповіді на порушені сюжети, правдиво розповісти про тих, хто завойовував Перемогу.

Документи збірника висвітлюють закономірний характер перемоги Радянського Союзу в Великій Вітчизняній війні, обумовлений докорінними перевагами соціалістичного устрою, які були закладені у суспільному і державному ладі, у воєнній організації Радянської держави, і соціалістичної ідеології. Документи яскраво ілюструють, що об'єктивні передумови були перетворені у дійсність внаслідок великої організаторської діяльності Комуністичної партії.

Упорядники збірника приділили значну увагу розкриттю ролі дружби народів у Великій Вітчизняній війні, що проявлялася в усіх сферах суспільних відносин. Визвольний, справедливий характер війни посилює почуття радянського патріотизму, в якому доля кожної нації і Радянської Вітчизни в цілому ототожнюється з долею соціалізму, а також почуття дружби народів, в якому органічно злилися класові, національні та інтернаціональні інтереси. Дружба народів, що стала одним з важливих джерел нашої перемоги, виявилася, як свідчать численні документи, на фронті і в радянському тилу, у партизанському русі і в підпіллі, у відносинах братніх радянських республік, між армією і народом, партизанами і населенням, у багатонаціональних армійських, партизанських і трудових колективах.

Документи рецензованого збірника висвітлюють дружбу українського і молдавського народів. Сусідство братніх республік зумовило їх тісне бойове співробітництво на фронті і в тилу. Багато українців воювало на території Молдавії, а молдаван — на Україні. Різноманітними були й зв'язки партизанів і підпільників Молдавії та України. Час тяжких воєнних випробувань ще більше загартував дружбу народів СРСР і став важливим етапом у зміцненні інтернаціональної єдності радянського народу як нової історичної спільності.

Заслугує на схвалення структура збірника. Документи подані у хронологічному порядку, тематично згруповані у чотири розділи в 1-му і у два — в 2-му томі. Хіба що можна зробити зауваження щодо останнього розділу другого тому, присвяченого народній боротьбі проти німецько-румунських загарбників (найбільшого за кількістю документів). Як з точки зору зручності користування ним, так і за суттю самого питання, його можна було розділити на три тематичні підрозділи, які б відповідали трьом основним формам боротьби радянського народу на окупованій території (партизанський рух, діяльність підпілля і зрив заходів окупаційних органів). Всі вони, хоча й становлять єди-

не ціле, мають свої характерні риси й особливості.

До речі, в історичній частині передмови упорядники, аналізуючи боротьбу трудящих проти окупантів на території МРСР, відзначили як спільні риси, характерні для боротьби радянського народу на усій тимчасово окупованій радянській території, так і особливості цієї боротьби у Молдавії. Зокрема, з осені 1941 р. і до 1944 р. найважливішими формами народного опору в Молдавській РСР були диверсійна й агітаційно-пропагандистська діяльність підпільних організацій і зрив населенням усіх заходів окупантів. Що ж до масової партизанської боротьби, то тут вона розгорнулася лише з літа 1944 р.

Крім того, автори звертають увагу ще на одну особливість народної боротьби на території республіки: у правобережних районах Молдавії, як і в інших районах, що возз'єдналися з Радянським Союзом у 1939—1940 рр., де ще не закінчилася перебудова економіки на соціалістичний лад, боротьба проти фашистських загарбників неминуче ставала й боротьбою проти решток експлуататорських класів. Документи збірника підтверджують це положення.

Збірник відзначається високим археографічним рівнем підготовки джерел. Підрядкові примітки, пояснення до змісту — коментарі з посиланнями на джерело — доповнюють документи, становлять органічну, досить велику за обсягом, частину видання і мають значну наукову цінність.

Взагалі для упорядників характерне безрежисове ставлення до документів. І все ж не можна не відзначити прикрих фактів

нехтування правил їх публікації. Зокрема, є недоліки в оформленні документів першого тому (№ 162) і другого (№№ 1, 6, 214, 306, 316, 331). Цілком правильно застосовуючи принцип тематичного групування, упорядники не завжди проводили його послідовно, подали багато однотипних документів роздільно (наприклад, т. 1, №№ 196—209, т. 2, №№ 203—209 і т. д.). На нашу думку, не завжди вдало скорочено текст документів. Хоча у більшості випадків суть неопублікованих частин документів передано у підрядниках або примітках, виключення таких, наприклад, відомостей, як організація і бойова підготовка партизанських загонів, дані про їх чисельність, партійний і національний склад, що становить значний інтерес для дослідження партизанського руху, нам здається недоцільним (т. 2, №№ 470, 474, 476, 478, 484, 486, 493).

Безумовно, двотомне документальне видання виграло б, якби на доповнення до показників прізвищ і географічних назв було б вміщено карти і схеми, що висвітлювали б бойові дії на території Молдавії, показували б вогнище партизанської боротьби, місця підпільної діяльності патріотів, показчики частин і з'єднань Червоної Армії, партизанських загонів, розвідувальних груп, складених відповідно тематики, а також фотодокументи.

Рецензована праця, безперечно, заслуговує високої оцінки. Документальний збірник буде цінним посібником для вивчення і дослідження різних аспектів історії Великої Вітчизняної війни.

А. М. Зеніна (Київ)

Leszek Podchorodecki.
ZARYS DZIEJÓW UKRAINY,
wyd-wo „Książka i Wiedza”,
Warszawa, t. I, 1976. 311 s.;
t. II, 1976, 358 s.

Лешек Подгородецький.
НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ,
вид-во «Ксьонжка і ведза»,
Варшава, т. I, 1976, 311 с.;
т. II, 1976, 358 с.

З кожним роком розширюються і міцніють зв'язки між трудящими Радянського Союзу і братніх соціалістичних країн. За умов існування держав соціалістичної співдружності їх народи прагнуть спільно розв'язувати назрілі проблеми. Внаслідок

цього цілком закономірно зростає інтерес до історії та сучасного життя братніх народів. Задовольнити його певною мірою допомагають учені, письменники, публіцисти, митці.

Слід зазначити, що у Радянському Союзі, зокрема на Україні, в післявоєнний період досить ґрунтовно вивчається історія зарубіжних соціалістичних країн. Так, уже видано ряд збірників статей і монографічних досліджень, в яких висвітлюються різні проблеми історії Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Румунії, Угорщини, НДР, Югославії. У свою чергу, в ПНР, ЧССР, НРБ, СРР, УНР також рік у рік збільшується кількість праць з історії народів СРСР, у тому числі й українського. Отже, є всі підстави констатувати, що в історичній науці країн соціалістичної співдружності на основі марксистсько-ленін-

ської теорії утвердилася єдина методологія, що дає змогу по-новому, з наукових позицій розкривати ряд історичних проблем

У Польській Народній Республіці в післявоєнні роки вийшли з друку численні монографії і опубліковано велику кількість статей, присвячених історії України. Їх авторами були відомі вчені Б. Барановський, Ю. Бардах, Ю. Бушко, З. Вуйцик, М. Горн, Е. Горнова, К. Дунін-Вонсович, С. Кеневич, Я. Козік, Г. Ловмянський, З. Млинарський, В. Найдус, Я. Перденя, Л. Подгородецький, А. Подраза, А. Поппе, В. Серчик, Г. Яблонський та інші. Вони провели значну роботу в справі викриття антинаукових поглядів шляхетських і буржуазних істориків, які всіляко намагалися виправдати колонізаторську політику правлячих кіл Речі Посполитої щодо України та її народу. Крім того, у соціалістичній Польщі побачили світ кілька узагальнюючих праць з історії України. Наприклад, у 1970 р. було видано підготовлену професорами Краківського університету книгу «Україна. Сучасність і минуле», яка одержала позитивну оцінку в радянській пресі¹. 1976 р. вийшла з друку рецензована двотомна праця Лешека Подгородецького — відомого дослідника історії України, автора монографій «Запорізька Січ» (видана у Варшаві в 1960 і 1970 рр.), «Татари» (1971 р.) та деяких інших розвідок. Нова книга свідчить про широту тематичного діапазону вченого, його нові творчі успіхи.

Рецензований двотомник є науково-популярною працею. Для його написання Л. Подгородецький використав в основному книги сучасних польських і радянських істориків. У першому томі висвітлюються події, що відбувалися на українських землях з найдавніших часів до кінця XVII ст., а в другому — з XVIII ст. до початку 70-х років XX ст. Монографія написана за хронологічним принципом. В основу поділу тексту на розділи покладено певні події, що їх дослідник вважає своєрідними історичними гранями. Щоправда, автори праць, які виходили останнім часом на Україні, при визначенні етапів історичного розвитку керувалися дещо іншими критеріями. Однак у даному разі доречно задати висновок В. І. Леніна про те, що «...грані в природі і в суспільстві, умовні і рухливі, відносні, а не абсолютні. І ми лише приблизно беремо особливо видатні й помітні історичні події, які віхи великих історичних рухів»². Безумовно, на структуру двотомника певною мірою вплинув і його популярний характер.

Обсяг видання (20 друкованих аркушів) не дав можливості Л. Подгородецькому висвітлити широке коло питань історії України і змусив його конспективно викласти деякі з них.

Книга починається коротким описом природи і клімату українських земель, що дозволяє читачеві краще уявити умови, в яких відбувалися тут певні події та історичний процес в цілому. На основі археологічних даних автор стисло розповідає про появу людини на території України, а також про епохи палеоліту, мезоліту, неоліту, показує своєрідність так званої трипільської культури, перехід від бронзового до залізного віку тощо. Він приділяє належну увагу античним поселенням, що існували у Криму і на узбережжі Чорного моря, ранньослов'янським племенам антів і склавинів, руйнівним набігам гуннів та аварів.

Другий розділ присвячено східним слов'янам. Автор детально описує східнослов'янські племінні союзи полян, сіверян, дулібів, тиверців та уличів, які розселилися на території сучасної України. Л. Подгородецький підтримує припущення своїх попередників про те, що поляни — це, можливо, частина («одлам») великопольських полян, які переселилися на Наддніпрянщину.

У спеціальному розділі висвітлено процес формування держави на Русі, який автор цілком слушно датує VI—VIII ст., коли у східних слов'ян почали зароджуватися феодальні відносини, виникати велике землеволодіння, зростати повинності селян. У цей же час виникають і швидко розвиваються міста, які незабаром стають не тільки оборонними, але й ремісничими і торговими центрами. Однак дослідник помилково твердить, ніби Київ виник у VIII ст. або навіть на початку IX ст. (стор. 56), хоча вже доведено, що це сталося наприкінці V — на початку VI ст. Викликає сумнів і твердження автора, ніби-то Аскольд і Дір були варягами. Водночас Л. Подгородецький правильно висвітлює питання, пов'язані з так званім «норманізмом».

Грунтовно, на значному фактичному матеріалі написано розділ «Розквіт давньої держави», присвячений внутрішньому та міжнародному становищу Київської Русі. У ньому, зокрема, зазначається, що «в XI ст. культура Київської Русі досягла найвищого серед слов'янських країн рівня і справляла значний вплив на сусідні держави». Цю тезу автор підтверджує прикладами, що характеризують розвиток культури в Польщі у ті часи і вплив на нього культури сусіднього слов'янського народу (стор. 98—99). Дослідник вказує, що найзначнішою оригінальною пам'яткою часів Київської Русі була «Повість временних літ» (стор. 100). Саме тут, на нашу думку, бажано було б навести слова з літопису про спільність слов'янських народів.

¹ «Всесвіт», 1971, № 7; «Український історичний журнал», 1971, № 11.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 134.

Причини і наслідки феодальної роздробленості на Русі автор розкриває в окремому розділі, де водночас відзначає, що аналогічні процеси відбувалися тоді і в Польщі та інших європейських країнах.

У книзі Л. Подгородєцького неодноразово згадується про існування давньоруської народності, з якої згодом утворилися три братні народності — російська, українська і білоруська. Він твердить, що це сталося внаслідок феодальної роздробленості (стор. 130) і входження протягом кількох століть частини руських земель до складу Польщі та Литви (стор. 197). Але ж формування народностей — процес, який зумовлювався не лише зазначеними, а й деякими іншими факторами.

Дослідник вважає, що термін «Україна» означав периферійна земля, що знаходиться на пограниччі» (стор. 198). Однак на українських землях ця назва найчастіше вживалася як синонім слів «край», «земля».

Великі руйнування та інші лихоліття принесла на руські землі монголо-татарська навала, про що розповідається в спеціальному розділі. Тут йдеться і про героїчну боротьбу населення Південно-Західної Русі проти іноземних поневолювачів, зокрема оборону Києва, значну увагу приділено політичним, економічним і культурним зв'язкам Галицько-Волинського князівства з Польщею.

Багато місця в першому томі рецензованої праці приділено питанню про шляхи включення в різні роки деяких українських земель до складу Королівства Польського. З приводу приєднання в XIV ст. галицько-волинських земель до Польщі автор, наприклад, пише: «З об'єднанням Галицько-Волинської Русі з Польщею закінчився майже 200-річний період безперервних війн, внутрішніх і зовнішніх нападів, що дало змогу забезпечити протягом тривалого часу мир і відповідний економічний розвиток» (стор. 162). Але ж це не зовсім відповідало історичній дійсності і справжньому становищу на корінних польських і захоплених українських землях. Безумовно, у книзі необхідно було докладніше показати зв'язки між польськими і українськими народами, а не обмежуватися одним реченням: «У славній битві під Грюнвальдом поруч з поляками відважно билися полки литовські і руські, а в їх складі підрозділи, що прибули з України» (стор. 172). Як при цьому не згадати слів В. І. Леніна про те, що «поки різні нації живуть в одній державі, їх зв'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правового і побутового характеру»³.

Хоч восьмий розділ називається «Козащина», в ньому йдеться не лише про козацтво, а й про міста України, зростання фільваркового господарства, тяжке стано-

вище закріпачених селян, боротьбу православною населення проти наступу католицизму. Зокрема, автор цілком слушно зазначає, що українські магнати і багата шляхта, намагаючись одержати рівні права з польськими панівними класами, приймали католицьку віру, нехтували звичаями, рідною мовою і ставали опорою польської влади на українських землях.

Народні маси — кріпосні селяни, рядові козаки, трудящі міст — активно виступали проти посилення соціального і національного гніту. Л. Подгородєцький вдало висвітлює процес виникнення козацтва, його рішучі дії проти військ султанської Туреччини і Кримського ханства, а також проти феодального гноблення. Він підкреслює важливе значення Хотинської битви 1621 р. як однієї з яскравих сторінок єднання польського і українського народів у спільній боротьбі проти агресорів. Автор зупиняється на селянсько-козацьких повстаннях 1625, 1630, 1635, 1637—1638 рр., дає оцінку введеної у 1638 р. так званої Ординації.

Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. присвячено спеціальний розділ «Велике повстання». Щоправда, його назва не зовсім повно відбиває характер і значення подій, які відбувалися в ці роки. Крім того, зупиняючись на причинах визвольної війни, Л. Подгородєцький лише, що польський король Владислав IV, готуючись до війни з Туреччиною, намагався використати й українське козацтво. Але проти його планів виступили магнати. На цій підставі автор робить не зовсім обгрунтований висновок про те, що вже настроєне на війну з Туреччиною козацтво не мало проти кого спрямувати зброю. «На Запоріжжі, — зазначає Л. Подгородєцький, — добре розуміли, хто перешкодив війні з Туреччиною, тим більше посилювались антишляхетські настрої. Безпосередньою причиною вибуху польсько-козацької війни була суто приватна справа» (стор. 259—260). І далі розповідається про напад Чаплинського на хутір Б. Хмельницького та ув'язнення майбутнього гетьмана. Однак все це не можна вважати справжніми причинами всенародної визвольної війни. На них ми не будемо зупинятися, оскільки дане питання вже докладно висвітлене як у радянській, так і в сучасній польській історичній літературі.

У книзі розповідається про битви під Жовтими Водами, Корсунську, Пнявецьку, під Зборовим, які закінчилися перемогою селянсько-козацьких військ. І немає особливих підстав вважати їх поразку під Берестечком 1651 р. «найбільшою в історії польсько-козацькою битвою» (стор. 279), реваншем за всі попередні поразки (стор. 281), адже й сам автор через кілька сторінок говорить про розгром польських військ під Батогом у 1652 р. (стор. 283). Чомусь дуже мало сказано про вплив визвольної війни на посилення анти

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 167.

феодалної боротьби народних мас Польщі, хоч про це вже неодноразово писали польські історики.

Завершується перший том розділом «Історична рада та її наслідки». У ньому автор висвітлює хід Переяславської ради, а також розвиток подій після неї аж до кінця XVII ст. Зауважимо, що не слід вважати Івана Богуну противником возз'єднання України з Росією. До речі, не всі події, що відбувалися на Україні, зокрема на Правобережжі, після Переяславської ради, були її наслідком, як про це можна судити з назви розділу.

В цілому перший том рецензованої праці Л. Подгородецького справляє непогане враження.

Другий том відкривається розділом, озглавленим «У єднанні з Росією». В ньому розповідається про Андрусівське перемир'я, за яким Правобережна Україна та Галичина залишалися в складі Речі Посполитої і на них було відновлено порядки, що існували до визвольної війни, посилюється соціальний і національний гніт. Це викликало стихійний протест народних мас, який набрав різних форм і часто переростав у повстання. У 1702—1703 рр. його очолював Семен Палій, у 1712 р. — Юрій Перемішніс. Під час цих виступів досить виразно виявлялося прагнення населення цих земель до возз'єднання з Росією.

Але основна увага в розділі приділена подіям, які відбувалися на Лівобережній і Слобідській Україні, а також на Запоріжжі. Дослідник показує зростання тут феодалного землеволодіння та посилення експлуатації селян, участь населення цих земель у селянській війні під керівництвом Кіндрата Булавіна, героїчний опір народних мас шведським загарбникам, описує Полтавську битву, а також розкриває суть адміністративних реформ, які проводив царський уряд у XVIII ст. Автор розповів про вплив на Україну селянської війни, очолюваної Омеляном Пугачовим, ліквідацію Запорізької Січі, визволення з-під турецького гніту Причорномор'я та ряд інших питань з історії українських земель, що перебували в складі Росії.

У розділі «Новий поділ українських земель» висвітлюється тяжке становище трудящих мас тієї частини українських земель, що продовжувала перебувати в складі Речі Посполитої. На них зростав феодалний гніт, занепадали міста, активно проводилася політика колонізації населення. Автор приділив певну увагу гайдамацькому рухові та діям опришків у Прикарпатті. Доцільно було б згадати про те, що в цих загонах перебували не тільки українці, а й представники інших народностей, зокрема поляки. Автору потрібно більш критично використовувати документи, складені експлуататорами та їх прислужниками, які зводили наклепи на боротьбу народних месників (стор. 60—61, 67, 69). Л. Подгородецький описує велике се-

лянське повстання 1768—1769 рр., відоме під назвою «Коліїщина». І хоч він посиляється на праці сучасних авторів, однак не уникнув перебільшень у приписуванні повстанцям надмірної жорстокості у місті Умані.

У цьому ж розділі розповідається про поділ Польщі 1772 р., коли Галичину було включено до складу Австрії, і про те, що в 90-х роках Правобережну Україну було возз'єднано з Росією. При цьому зазначається, що царський уряд зберіг володіння та привілеї польських магнатів і шляхти на Правобережжі. Кілька сторінок присвячено розвитку культури і освіти на українських землях у XVIII ст., зокрема діяльності Києво-Могилянської академії.

Побут українського народу у XVI—XVIII ст. описаний у розділі «Щоденне життя в краю над Дніпром».

Історії України першої половини XIX ст. присвячено 14-й розділ «Формування сучасного народу». Автор показує зміни в соціально-економічному житті краю, розкриває тяжке становище кріпосного селянства, висвітлює процес виникнення мануфактур і зародження робітничого класу, характеризує розвиток торгівлі, згадує про заснування Харківського і Київського університетів. На сторінках книги розповідається про діяльність декабрістів, вплив польського повстання 1830—1831 рр. на Україну, діяльність польських революційних організацій, створення Кирило-Мефодіївського товариства. Л. Подгородецький порушує питання про зв'язки революціонера-демократа Т. Г. Шевченка з польськими революціонерами під час його заслання (стор. 137). Однак вони були встановлені і підтримувалися й раніше. В праці коротко сказано про значення діяльності на Україні таких польських письменників, як А. Міцкевич, С. Гошинський, Ю. Словацький, Й. Крашевський, І. Красицький. Дослідник приділив певну увагу становичу західноукраїнських земель, що перебували в складі Австро-Угорщини, революційним подіям 1848 р. та спільній боротьбі прогресивних польських і українських діячів.

Виклад матеріалу не викликає серйозних зауважень. Але з приводу одного питання слід висловити незгоду з автором книги. Як відомо, правлячі кола багатонаціональної Австрійської імперії для зміцнення своїх позицій всіляко намагалися розпалювати ворожнечу між народами, що її населяли. Л. Подгородецький твердить, нібито з метою «використання українців проти постійних змовників — поляків австрійський уряд проводив щодо українців політику поступок у справах освіти і культури» (стор. 145), а на стор. 191 зазначає, що «українці були задоволені підтримкою австрійських властей». Однак факти свідчать, що на ці «поступки» австрійські власті змушені були йти під тиском народних мас країни, причому не тільки українських.

На п'ятдесяти сторінках 19-го розділу «Епоха капіталізму» стисло розкрито широкі питання: розвиток промисловості і сільського господарства з 1861 р. до початку XX ст., діяльність народників, вихід на історичну арену робітничого класу, спільні виступи прогресивних сил Росії, України і Польщі проти царизму та реакції, певну увагу приділено діяльності І. Я. Франка, сказано про розвиток української культури і літератури.

У розділі, озаглавленому «Жовтневий перелом», розповідається про революцію 1905—1907 рр. і про провідну роль, яку відіграв у ній робітничий клас, діяльність у цей період більшовиків, а також різних буржуазних партій, показано вплив російського революційного руху на активізацію боротьби трудящих західноукраїнських земель проти соціального і національного гноблення, про події часів столицинської реакції та першої світової війни. Автор наводить приклади, які свідчать, що українська буржуазія відкрито підтримувала антинародну політику царизму і Габсбурзької монархії. За таких складних умов єдино правильну позицію зайняла більшовицька партія, створена великим Леніним. У книзі охарактеризовано розвиток подій від Лютневої буржуазно-демократичної революції до перемоги Великого Жовтня, яка нерозривно зв'язана з невтомною діяльністю Комуністичної партії. При цьому події, що відбувалися на Україні, автор цілком закономірно показує у взаємозв'язку з подіями в Росії. В цьому ж розділі говориться про те, як було проголошено Радянську владу на Україні, про тяжкі роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. У боротьбі з інтервентами та внутрішньою контрреволюцією пліч-о-пліч з росіянами та українцями активну участь брали поляки.

Відбудовному періодові, індустріалізації республіки та колективізації її сільського господарства, розвитку науки і культури на Україні присвячено розділ «Між війнами». За короткий строк завдяки братерській допомозі радянських народів трудящі Української РСР досягли величезних успіхів у будівництві соціалізму. У той же час, зазначає автор рецензованої праці, становище народних мас українських земель, що перебували в складі Польщі, Румунії та Чехословаччини, залишалося надзвичайно тяжким. Під керівництвом комуністичних партій вони вели невтомну боротьбу за своє визволення. Л. Подгородецький розкриває справжню суть зрадницької, антинародної діяльності українських буржуазно-націоналістичних партій. Тут можна було б сказати про спільні виступи прогресивних сил західноукраїнських земель і Польщі на підтримку СРСР, проти активізації фашистських елементів.

«Найважче випробування» — так наз-

вав автор розділ, в якому стисло висвітлено процес возз'єднання Західної України і Буковини з Радянською Україною. Він, зокрема, зазначає, що у вересні 1939 р. визвольний похід Червоної Армії на Західну Україну «з ентузіазмом вітали українська сільська біднота і пролетаріат» (стор. 290). Додамо, що з такою ж радістю зустріли радянських воїнів і трудящі інших національностей, що жили на цих землях, у тому числі й поляки, які, і про це варто було б згадати у книзі, одразу активно включилися у будівництво нового життя.

Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, український народ, як і всі народи СРСР, рішуче виступив на захист своєї соціалістичної Батьківщини. На багатому фактичному матеріалі у книзі показано героїчну боротьбу трудящих республіки на фронтах, у партизанських загонах і підпіллі. У партизанському русі на Україні брали участь тисячі поляків, зокрема командири загонів Й. Собесьяк, Р. Сатановський, Я. Галицький та інші. Автор показує також зрадницькі дії українських буржуазних націоналістів, які вірою і правдою служили гітлерівцям.

В останньому розділі «До комунізму» розповідається про відбудову народного господарства республіки у післявоєнний період та про величезні успіхи, досягнуті нею, як і Радянською країною в цілому, в усіх галузях економіки, науки і культури, наголошується на керівній і спрямовувальній ролі КППС у житті радянського суспільства.

Перемога соціалістичного ладу в СРСР, зокрема на Україні, і в ПНР сприяла утвердженню й зміцненню братерських відносин між українським і польським народами, пише на закінчення своєї книги Л. Подгородецький. Слід зазначити, що саме ці нові стосунки між нашими народами знайшли свій вияв і в написанні рецензованої праці.

Книга добре і в цілому вдало ілюстрована, однак портретів царя Олександра І та його дружини можна було б і не вміщувати в ній. Тим часом портрет Івана Франка, який вніс значний вклад у зміцнення дружніх зв'язків між українським і польським народами, був би в даному виданні цілком доречним.

У другому томі до обох книг подано короткий хронологію подій, а також іменний покажчик, але доцільність вміщення в них окремих позицій викликає сумнів. Кращому уявленню про Україну різних історичних періодів сприяє картографічний матеріал томів. Проте згадані та деякі інші зауваження і побажання не впливають на в цілому високу оцінку нарису Лешека Подгородецького з історії України.

Ф. П. Шевченко (Київ)

Ш. А. Богіна.

ИММИГРАНТСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ США.
1865—1900 гг.,

изд-во «Наука», Л., 1976, 276 с.

У формуванні гетерогенного (багатоетнічного) складу населення Сполучених Штатів Америки вирішальну роль відіграла імміграція (за останні 150 років до США прибуло понад 45 млн. вихідців з різних країн світу). Вона не тільки справила значний вплив на національний розвиток цієї капіталістичної держави (ірландці, шотландці, англійці склали ядро американської нації, а сама нація формувалась через складний і багатогранний процес асиміляції іммігрантів), але й внесла великий вклад в її економіку і культуру. Саме ці питання і є предметом дослідження в рецензованій монографії. Слід відзначити, що остання третина XIX ст. була важливим етапом в історії самої імміграції і визначалась, насамперед, об'ємом, соціальним і національним складом іммігрантів, а також швидкими темпами розвитку капіталізму в США.

Причини і механізм імміграції, соціально-економічна адаптація іммігрантів у нових умовах, міжетнічні відносини вказаного періоду, процеси асиміляції та ін. розглядаються автором на прикладі найбільш характерних іммігрантських груп: німецької, італійської, скандинавської та деяких інших. При цьому Ш. А. Богіна постійно звертається до характеристики соціально-економічного розвитку країн еміграції і країни поселення, що дало їй змогу показати особливості вrostання вихідців з різних країн в соціально-класову структуру нового суспільства, здійснити динамічне порівняння становища згадуваних груп і зробити узагальнюючі висновки про характер, спрямованість, інтенсивність етнічних процесів у Сполучених Штатах Америки (розділ «Міжетнічні відносини в США»).

Детально аналізуючи процеси у середовищі згадуваних етнічних груп, автор аргументовано роз'яснює різницю між «старою» і «ною» імміграцією. «Нова» імміграція — це, в основному, вихідці з країн Східної та Південно-Східної Європи, які прибували до США наприкінці XIX — на початку XX ст. За чисельністю вона переважала «стару» імміграцію з країн Північної і Західної Європи. Зокрема, протягом останнього десятиліття XIX ст. «нові» іммігранти становили майже 52% від загальної кількості всіх прибулих осіб до США, а в перші 10 років XX ст. — близько 71%. За соціальним складом — це були, в основному, пролетарські маси. Тому офіційні кола і політики США звинувачували вихідців з східно-європейських країн у відсталості, «неасимілятивності» й всіляко перешкоджали їх в'їздові до країни.

Велика увага в монографії приділяється характеристиці соціальної активності іммігрантів з інших країн. Відзначається, зокрема, що прибуття до США і поселення там соціалістичних елементів, які брали участь у буржуазно-демократичних революціях в Європі (серед них і соратників К. Маркса та Ф. Енгельса), стимулювало розвиток американського соціалістичного і робітничого руху (стор. 18, 49—51). Говорячи про участь іммігрантів у робітничому русі, автор наголошує на переважно пролетарському складі імміграції, чим визначалась її революційна активність. Так, більшість німецького населення США була зайнята в промисловості, на транспорті й у торгівлі, як наймані робітники (стор. 24). Вони об'єднувались у профспілки, які своєю організованістю внесли вагомий вклад у консолідацію робітничого руху Сполучених Штатів Америки. Серед італійських іммігрантів діяли профспілки будівельників, текстильників, різноробів (стор. 98). Водночас дослідниця критично оцінює такі явища в американському робітничому русі, як штрейкбрехерство, лассальянство, носіями яких були німецькі та італійські іммігранти (стор. 65, 99). Вони негативно впливали на єдність робітників — вихідців з інших країн світу.

Висвітлюючи питання про адаптацію новоприбулих на американському континенті, Ш. А. Богіна значне місце в праці відводить процесу зміни їх класової приналежності. І це закономірно, оскільки з цим зв'язане поглиблення соціального розшарування серед іммігрантів і зміна їх етнічної самосвідомості. Так, більшість італійців «перетворилися у робітників промислово розвинутого капіталістичного суспільства», які в основному займалися некваліфікованою працею (стор. 77—78). У той же час з кваліфікованих кадрів італійських іммігрантів виділялася дрібна і середня буржуазія (стор. 81).

У книзі йдеться також про асиміляцію іммігрантів, їх вrostання у соціально-класову структуру американського суспільства, про вклад вихідців з різних країн в економіку і культуру США. На конкретних прикладах автор доходить висновку, що асиміляцію не можна розглядати як процес односторонній. Іммігрантські етнічні групи, запозичуючи культуру оточуючого населення, водночас збагачують її багатьма своїми культурними рисами (стор. 224). Маргінальність культур є однією з характерних рис «перехідних етнічних груп», якими в США стали німці, італійці, скандинави та ін. Серед факторів, під безпосереднім впливом яких розвиваються асиміляційні процеси, в монографії детально розглядаються змішані шлюби, двомовність іммігрантів, збереження етнічних кварталів у великих містах та ін.

Відзначаючи великий внесок етнічних груп в економічне і суспільно-політичне життя Америки, зокрема німців та італій-

ців у розвиток промисловості, а звідси і в робітничий рух (стор. 62—70, 98—100). скандинавських фермерів — у сільське господарство (стор. 153), ірландців — у культуру (стор. 201), дослідники водночас підкреслює, що іммігранти постійно були об'єктом національної і расової дискримінації в усіх сферах суспільного життя США. Стримуючи асиміляційні процеси, дискримінація й нині стоїть на перешкоді підвищенню соціальної мобільності іммігрантського населення цієї капіталістичної країни.

Рецензована книга завершується розділом, в якому дається не тільки глибокий критичний аналіз праць, головним чином, американських авторів, а й викладається позиція самої Ш. А. Богіної щодо економічного, суспільно-політичного становища іммігрантів, інтенсивності асиміляційних процесів, причин національної і расової дискримінації та ін.

Логічність і послідовність викладу матеріалу, залучення широкого кола джерел і літератури (як вітчизняної, так і зарубіжної), досконале володіння методикою дослідження дозволило Ш. А. Богіній написати цікаву і змістовну книгу.

Проте не всі питання, пов'язані з формуванням етнічного складу населення Сполучених Штатів Америки у досліджуваний період, в рецензованій монографії достатньо висвітлені. Зокрема, бажано було б у такій ґрунтовній праці відвести більше місця становищу та ролі української і російської еміграції, оскільки відомо, що саме вона наприкінці XIX ст. набрала

масового характеру і становила значний потенціал дешевої робочої сили.

Цінним у книзі є додаток «Історіографія іммігранції в США», в якому автор знайомить читача з широким колом праць з цього питання. Однак, на нашу думку, науковий доробок радянських істориків заслуговує на більш детальний аналіз. Крім того, залишилося не до кінця висвітленим питання про співвідношення політичної і трудової еміграції в Сполучених Штатах Америки. Окремі розділи монографії, зокрема перший та другий, перевантажені другорядними фактами, що певною мірою ускладнює сприйняття їх змісту.

Однією з характерних рис дослідження є наявність у ньому значної кількості спеціальних термінів, більшість з яких Ш. А. Богіна роз'яснює. В цьому плані варто було б уточнити співвідношення між такими поняттями, як «іммігранти», «американці-старожили», «іммігрантські групи», «етнічні групи» та ін.

В цілому проблеми, підняті в рецензованій монографії, хоч і віддалені від нас у часі, все ж залишаються актуальними й нині. Їх всебічний аналіз дає ключ до розуміння причин загострення расово-національної проблеми в США на сучасному етапі, наступності у поглибленні прірви між вкладом вихідців з різних країн світу у розвиток цієї імперіалістичної держави і тим соціальним становищем, яке вони займають в американському суспільстві.

В. Б. Євчук (Київ)

Хроніка та інформація

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

30—31 березня ц. р. відбулася сесія загальних зборів АН УРСР, на якій було підбито підсумки роботи Академії наук у 1977 р., обговорено завдання, що стоять перед дослідницькими колективами, намічено шляхи дальшого підвищення ефективності наукового пошуку.

В роботі сесії взяли участь керівники партії та уряду Української РСР — товариші В. В. Щербицький, О. П. Ботвин, О. Ф. Ватченко, Г. І. Ващенко, О. П. Ляшко, І. З. Соколов, В. О. Сологуб, О. А. Титаренко, В. Ю. Маланчук, Я. П. Погребняк, члени Президії АН УРСР, керівні працівники ряду міністерств і відомств, представники громадських організацій республіки.

Учасники сесії заслухали доповідь президента АН УРСР, акад. Б. Є. Патона «Основні підсумки діяльності Академії наук УРСР у 1977 році і завдання на 1978 рік».

Насичений знаменними датами і подіями, 1977 рік, відзначив Б. Є. Патон, був роком небувалого піднесення трудової і суспільно-політичної активності трудящих нашої країни. Новий творчий ентузіазм викликала публікація для всенародного обговорення проекту нової Конституції Української РСР.

У схваленому грудневим (1977 р.) Пленумом ЦК КПРС і затвердженому Верховною Радою СРСР Державному плані економічного і соціального розвитку КСРС накреслено конкретні завдання щодо неухильного піднесення ефективності і якості роботи. Ці завдання повною мірою стосуються й науки, яка відіграє важливу роль у вирішенні основних завдань комуністичного будівництва.

Виконуючи рішення XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України, наукові колективи АН УРСР ведуть велику роботу щодо дальшого розвитку фундаментальних і прикладних досліджень, піднесення їх ефективності і прискорення використання наукових досягнень у практиці комуністичного будівництва. Академічні установи республіки завершили дослідження цілого ряду тем, успішно виконали соціалістичні зобов'язання; в народне господарство впроваджено близько 600 робіт з економічним ефектом понад 230 млн. крб. Ученими одержано майже півтори тисячі авторських свідоцтв на винаходи,

11 праць удостоєно Державних премій СРСР і УРСР у галузі науки і техніки.

Наукові досягнення минулого року стали хорошою основою для успішної роботи Академії наук УРСР у 1978 р. як у сфері природничих, технічних наук, так і в галузі суспільствознавства.

Зокрема, економісти розробили «Комплексну програму науково-технічного прогресу на 1976—1990 рр. і 2000 р. по Українській РСР», що є складовою частиною такої програми по країні в цілому. Завершено дослідження, спрямовані на виявлення і використання резервів зростання продуктивності праці, підвищення фондівіддачі в народному господарстві. Розроблено методику соціально-економічного планування і конкретні плани розвитку ряду міст Донбасу.

Науковцями-істориками завершено підготовку багатотомної «Історії Української РСР» — фундаментального дослідження, що висвітлює багатовікову історію українського народу. Одержано нові дані про історію культури Київської Русі, розвиток первісної культури на Україні, про походження скіфів тощо.

Акад. Б. Є. Патон докладно висвітлив також досягнення філософської, правової, філологічної наук та мистецтвознавства в республіці.

Далі доповідач спинився на чергових завданнях, що стоять перед суспільствознавцями Української РСР. Він, зокрема, наголосив на необхідності розширювати дослідження, що узагальнюють історичний досвід будівництва соціалізму і комунізму в СРСР та інших соціалістичних країнах, розробляти актуальні проблеми новітньої історії і розвитку міжнародних відносин, методологічні проблеми історичної науки. У доповіді відзначалася також важливість розробки питань критики антикомунізму, ідеології буржуазного націоналізму, міжнародного сіонізму, викриття фальсифікацій учення марксизму-ленінізму.

Акад. Б. Є. Патон доповів про результати виконання завдань, поставлених перед ученими АН УРСР у виступі члена Політбюро ЦК КПРС, Першого секретаря ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицького на загальних зборах АН УРСР, що відбулися минулого року, та інформував про роботу Президії Академії наук Української РСР за попередні чотири роки.

Протягом звітного періоду Президія АН УРСР спрямовувала діяльність секцій, відділень і наукових установ на дальший розвиток фундаментальних досліджень, підвищення їх ефективності, зміцнення зв'язку з виробництвом, прискорення впровадження наукових розробок у народне господарство, зосереджуючи особливу увагу на питаннях планування досліджень, дослідно-промислової перевірки та впровадження, першочергового забезпечення найважливіших комплексних робіт кадрами, обладнанням, матеріалами, виробничими площами.

Досвід роботи Академії наук УРСР по підвищенню ефективності наукових досліджень і впровадженню їх результатів у народне господарство було схвалено Центральним Комітетом КПРС і ЦК Компартії України. Ми пишаємося цією високою оцінкою, сказав на закінчення своєї доповіді Б. Є. Патон, і повністю усвідомлюємо величезну відповідальність, яку вона на всіх нас покладає.

На сесії виступив член Політбюро ЦК Компартії України, Голова Ради Міністрів УРСР О. П. Ляшко. В нашому соціалістичному суспільстві, сказав він, об'єктивно існує найширша і найтісніша кооперація праці вчених і виробничників, і всяке просування вперед на тих чи інших ділянках науки кінцем відбивається на загальних підсумках роботи трудящих республіки.

У виступі було приділено велику увагу актуальним питанням розвитку економіки України як органічної частини єдиного народногосподарського комплексу країни. Першорядне завдання вчених полягає в дальшому розвитку досліджень у галузі суспільних наук, марксистсько-ленінської теорії. Дедалі частіше, підкреслив промовець, результати природничо-наукових розробок можуть практично застосовуватися тільки з урахуванням соціальних наслідків, на основі широкого використання даних суспільних наук.

Розмова, що відбулася на раді вчених республіки, відзначалася високою вимогливістю в оцінці зробленого, доповідач і промовці наводили переконливі дані про плодотворність зусиль дослідників.

Зараз у нашій республіці, відзначив у своєму виступі академік-секретар Відділення історії, філософії та права АН УРСР, акад. АН УРСР Б. М. Бабій, проходить всенародне обговорення проекту Конституції Української РСР, яка має своєю відправною політичною і правовою основою нещодавно прийняту Конституцію Радянського Союзу. Разом з усім народом нашої країни цей важливий політичний і правовий документ підтримують усі працівники Академії наук УРСР, усі вчені республіки. Провідне значення радянської науки як однієї з рушійних сил соціалістичного суспільного розвитку піднесене в конституційний принцип. Ми добре розуміємо, підкреслив Б. М. Бабій, що тепер

все більше зростає відповідальність кожного вченого перед народом і партією.

Виступ директора Інституту археології АН УРСР, канд. істор. наук І. І. Артеменка було присвячено важливому історичному питанню про час виникнення Києва, міста, що протягом кількох століть було столицею давньоруської держави Київської Русі — колісни трьох східнослов'янських народів: російського, українського і білоруського.

Вирішальним для визначення віку Києва, повідомив І. І. Артеменко, є археологічний матеріал. Київська археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом П. П. Толочка завдяки багатолітнім археологічним розкопкам підсумувала всі наявні дані з археології Києва. Встановлено, що на території сучасного міста знаходяться слов'янські древності, які відносяться до часів рубежа нашої ери. Як свідчить літопис і підтверджують археологічні матеріали, саме в період з кінця V — початку VI ст. на чолі полянського союзу племен чл князівств постає Київ — одне з найдревніших слов'янських міст, виникнення якого може бути віднесене до середини I тисячоліття н. е., тобто 1500 років тому.

Академік-секретар Відділення економіки АН УРСР, акад. АН УРСР І. І. Лукінов у своєму виступі зазначив, що економічні наукові установи у звітному році значно активізували свою діяльність, провели ряд важливих досліджень як у галузі політичної економії розвинутого соціалізму, вдосконалення системи суспільних відносин, так і в сфері назрілих проблем сучасного і майбутнього економічного розвитку, підвищення ефективності суспільного виробництва.

Над цими важливими проблемами буде і надалі продовжуватися робота з одночасним втіленням наукових результатів у практику народного господарства. Особливого значення, відмітив І. І. Лукінов, ми надаємо теоретичним дослідженням і розробці пропозицій щодо дальшого вдосконалення господарчого механізму, господарсько-розрахункового стимулювання в діяльності трудових колективів, розвитку інтересів суспільства, колективу і особи.

Учасники сесії запевнили, що вчені Радянської України невтомно примножуватимуть свої зусилля в боротьбі за успішне виконання планів третього року десятої п'ятирічки, віддадуть усі знання, досвід і здібності справі служіння своєму народові, соціалістичній Вітчизні, рідній Комуністичній партії.

Загальні збори АН УРСР обрали дійсних членів (академіків) АН УРСР і членів-кореспондентів АН УРСР. Серед них академіками АН УРСР із спеціальності «Історія СРСР» обрано П. Т. Тронька. «Філософія» — В. І. Шинкарук, «Літературознавство» — письменників Олеса Гончара та Михайла Стельмаха; членами-кореспондентами АН УРСР із спе

ціальності «Історія» — В. І. Клокова, «Літературознавство» — Г. Д. Вервеса, «Економіка» — О. О. Бакаєва.

Відбулися вибори нового складу Президії АН УРСР. Президентом АН УРСР обраний акад. Б. Є. Патон. Віце-президентами АН УРСР — акад. АН УРСР Ф. С. Бабичев, акад. В. М. Глуш-

ков, академіки АН УРСР К. М. Ситник, В. І. Трефілов, П. Т. Тронько, головним ученим секретарем Президії АН УРСР — акад. АН УРСР І. К. Походня.

Ю. А. Пінчук (Київ),
М. П. Кодак (Київ)

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

27—28 березня 1978 р. відбулися загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР. З доповіддю про підсумки роботи установ Відділення у 1977 р. та завдання щодо дальшого підвищення ефективності й якості наукових досліджень у 1978 р. виступив академік-секретар Відділення, акад. АН УРСР Б. М. Бабій. 1977 р., відзначив доповідач, увійде в історію нашої країни як рік славного ювілею — 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, як рік прийняття нової Конституції СРСР. Величними трудовими звершеннями, новими патріотичними справами, втіленням у життя історичних рішень XXV з'їзду КПРС відзначили радянські люди славні події в житті нашої країни.

Нові досягнення марксистсько-ленінської науки, теоретичне обґрунтування питань сучасного розвитку, що містяться в партійних документах, Конституції СРСР, у виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, сприяють глибшому осмисленню суспільної практики.

Науково-дослідна робота установ Відділення в 1977 р. була підпорядкована завданням дальшого поглиблення розробки теоретичних і практичних проблем комуністичного будівництва, висунутих і обґрунтованих XXV з'їздом КПРС, Конституцією СРСР. Підготовлено і видано ряд фундаментальних праць з проблем історії Української РСР, історії СРСР і зарубіжних країн, історії світової культури, діалектичного й історичного матеріалізму, теорії пізнання, комуністичного світогляду, правового регулювання суспільних відносин. Колективи наукових установ успішно виконали соціалістичні зобов'язання на честь 60-річчя Великого Жовтня, нової Конституції СРСР, планові завдання і соціалістичні зобов'язання другого року десятиї п'ятирічки.

Комуністична партія, Радянська держава виявляють постійне піклування про розвиток науки, створюють найсприятливіші умови для роботи науковців, високо цінують їх працю.

За участь у створенні тритомної колективної монографії «Археологія Української РСР», виданої у 1971—1975 рр., звання лауреата Державної премії Української РСР у галузі науки і техніки за 1977 р. удостоєні наукові співробітники Інституту археології АН УРСР: чл.-кор. АН УРСР С. М. Бібіков, доктори історичних наук Д. Я. Телегін, О. І. Тереножкін, Б. А. Іллінська, кандидати історичних наук М. П. Кучера, С. С. Березанська, О. Г. Шапошнікова. Чл.-кор. АН УРСР Л. М. Славін і д-р істор. наук В. Й. Довженко удостоєні цього звання посмертно. Присвоєння Державної премії Української РСР — це висока державна і громадська оцінка наукових досягнень колективу.

За багаторічну плідну наукову діяльність, активну участь у громадському житті докторам історичних наук П. П. Гудзенку і В. І. Клокову присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки Української РСР», а канд. істор. наук Я. Ю. Пашку — «Заслужений працівник культури УРСР».

Колектив Інституту історії АН УРСР у звітному році, продовжував доповідач, завершив підготовку багатотомної «Історії Української РСР». До видавництва передані рукописи всіх 10-ти книг. Вже вийшли з друку перша книга I тому (відп. ред. І. І. Артеменко), V том (відп. ред. М. І. Супруненко), VI том (відп. ред. П. П. Гудзенко) і VII том (відп. ред. В. І. Клоков).

Це фундаментальне видання — значний творчий доробок українських радянських істориків. У ньому всебічно висвітлено багатовікову історію українського народу в тісному зв'язку з історією російського та інших народів нашої країни. Розкрито закономірності класової боротьби в період панування феодально-кріпосницького і капіталістичного ладу, широко відображено єдність дій трудящих усіх національностей у революційній боротьбі. В цій багатотомній колективній праці показано керівну роль робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії в боротьбі трудящих за повалення буржуазно-помі-

щицького ладу. Висвітлено революційну творчість народних мас, докорінні соціальні перетворення, що сталися на Україні за роки Радянської влади.

У науковий обіг введено великий фактичний матеріал про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу російського, українського та інших народів нашої країни в соціалістичному і комуністичному будівництві, про закономірність створення єдиного народногосподарського комплексу Союзу РСР, формування радянського народу як нової історичної спільності. На основі багатьох джерел всебічно висвітлено боротьбу робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції під керівництвом КПРС за побудову матеріально-технічної бази комунізму, здійснення економічної стратегії партії, процес активізації суспільно-політичного життя.

Колективом інституту зроблено дальший крок у дослідженні закономірностей і особливостей міжнародних відносин в умовах загострення суперечностей імперіалізму. Викрито класові корені політики капіталістичних країн у національному питанні, показано реальне становище расово-національних меншостей та іноземних трудящих у сучасному капіталістичному світі, піддано критичному аналізу буржуазні концепції розвитку міжнародних відносин.

Фахівцями в галузі історії науки і техніки, продовжував доповідач, вперше зведено воедино різноманітні літературні дані про розвиток біології на Україні, систематизовано, об'єднано спільним задумом і піддано глибокому науковому аналізу підсумки досліджень, проведених в різних установах України. Їх результати будуть висвітлені у тритомному виданні, що готується до друку.

Узагальнено матеріали з історії будівельної науки і техніки на Україні від найдавніших часів до наших днів. На основі аналізу літературних джерел, архівних і рукописних фондів, багато з яких вперше вводяться до наукового обігу, розкрито науковий, технічний та економічний аспекти розвитку будівельної науки і техніки в Українській РСР.

Істориками-археологами зроблено нові важливі висновки з деяких проблем стародавньої історії Української РСР, зокрема, про закономірності розвитку племен і народів, які населяли територію республіки в первісно-общинну, рабовласницьку і феодальну епохи. Узагальнено висновки про розвиток культури в епоху палеоліту, зроблено культурно-історичну класифікацію пам'яток України в епохи палеоліту, мезоліту і неоліту, досліджено економічний і культурний розвиток населення території України в епоху міді і бронзи. Підготовлено ряд монографічних праць.

Успішне розв'язання складних і відповідальних завдань, що стоять перед суспільними науками, неможливе без комплексного підходу, координації зусиль науков-

ців споріднених установ країни. Суспільствознавці республіки визначили провідні комплексні теми, які вимагають першочергової уваги, повсякденного контролю. Серед них: закономірності становлення і розвитку радянського народу як нової історичної спільності, соціалістичного способу життя та нової людини; закономірності історичного розвитку світової соціалістичної системи; основні закономірності історичного розвитку Української РСР; закономірності світового національно-визвольного і робітничого руху (Інститут історії АН УРСР); проблеми діалектичного та історичного матеріалізму як філософської основи комуністичного світогляду і методу пізнання суспільно-історичних явищ та процесів; закономірності становлення комуністичної праці; критика буржуазної ідеології, ревізійонізму й опортунізму (Інститут філософії АН УРСР); теоретичні основи розвитку Радянської держави, права і демократії; ефективність правового регулювання суспільних відносин у розвиненому соціалістичному суспільстві (Інститут держави і права АН УРСР); закономірності розвитку духовного життя суспільства в період переростання соціалізму в комунізм (Інститут суспільних наук АН УРСР); археологічні дослідження на новобудовах Української РСР (Інститут археології АН УРСР).

Розробка ряду тем здійснюється спільно з установами АН СРСР і союзних республік, інших відділень АН УРСР та позаакадемічними установами республіки, зокрема, інститутами АН СРСР: історії СРСР, загальної історії, слов'язнознавства і балканістики, філософії, соціологічних досліджень, держави і права, Московським, Київським, Харківським, Львівським, Одеським університетами та ін.

Цю практику, підкреслив доповідач, необхідно закріпити і примножити, вона істотно впливає на рівень наукових досліджень, значно скорочує строки розроблюваних тем.

Разом з тим Б. М. Бабій відзначив, що за звітний період у науковій роботі установ історичного профілю УРСР мали місце деякі недоліки. Ще не всі праці готуються на належному науковому рівні. Не завжди чітко налагоджено роботу по підготовці томів «Історії Української РСР», в результаті чого окремі з них вимагали серйозного доопрацювання, три з дев'яти рукописів томів були передані до видавництва з порушенням встановлених строків. Трапляються випадки несвоєчасного завершення і належного оформлення планових тем.

Доповідач піддав також гострій критиці роботу бібліотеки Інституту історії АН УРСР, де тривалий час був відсутній контроль за обліком видачі книг і своєчасним їх поверненням, грубо порушувалися норми видачі книг та строки користування ними, мали місце розкрадання і розбазарювання бібліотечних фондів.

За послаблення контролю за роботою бібліотеки, недоліки у доборі і вихованні кадрів, за незабезпечення охорони бібліотечних фондів Бюро Президії АН УРСР оголосило догану ряду службових осіб.

В обговоренні доповіді взяли участь директор Інституту археології АН УРСР, канд. істор. наук І. І. Артеменко, директор Інституту суспільних наук АН УРСР, канд. істор. наук В. П. Чугайов, директор Інституту філософії АН УРСР, акад. АН УРСР В. І. Шинкарук, заст. директора Інституту держави і права АН УРСР, канд. юрид. наук Г. О. Мурашин.

На зборах було обрано новий склад бюро Відділення історії, філософії та права АН УРСР, а також директорів установ Відділення. Академіком-секретарем обраний акад. АН УРСР Б. М. Бабій, його заступниками — чл.-кор. АН УРСР В. І. Куценко та чл.-кор. АН УРСР А. М.

Шлепаков. У новий склад бюро увійшли: В. І. Шинкарук, І. І. Артеменко, В. П. Чугайов, Ю. Ю. Кондуфор, П. Ф. Йолон, А. В. Санцевич, Г. О. Мурашин. За посадою членом бюро Відділення є вчений секретар І. І. Ладивір. Директорами установ були обрані: Інституту історії АН УРСР — д-р істор. наук, проф. Ю. Ю. Кондуфор, Інституту держави та права АН УРСР — акад. АН УРСР Б. М. Бабій, Інституту археології АН УРСР — канд. істор. наук І. І. Артеменко, Інституту суспільних наук АН УРСР — канд. істор. наук В. П. Чугайов.

У роботі загальних зборів взяли участь зав. сектором ЦК Компартії України І. Ф. Курас та відповідальний працівник апарату ЦК Компартії України В. І. Даниленко.

І. М. Хворостяний (Київ)

НОВЕ ПОПОВНЕННЯ АН УРСР

Як уже повідомлялося, на загальних зборах Академії наук УРСР, які завершили свою роботу 31 березня 1978 р., П. Т. Тронька обрано академіком із спеціальності «Історія СРСР», а В. І. Клокова — членом-кореспондентом із спеціальності «Історія». Обрання до складу Академії наук УРСР цих відомих істориків свідчить про визнання їх заслуг у розвитку радянської історичної науки на Україні.

П. Т. ТРОНЬКО

Петро Тимофійович Тронько народився 12 липня 1915 р. на Харківщині. Трудову діяльність почав з 1932 р. викладачем історії у Клинівській (Харківщина) неповній середній школі. В 1939 р. вступив до лав партії.

В 1937—1941 рр. П. Т. Тронько працював завідуючим відділом пропаганди і агітації, а потім першим секретарем Лебединського райкому ЛКСМУ, секретарем Сумського обкому ЛКСМУ, першим секретарем Станіславського (нині Івано-Франківського) обкому ЛКСМУ.

П. Т. Тронько — активний учасник Великої Вітчизняної війни. З самого її початку він був на політичній роботі в Радянській Армії, брав участь у воєнних діях проти німецько-фашистських загарбників на Південно-Західному, Сталінградському, Південному та Четвертому Українському фронтах.

З кінця 1943 р. по 1947 р. Петро Тимофійович — на керівній комсомольській роботі: його було обрано першим секретарем Київського обкому та міськкому ЛКСМУ,

а пізніше — другим секретарем ЦК ЛКСМУ.

Після закінчення Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1948 р.), Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б) (1950 р.), Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б) (1951 р.) та захисту дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук П. Т. Тронько працював завідуючим відділом науки і вищих учбових закладів Київського обкому Компартії України, а з 1952 р. і протягом наступних восьми років — секретарем Київського обкому Компартії України.

В 1960—1961 рр. Петро Тимофійович — завідуючий відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України, а з 1961 р. — заступник Голови Ради Міністрів УРСР. Він займався питаннями культури, освіти, вищої школи та охорони здоров'я республіки.

Поряд з великою партійно-державною діяльністю П. Т. Тронько здійснює багаторічну суспільно-політичну і наукову роботу. Більше десяти років він обирається головою правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, членом Вченої Ради Української Радянської Енциклопедії, неодноразово входив до складу керівних органів товариства «Знання» Української РСР, Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, Комітету по Державних преміях Української РСР ім. Т. Г. Шевченка в галузі літератури, журналістики, мистецтва і архітектури при Раді Міністрів УРСР. П. Т. Тронько був членом

Комісії по підготовці нової Конституції Української РСР.

П. Т. Тронько — відомий радянський історик. Його дослідження охоплюють широке коло проблем у галузі історичної та історико-партійної науки. Він — автор близько 200 праць, багато з яких присвячені Великій Вітчизняній війні радянського народу, зокрема таких фундаментальних монографій, як «Подвиг твоїх батьків» (укр. і рос. вид.), «Безсмертя юних (З історії боротьби комсомольського підпілля в роки Великої Вітчизняної війни)» (укр. і рос. вид.), «В боях за Вітчизну. 1941—1945 рр.» (укр. і рос. вид.) та ін. За велику кількість опублікованих праць, в яких висвітлюється вклад українського народу в перемогу над німецько-фашистськими загарбниками у роки Великої Вітчизняної війни спеціалізована Вчена Рада з історичних наук Академії суспільних наук при ЦК КПРС присудила П. Т. Троньку вчену ступінь доктора історичних наук (1968 р.).

Загальною визнанням є особистий вклад П. Т. Тронька у вивчення та дослідження питань історії Великої Вітчизняної війни, наукового історичного краєзнавства, ряду актуальних проблем культурного будівництва у період розвинутого соціалізму. Він — співавтор фундаментальних досліджень «Советские партизаны», «Герои подполья», «Історія Ленінської Комуністичної Спілки молоді України», багатотомна «Історія Української РСР», Радянська Енциклопедія історії України, Українська Радянська Енциклопедія.

Протягом багатьох років П. Т. Тронько виступає ініціатором створення багатьох колективних праць. Під його безпосереднім керівництвом вийшли у світ збірники документів «Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917—февраль 1918 гг.)», «Киевщина в годы гражданской войны и иностранной интервенции (1918—1920 гг.)», «Киевщина в годы Великой Отечественной войны», перший том тритомного видання «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (укр. і рос. вид.), а також підготовлено і видано 26-томну «Історію міст і сіл Української РСР», що є першою капітальною науковою працею, яка визначає новий напрям у радянській історіографії. Як керівник авторського колективу і голова її Головної редколегії, П. Т. Тронько удостоєний Державної премії Союзу РСР за 1976 р. Нині під його керівництвом здійснюється робота по перевиданню цього унікального дослідження російською мовою. Своїми науковими працями Петро Тимофійович вніс вагомий вклад у радянську історичну науку.

П. Т. Тронько брав безпосередню участь в організації та проведенні ряду наукових форумів, виступав з науковими доповідями на Всесоюзній конференції — «Досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР», а та-

кож на ХХІ науковій конференції Комітету істориків СРСР і НДР у Берліні, присвяченій 125-річчю Комуністичного маніфесту, на наукових конференціях в Академії суспільних наук при ЦК КПРС, Вищій партійній школі при ЦК Компартії України та ін.

За заслуги перед Радянською Батьківщиною П. Т. Тронька нагороджено орденом Леніна, чотирма орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Червоної Зірки, Дружби народів, багатьма медалями, а також відзначено Почесними Грамотами Президій Верховних Рад Української, Білоруської та Естонської РСР.

П. Т. Тронько — член ЦК Компартії України, депутат Верховної Ради Української РСР семи скликань. Він обирався делегатом ХХІІ, ХХІІІ і ХХV з'їздів КПРС та делегатом ХVІІ—ХХV з'їздів Компартії України.

В. І. КЛОКОВ

Всеволод Іванович Клоков народився 25 червня 1917 р. у м. Усть-Катаві Челябінської області в сім'ї заводського майстра. Після закінчення в Уфі середньої школи та робітфаку навчався в 1934—1939 рр. у Томському електромеханічному інституті залізничного транспорту, а потім працював викладачем у цьому ж Інституті.

Славний бойовий шлях пройшов Всеволод Іванович у роки Великої Вітчизняної війни. Він — активний учасник партизанського руху на Україні і на території Чехословаччини. За мужність і відвагу, проявлені в боях з ворогом, уміле керівництво бойовими діями партизанів йому в травні 1945 р. було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В. І. Клоков є кавалером 26 високих урядових нагород Радянської Батьківщини, а також орденів і медалей зарубіжних країн.

В 1942 р. у бойовій сім'ї партизанів України В. І. Клокова прийнято кандидатом у члени партії, а в 1943 р. — в члени ВКП(б).

У 1945 р. ЦК Компартії України направив В. І. Клокова працювати в систему Академії наук УРСР. З 1945 по 1949 рр. він — завідувач відділом Комісії з історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР. Після захисту дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук (1948 р.), з 1949 р. по лютий 1950 р. був завідувачем відділом Архівного Управління МВС УРСР.

В. І. Клоков працює в Інституті історії АН УРСР з 1950 р. У 1962 р. він захистив докторську дисертацію і був призначений завідувачем відділом нової і новітньої історії зарубіжних країн, а з 1969 р. — історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР. У 1965 р. йому присвоєно звання професора.

Радянській та зарубіжній громадськості В. І. Клоков відомий як видатний фахівець

історії другої світової і Великої Вітчизняної воєн. Він — автор понад 150 наукових і науково-популярних праць, з них більше 20 — опубліковані за рубежом. Його фундаментальні дослідження «Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей. (1939—1945 гг.)», «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» (у співавторстві), «Всемирно-исторический подвиг», «Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 роки)» (у співавторстві), «Під прапором інтернаціоналізму. Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941—1944 рр.» та ін. є значним вкладом у радянську історичну науку.

В. І. Клоков — ініціатор створення багатьох колективних праць, збірників документів. Він є членом редакційної колегії і співавтором таких фундаментальних монографій, як «Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1933—1941 рр.», 7-го тому 12-томної «Истории второй мировой войны», багатотомної «Истории Украинской РСР». За авторську роботу по створенню третього тому «Україна в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» (укр. і рос. вид.) В. І. Клоков удостоєний звання лауреата Державної премії УРСР в галузі науки і техніки.

Велику увагу В. І. Клоков приділяє підготовці наукових кадрів. Під його керів-

ництвом 10 наукових працівників і аспірантів уже захистили кандидатські дисертації.

Відомий дослідник історії Великої Вітчизняної війни Всеволод Іванович Клоков представляв істориків УРСР на 15 міжнародних наукових форумах, був членом редколегії міжнародного журналу «Зошити Опору», а також працював у складі історичної комісії Міжнародної Федерації борців Опору.

В. І. Клоков бере активну участь в суспільно-політичному житті. Він неодноразово обирався секретарем і членом партійного бюро Інституту історії АН УРСР, членом парткому Президії АН УРСР, членом і кандидатом у члени Радянського райкому Компартії України, депутатом Радянської районної ради м. Києва.

Нині Всеволод Іванович — позаштатний лектор ЦК Компартії України, член бюро Правління Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби, член бюро міжнародної секції Республіканського товариства «Знання», член Радянського комітету ветеранів війни, член Комісії у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР.

За великий вклад у розвиток історичної науки та підготовку наукових кадрів В. І. Клокову Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 липня 1977 р. присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки Української РСР.

В. М. Міщенко (Київ)

ПРИСУДЖЕННЯ А. В. ЛИХОЛАТУ ПРЕМІЇ ІМ. Д. З. МАНУЇЛЬСЬКОГО

30 березня 1978 р. на загальних зборах Академії наук Української РСР було підбито підсумки наукової роботи академічних установ за минулий рік, а також вручено дипломи Президії АН УРСР науковцям, нагородженим преміями імені видатних вчених України. Зокрема, премії ім. Д. З. Мануїльського за монографію «Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма (1917—1937 гг.)» (Изд-во политической литературы, М., 1976, 20,8 друк. арк.) удостоєний зав. відділом історії комуністичного будівництва Інституту історії Академії наук Української РСР, д-р істор. наук, проф. А. В. Лихолат.

Книга присвячена дослідженню історичного процесу утвердження ленінської дружби радянських народів — важливого підсумку економічних і соціально-політичних перетворень, що відбулися в СРСР за роки будівництва соціалізму. В ній висвітлені й глибоко проаналізовані важливі аспекти ленінської національної політики Комуністичної партії, розкрито значення співробітництва народів у боротьбі за пе-

ремогу соціалізму, в створенні єдиного і могутнього багатонаціонального Радянського Союзу.

Автор зробив цікаві і важливі наукові узагальнення, що виявляють загальні закономірності утвердження і розвитку соціалістичних національних відносин, перспективи дальшого зміцнення співдружності народів СРСР у процесі комуністичного будівництва.

Монографія А. В. Лихолата — оригінальне за проблематикою, змістом і висновками наукове дослідження — здобуло широке визнання наукової громадськості як на Україні, так і за її межами. Зокрема, воно дістало високу оцінку в рецензії чл.-кор. АН СРСР М. П. Кіма («Правда», 24 травня 1977 р.).

У рецензіях на працю (в журналах: «Комуніст України», 1977, № 4, «Вісник Академії наук Української РСР», 1977, № 4, «Трибуна» — органі ЦК Компартії Молдавії та ін.) відзначалися її високий ідейно-теоретичний рівень, актуальність теми, глибина і всебічність наукового аналізу, велике теоретичне і практичне зна-

чення для широкого узагальнення досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР.

Президент АН УРСР академік Б. Є. Па-

тон в урочистій обстановці вручив А. В. Лихолату диплом Президії АН УРСР.

Л. А. Шевченко (Київ)

БЕССАРАБОВ МИКОЛА АНТОНОВИЧ

1 березня 1978 р. після тяжкої хвороби помер доктор історичних наук, професор Микола Антонович Бессарабов.

Він народився 5 квітня 1922 р. у с. Черняві Волочеського району на Хмельниччині у бідній селянській родині. В 1930 р. сім'я Бессарабових переїхала до м. Києва, де Микола Антонович в 1940 р. закінчив середню школу і вступив до Київського педагогічного інституту на історичний факультет. На початку Великої Вітчизняної війни він евакуювався на схід, а в 1942 р. був призваний до лав Радянської Армії. Брав активну участь у боях проти німецько-фашистських загарбників, де його було тяжко поранено.

Після демобілізації у жовтні 1945 р. М. А. Бессарабов вступив до Київського державного університету на історичний факультет і закінчив його в 1949 р. У 1952 р. він закінчив аспірантуру. Успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: «Більшовики України в боротьбі за виконання рішень XVIII з'їзду ВКП(б)». У 1954 р. одержав звання доцента. З 1952 р. по 1961 р. М. А. Бессарабов працював у Львівському університеті на посаді доцента та завідуючого кафедрою історії КППС, в сільськогосподарському та політехнічному інститутах. З травня 1961 р. по вересень 1963 р. був начальником відділу викладання суспільних наук Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР.

З вересня 1963 р. Микола Антонович завідував кафедрою історії КППС Київського технологічного інституту легкої промисловості. В 1973 р. він захистив докторську дисертацію на тему: «Комуністична партія України в боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства (1937 р.—червень 1941 р.)», а через рік став професором.

Вступивши до лав КППС у лютому 1947 р., М. А. Бессарабов, поряд з великою навчально-педагогічною і громадською діяльністю, брав активну участь у науковій розробці ряду проблем історії Компартії України. Він надрукував більше 30 наукових праць, у тому числі дві монографії обсягом 23 друкованих аркушів, п'ять статей в УРЕ і «Радянській енциклопедії історії України» та ін. Під його керівництвом було підготовлено 5 кандидатів історичних наук.

Партія і уряд високо оцінили роботу М. А. Бессарабова, нагородивши його 7 медалями, у тому числі медалями «За бойові заслуги» та «За трудову доблесть».

Микола Антонович багато сил і енергії віддав справі виховання студентської молоді у комуністичному дусі, підготовці висококваліфікованих кадрів істориків партії. Пам'ять про нього назавжди збережеться у серцях тих, хто його знав і працював разом з ним.

Художній редактор Б. В. Сушко
Технічний редактор Н. Є. Уханська
Коректор П. О. Пляшков

БФ 34775. Здано до набору 6.04.78. Підписано до друку 17.05.78. Формат 70×108¹/₁₆. Напір друк. № 2. Умовних друк. арк. 14,0. Облік.-вид. арк. 15,23. Тираж 5885. Зам. К-50.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, вул. Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 5 (206), 1978, май (На українському мові).
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

ПОПРАВКА

У 4 «Українського історичного журналу» за 1978 р. ча стор. 35 у 24—25 рядках знизу слід читати: «IV Всеросійського з'їзду Рад...» і далі за текстом.